

Олексій ЯСЬ

ТЕМПОРАЛЬНОСТІ ВІЙНИ
СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА
НА ПЕРЕХРЕСТЯХ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

Національна академія наук України
Інститут історії України

Олексій ЯСЬ

ТЕМПОРАЛЬНОСТІ ВІЙНИ
СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА
НА ПЕРЕХРЕСТЯХ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

За редакцією Валерія СМОЛІЯ

Київ — 2024

УДК 355(470+477) «2014/2024»

*Підготовлено у межах бюджетної програми
«Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень»
(КПКВК 6541230)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України (протокол № 9 від 28 листопада 2024 р.)*

Ясь О.

Темпоральності війни. Сучасна російсько-українська війна на перехрестях історичного часу / За ред. В. Смоля. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2024. 178 с. Об'єм даних 1,63 Mb

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018335>

ISBN 978-617-14-0355-0 (друковане видання)

ISBN 978-617-14-0356-7 (електронне видання)

Висвітлюються проблеми рецепції, репрезентації та концептуалізації сьогочасної російсько-української війни у світлі різних пластів історичної темпоральності. Подаються широкі ретроспективні і порівняльні контексти, котрі відображають історичний досвід світових та інших воєн. Розглядається термінологічна палітра маркування та представлення війни. Аналізується діапазон компаративних зіставлень нинішньої війни із війнами минулщини, а також горизонт проєкцій післявоєнної майбутності. Обстоюється думка, що пояснення й осмислення образів, візій, проєкцій воєнної темпоральності є перспективною дослідницькою стратегією для студіювання кризової, екстремальної сучасності.

Монографія є взаємодоповнюючим і уточнюючим текстом до довідкових та методичних матеріалів до термінологічного словника «Сучасна російсько-українська війна у світлі історичного й соціогуманітарного знання».

Для науковців, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами інтелектуальної та воєнної історії.

УДК 355(470+477) «2014/2024»

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2024

© Олексій Ясь, текст, бібліографія, 2024

© Валерій Смолій, наукове редагування, 2024

ISBN 978-617-14-0355-0 (друковане видання)

ISBN 978-617-14-0356-7 (електронне видання)

ЗМІСТ

I. Вступні uwagi, або Темпоральність як стратегія конструювання історичного часу	5
II. Війна як екстремальна темпоральність	11
III. Сучасна російсько-українська війна у темпоральних координатах недавньої та давньої минувшини	31
IV. Темпоральності війни у світлі історичної компаративістики	53
V. Репрезентація воєнної темпоральності — термінологічна палітра та горизонти концептуалізацій	81
VI. Проектування воєнної та післявоєнної темпоральності	109
VII. Післямова, або Кризова темпоральність на терезах новітньої історії	131
Бібліографія	135
Іменний покажчик	171
Предметний покажчик	173

І. ВСТУПНІ УВАГИ, АБО ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ ЯК СТРАТЕГІЯ КОНСТРУЮВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

Ідея темпоральності потрапила до царини Клію за посередництва літературознавства, згодом культурної антропології, культурології, соціальної психології й низки інших — пограничних, суміжних, перехресних дисциплін. До цього причинилися рефлексії щодо способів конструювання, маркування й репрезентації історичного часу у художніх творах.

Останні вирізнялися своєю нелінійністю, антропоцентричністю, багатоманітною суб'єктивною й об'єктивною наближеністю чи, навпаки, віддаленістю, залученістю людини до певних структур, інституцій, подій, процесів, метаморфоз. Ці особливості наративного представлення запропонували інше бачення і водночас осмислення просторово-хронологічного зрізу минувшини як конкуруючих версій людської суб'єктивності.

Отож постала вповні очевидна думка — *час відчувається, сприймається, подається по-різному як конкретною особою, так і групами, спільнотами у різних ситуаціях, явищах, процесах* тощо. Саме такі спостереження згенерували пізнавальну тезу про те, що існують різноманітні способи суб'єктивної репрезентації часу, наприклад у вигляді персонального, групового, вибіркового, калейдоскопічного світовідчуття чи світосприйняття кризових, переломних, катастрофічних часів. Причому вони суттєво вирізняються від звичних схем і алгоритмів соціального, господарського, економічного, політичного опредметнення часу, котрі зазвичай побутують в історичних студіях.

У певному розумінні завдяки цьому відбулося своєрідне перевідкриття, точніше переакцентування уваги на палітру суб'єктивних шарів історичного часу. Звісно, на культурних теренах як класичного, так і некласичного історієписання побутувало самотутнє розуміння суб'єктивності.

Згадаємо, приміром, дослідницький інструментарій, яким послуговувалися історики-романтики, як-от: *емпатія* (співпережи-

вання), *антропоморфне уподібнення* колективного, масового героя і його зіставлення з провідними персональними героями, акцентування історичного викладу на повсюдному *колериті місця й часу* та низку інших. Такі романтичні стратегії створювали мінливі і динамічні історичні полотна, котрі захоплювали та навіть брали у полон читача, позаяк апелювали до його уяви, відчуттів, культурних настроїв, смаків, емоцій, переживань, сприймань, заперечень, сумнівів, вагань, очікувань і т.п.

Некласична історіографія по-своєму репрезентувала антропологічну й культурну палітру історичного часу у вигляді трансляції *іншої, чужої, контраверсійної, конкуруючої, периферійної, маргінальної, домінантної, альтернативної чи доповнювальної суб'єктивності*. Наприклад, відома аксіологічна тріада *свій / чужий / інший*, або контекстуальне оперування *авто- і гетеростереотипами*, відмінні структурування чи ранжування культурних образів, уявлень, візій тощо. Акцентування уваги на персональній, груповій, колективній екзистенції будь-що-будь нав'язувало запити, пов'язані з осягненням внутрішнього світу історичної людини, передусім її спроможністю сприймати, переживати, засвоювати й транслювати певні образи.

Зрештою, некласичне історієписання продемонструвало, що час переживається по-різному залежно від культурних, особистих, психологічних і багатьох інших настанов, складових, чинників, обставин, передумов, середовищ тощо. Навіть більше, історичний час може конструюватися у вигляді відмінних, конкуруючих, взаємодоповнюючих і навіть супротивних темпоральних образів. Причому останні не тільки доповнюють палітри, котрі постають завдяки об'єктивізації чи опредметненню часу, а часто густо помітно трансформують уявлення історика зокрема та вченого-гуманітарія загалом.

Надзвичайно важливу роль у рецепції часу відіграє місце чи простір перебування, у межах якого формується суб'єктивний досвід, масштаби, обсяг, канали і контексти світосприйняття. Відтак історичний час немовби розпадається на сегменти суб'єктивного досвіду, поділеного просторовою локалізацією. Найвиразніше різниця у сприйнятті часу вимальовується у кризові,

екстремальні епохи, передусім у воєнну добу. У такі періоди чи епохи суб'єктивна рецепція часу раптово прискорюється або, навпаки, гальмується до краю, зокрема набуває прикмет, ознак, рис критичної екзистенції.

Ба більше, історичний час, плин якого до того сприймався як уповні очевидний і зрозумілий, нестримно вривається до людської екзистенції. Воєнний час гвалтовно руйнує звичні обриси навколишнього світу, потім майже завмирає у своєму плині, згодом набуває зовсім інших обрисів, які створюють формуючі контури новітнього післявоєнного світу.

Певна річ, такі метаморфози, ба навіть гра культурної, художньої, інтелектуальної рецепції не могли лишитися поза увагою учених-гуманітаріїв. Так постала ідея репрезентації суб'єктивних відчуттів, переживань й осягнення історичного часу, відома як *тимчасовість* / *темпоральність*.

Цей концепт спершу поширився у студіях із літературознавства й лінгвістики, пізніше перетік до інших дисциплінарних сфер і площин, зокрема психологічної й культурної антропології, культурології. Таким чином, *темпоральність* постала на *перетині суб'єктивних, культурних, психологічних, антропологічних координат часу*. Нині темпоральність розглядають як своєрідне доповнення / переінакшення / видозміну об'єктивної хронології і способів її представлення у мовних засобах, художніх образах, експресивних розумуваннях тощо.

Зауважимо, що *первісно темпоральність розглядалася як самобутня часова дистанція між автором тексту і його читачем-інтерпретатором*. Згодом її репрезентували як *своєрідне співвідношення образів часу із реальною чи ідеальною перспективою історичної реальності*, розгорнуте у тому чи іншому творі.

Приміром, одним із найдавніших темпоральних уявлень є славнозвісний образ людської «ріки часу». Зміст і продуковані смисли цього символічного образу варіативно корелюються відповідно до набутого чи пережитого досвіду — персонального, групового, колективного, масового. Цей досвід асоціюється чи екстраполюється на відповідний хронологічний відрізок часу.

На цьому підсонні постав *феномен переплетеної темпоральності, точніше співжиття суб'єктивних вимірів часу в одному історичному періоді чи епосі*. Зрештою, акцентування уваги на наративних стратегіях і мовних протоколах згенерувало окреслення темпоральності як діапазону рефлексій і проєкцій щодо плину часу. Зокрема, славнозвісний Мішель Фуко наголошував на темпоральності мовних формацій і zarazом наполягав на розмаїтті моделей темпоралізації¹. Отож *тема мови нав'язала тему суб'єктивного сприйняття, осмислення і навіть конструювання часу*.

Така уявна вісь дозволила висувати компаративні запити та конструювати порівняльні проєкції, тобто продукувала певні інструментальні можливості. Адже час і простір є базовими координатами мислення людини, котрі здебільшого не перекривають якісь більш загальні концептуальні області². Тому вони апіорі виступають не тільки як постійні параметри людського буття, а й як важливі, ба навіть засадничі характеристики перемінності, тимчасовості. Зокрема, вони пов'язані з переживаннями, реакціями, рефлексіями, способами та ракурсами, масштабами й обсягами сприйняття історичної людини.

Скажімо, німецький історик і культуролог Йорн Рюзен розглядав історичний час у річищі культурних і навіть символічних вимірів освоєння світу³. Врешті, сполучення часу, простору й логіки репрезентують як *«поняттєву основу (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — Авт.) мислення про світ»*. Саме у їхньому світлі дошукуються й аналізують *«присутність»* темпоральності чи метафоричних означень тривалості, мінливості, метаморфоз часу, котрі побутують у різноманітних наративах⁴.

¹ Фуко М. Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. Київ, 2003. С. 261, 307, 312.

² Haspelmath M. From space to time: temporal adverbials in the world's languages. München, 1997. P. 1–2.

³ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. В. Кам'янець. Львів, 2010. С. 55–56

⁴ Вжосек В. Історія — Культура — Метафора. Постанови неklasичної історіографії. Про історичне мислення / Пер. з польськ. В.С. Саган, С.О. Серяков, В.В. Склокін; наук. ред. А.М. Киридон, С.С. Троян, В.В. Склокін. Київ, 2012. 296 с.

Однак це не означає суцільну відірваність темпоральності від об'єктивних, принаймні загальних вимірів, масштабів, ракурсів, контекстів історичного часу. Приміром, німецький історик Райн-гарт Козеллек обстоював думку про «темпоральну структурованість», пов'язану з кардинальними змінами досвіду історичної дійсності⁵.

Таким чином, історичний час тією чи іншою мірою адсорбує множинні темпоральності різноманітних періодів й епох. Ос-танні зберігаються «у знятому» чи прихованому вигляді й актуа-лізуються чи реконцептуалізуються у критичні, переломні, екс-тремальні моменти історичного часу, зокрема за воєнної доби.

У вузькому сенсі темпоральність тлумачать як *конфігурацію суб'єктивних образів часу*, які вимальовуються на розмаїтих пере-хрестях особистого, групового та колективного, приватного й публічного, формального і неформального досвіду світоспри-няття. У більш широкому розумінні темпоральність постає як низка *способів і каналів включення, вписання певного сегмента часу до універсальної палітри історичного плину світу*. У цьому випадку темпоральність перетинається з конструюванням гене-ралізованих і навіть глобальних образів історичного часу, котрі спираються на певну концептуалізацію.

Так чи інакше, проте темпоральність здебільшого оперує візіями, образами й уявленнями, котрі постали у просторах суб'єктивного досвіду. Водночас темпоральність продукує роз-маїття та багатство вимірів, контекстів і перспектив світо-сприйняття, котрі є цікавими для багатьох гуманітаріїв, зокре-ма істориків.

З такої перспективи темпоральність війни є своєрідним синкретичним виміром, який сполучає різні суб'єктивні часові шари. Структурно образи воєнного часу поєднують і комбінують, щонайменше, чотири пласти уявлень: а) *генералізовані, цілісні і часто-густо конкуруючі образи сучасності, переважно нав'язані чи накинута «згори»*; б) *образи минувшини — давньої та не-давньої, точніше їх затребувані порівняльні проекції щодо воєн-*

⁵ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. В. Швед; наук. ред. С. Стельмах. Київ, 2005. С. 335

ної сучасності; в) образи сприйняття чи суб'єктивні маркери дійсності, зумовлені «гарячим» або пережитим, травмувальним, адаптивним досвідом війни; г) образи уяви, що синтезують засвоєнні враження і здобутий досвід. Окрім того, останні формують гаданий горизонт очікувань на зламах минулого, сучасного та будучини, накладений на актуальні екстраполяції й ретроспекції.

Певна річ, ідеться про первісну концептуалізацію нашої сучасності у суспільній уяві, себто суб'єктивну чи уявну структуру темпоральності воєнної доби. Варто наголосити, що темпоральність як вимір часу, котрий сполучає суб'єктивні простори досвіду не є лінійною та виразно окресленою. Навпаки, темпоральність радше постає як нелінійне, строкате, неоднорідне, багатопланове і навіть фрагментарне, недиференційоване і zarazом переплетене утворення. Тим паче, що сучасна російсько-українська війна є апіорі незавершеним і довготривалим процесом. Його наслідки з висоти нашого часу неможливо передбачити чи прогнозувати з більш-менш задовільним рівнем вірогідності.

Зрештою, незавершеність екстремальних, катастрофічних і критичних подій нашої воєнної сучасності є ще одним вагомим аргументом, який спонукає до застосування стратегій темпоральності. Вони зорієнтовані на представлення й осмислення мінливого світу уявлень й образів. До того ж наративна «природа» таких стратегій і візій здебільшого не продукує надмірних претензій на академічну всебічність студіювання. Адже ці стратегії призначенні для опрацювання надзвичайно динамічної, складної та полівимірної предметної області як сучасна, велика, довготривала, незавершена війна...

*Грудень 2024 р.
Київ*

II. ВІЙНА ЯК ЕКСТРЕМАЛЬНА ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ

Зазвичай поділ часу на воєнний і мирний є доволі зручним способом маркування суспільного буття і водночас природним вододілом для історичної періодизації. Причому йдеться як про стадіальні, так і циклічні й інші концептуалізації історії. У стадіальних конструкціях війна великого масштабу здебільшого виконує роль самобутнього «перемикача» чи транзитного / перехідного періоду як свого роду прологу до нової історичної епохи.

Повні природно, що масштабні військово-політичні події у сприйнятті суспільної думки немовби анонсують прийдешні метаморфози. Наприклад, у передовій статті газети «Краківські вісті» від 14 січня 1940 р. про підсумки 1939 р., який уважався початком Другої світової війни, відзначалося: *«минув рік переломовий, що зачав новий період історії»*¹.

У циклічних концептуалізаціях війна часто-густо дозволяла позначити основні ритми або цикли буття певної цивілізації чи культури. Скажімо, славнозвісний британський історик Арнольд Тойнбі намагався окреслити цикл війни й миру для західної християнської цивілізації. Зокрема, він обстоював тезу про низку фаз даного циклу — прелюдія (початкові чи попередні війни), велика війна, перепочинок, епілог (додаткові війни) і загальний мир².

Тривалість циклу війни й миру А. Тойнбі визначав приблизно у 120 років і пов'язував із метаморфозами міжпоколінневої пам'яті. Йдеться про певний сегмент історичного часу, в який жах і травматичний досвід попередніх великих воєн витісняються на маргінеси світовідчужань тодішніх генерацій³. Від ранньомодерних часів до 1914 р. відбулося три повних 120-річних цикли, а Перша світова війна розпочала Четвертий цикл. Причому Другу

¹ [Передова стаття] // Краківські вісті. 1940. 14 січня. № 3. С. 1.

² *Toynbee A.J. A study of history (12 vols.). London & New York & Toronto, 1954. Vol. 9. P. 255.*

³ *Ibid.* P. 322

світову війну А. Тойнбі розглядав як фазу епілога чи додаткових війн до Першої світової війни⁴.

Наведені вище приклади демонструють, що темпоральність / тимчасовість справляє неабиякий вплив у тривалій перспективі. Проте у «знятому вигляді» воєнна темпоральність позначається не тільки на горизонті концептуальних пропозицій науковців, а й істотно впливає на перебіг суспільних очікувань і культурних настроїв. Навіть більше, воєнний час формує критичний, катастрофічний, іноді майже апокаліптичний стан суспільства, що відображає той або інший спектр колективних почувань і рефлексій.

Заразом час війни суттєво прискорює суспільні процеси, психологічні реакції, культурні почування, травматичні враження. За великим рахунком, війна є аномальним станом суспільства, котрий вирізняється надзвичайною мінливістю. Недаремно відомий український соціолог Євген Головаха наголошує на потребі іншої періодичності моніторингу за суспільством воєнної доби. Якщо для мирного часу більш-менш прийнятними є щорічні масштабні соціологічні опитування, то у воєнний час доречним є щомісячний моніторинг⁵. У широкому розумінні така переоцінка періодичності опитувань є своєрідним визнанням динамічної темпоральності війни.

Зрештою, стан війни переломлюється у численних образах сприйняття, котрі в свою чергу формують обрії очікувань, себто уявлень про те, якою може / буде / має стати післявоєнна будучність. Одними з найпоширенішими і довготривалими образами сприйняття є *образи початку війни, образи ворога й образи воєнного повсякдення*. У багатьох аспектах саме вони формують ключові моменти воєнної темпоральності.

Звичайно, вони у жодному разі не вичерпують надзвичайно широкий і строкатий діапазон уявлень доби війни. Проте у багатьох аспектах ці образи є своєрідними лакмусовими папірцями

⁴ Ibid. P. 255.

⁵ *Халілов Р.* Самоповага, цинізм і віра в перемогу за півроку. Соціолог Євген Головаха про портрет сучасного українця. *Українська правда*. (9 березня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/03/9/7392553>

для всього соціуму. Розуміння того, що війна нав'язує зовсім інший стан, аніж той, який побутував у мирні часи, склалося ще в давнині. Приміром, відомий афоризм Марка Тулія Цицерона — «під час війни закон мовчить» (лат. *inter arma enim silent leges*) є промовистим свідченням такого усвідомлення⁶.

Ще один відомий афоризм приписують знаменитому давньо-грецькому трагіку Есхілу. Ймовірно, він був учасником трьох знаменитих битв греків із персами — при Платеях 479 р. до н.е., при Саламіні 480 р. до н.е. і в Марафонській битві 490 р. до н.е. Есхіл обстоював думку про правду як першу жертву війни. Ця теза дивовижно точно вписується у контекст майже будь-якої війни, особливо коли взяти до уваги нинішнє інформаційне протиріччя.

Врешті, у модерну добу воєнний час здобув ще один вимір, оскільки став маркуватися як особливе правове становище держави та її людності. На межі XIX–XX ст. війну, її традиції, звичаї, неписані обмеження намагаються упорядкувати й зафіксувати у нормах міжнародного права, зокрема у Гаазьких конвенціях і деклараціях 1899 та 1907 рр. Цей процес тривав практично протягом усього XX ст., зокрема у вигляді Женевської конвенції про захист жертв війни 1949 р. і додаткового протоколу 1977 р.

Однак, хоч воєнний час був начебто впорядкований і керований певними правилами, традиціями, звичаями і навіть законами щодо ведення війни, часто-густо поставали засадничі суперечності. Війна априорі генерує катастрофічні й травматичні наслідки. Наприклад, американська політологиня Джін Бетке Елштайн акцентувала увагу на масштабних і глибоких розколах між особистим і суспільним життям, родиною і державою, котрі виявляються у воєнний час⁷. Адже війна продукує екстремальні сценарії емансипації жінки, котра раптово стає головою родиною і тривалий час посідає це становище. Недаремно в американській пресі Другої світової війни точилася дискусія щодо перспектив

⁶ Dudziak M.L. War time: an idea, its history, its consequences. New York, 2012. P. 3, 16.

⁷ Elshstein Bethke J. Women and War // The Oxford history of modern war / Ed. Ch. Townshend. Oxford & New York, 2000. P. 307.

післявоєнного життя родин у зв'язку з новими ролями, котрих набула жінка, що здобула інший і навіть критичний досвід⁸.

Складні колізії, котрі вирували серед інтелектуалів початку ХХ ст. у світлі вкрай суперечливої рецепції Першої та Другої Балканських воєн 1912–1913 рр., яскраво описував Михайло Грушевський. «“Війна має своє право”, вона не може бути гуманною, і до неї не можна приступати з міркою культурних вимог — так починають висловлюватися навіть признані й щирі оборонці культури, справедливості і гуманності, коли їх захоплює якимсь боком інтерес боротьби, і от ся “власть війни” над сучасним чоловіком, яка раптом прокидається від перших стрілів, від запаху пролитої крові і ломить прийняті гуманні і культурні погляди, — се страшна осторога, *tememento mori* (лат. нагадування про смерть) сучасної цивілізації і всього нашого життя», — підкреслював історик⁹.

З одного боку, час війни нав'язує масштабну типізацію чи зближення життєвих сценаріїв — мобілізація, евакуація, біженство, еміграція, окупація, трудові повинності, фронтове, госпітальне, волонтерське буття тощо. Масштаб гвалтовної стандартизації життєвих історій за воєнної доби є надзвичайно великим й охоплює мільйони осіб.

Певна річ, така типізація справляє сильний вплив на формування колективних, групових, персональних історій і відповідних шарів уявлень. Екстремальні події викидають людину зі звичного середовища немовби піщинку в розбурханому морі і вкидають її у начебто одноманітний або, навпаки, вкрай мінливий струмінь життя, притаманний певному простору суб'єктивного досвіду. Часто-густо такий досвід є критичним і супроводжується травмуючими обставинами та передумовами.

Останні нав'язують жорсткі адаптаційні моделі й алгоритми поведінки. Саме тому адаптаційні практики формують колективні образи сприйняття і водночас стають суб'єктивними марке-

⁸ Чи воєнне подружжя устоїться? // Свобода (Джерзі Ситі). 1942. 9 грудня. № 253. С. 4.

⁹ Грушевський М. Після Балканської війни // Грушевський М. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів, 2005. Т. 2. С. 454.

рами воєнної дійсності. Тож типізовані чи стандартизовані уявлення війни неодмінно апелюють до адаптивного і zarazом певного суб'єктивного досвіду, в якому народилися колективні образи воєнного буття — евакуації, еміграції, окупації, армійського життя і т.п.

Значною мірою такий суб'єктивний досвід на війні, особливо в армії і на фронті продукує інтуїтивні та ірраціональні смисли. Вони дивним чином сполучаються й співіснують із раціональними й логічними засадами буття. За висловом журналіста Павла Казаріна, *«цілком раціональні люди можливі лише у цілком раціональних обставинах, а війна під це визначення не підпадає. Спроба домовитися з долею та спроба їй довіритись — це завжди способи зняти напругу. Флегматичний фаталізм чи щира віра однаково захищають носія від критичного рівня стресу. Рівно до того моменту, поки фаталізм чи віра не стають заміною логіки та раціональної поведінки»*¹⁰.

З другого боку, величезне розмаїття просторів воєнного досвіду суттєво нюансує групові, колективні, масові сценарії буття. У світлі вищевикладеного якимось мірою видається суперечливою теза про те, що кожна людина переживає критичні, екстремальні передумови, події, явища, процеси по-своєму. Адже ця думка підважує позірну одноманітність і стандартизацію персональних історій, здавалося б, незаперечно продиктованих війною.

Проте майже у кожній українській родині протягом кількох поколінь зберігаються власні, майже інтимні спогади про страшний час і пережитий досвід німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Подібні спомини з акцентуванням уваги на перейденому досвіді побутують і в інших країнах. Приміром, усні історії американських вояків Другої світової війни здобули феноменальний успіх поміж читачів і навіть стали своєрідними бестселерами¹¹.

Отож екстремальні та критичні події поряд із колективними образами й каналами сприйняття неодмінно продукують персо-

¹⁰ Казарін П. Як приборкати час. *Українська правда*. (30 червня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/06/30/7409126>

¹¹ Terkel S. «The Good War». An Oral History of World War Two. New York, 1985. [XIV], 591 p.

нальні й групові виміри світу війни. Не випадково усна історія є одним із дуже популярних і багатообіцяючих форматів історієписання у студіюванні воєнної історії. Війна творить розмаїття просторів досвіду, часом звужуючи цей простір до вимушеного й вузького камерального способу буття під час окупації чи окопної фази бойових дій.

Такий досвід спонукає до саморефлексій і спроб осмислення: як? і чому так сталося? Скажімо, про гіркий досвід початку повномасштабної війни й окупації розповідає одна з перших мемуарних історій, написана знаним українським істориком Владиславом Верстюком¹².

Надзвичайно важливим у царині колективних образів сприйняття є *момент, точніше спосіб, в який країна, суспільство, людина переходить із мирного до воєнного часу*. Власне, саме цей спосіб постає як спільне травмуюче переживання, колективний шок, масове і навіть апокаліптичне потрясіння, котре об'єднує націю та країну.

Здебільшого такий перехід не є однотипним або подібним навіть для великих воєн і може відбуватися за різними сценаріями. Проте саме цей переломний, критичний момент раптового чи більш-менш поступового початку війни є одним із найважливіших темпоральних уявлень. Це — *образи входження у війну*. Скажімо, вступ майже всіх європейських країн у Першу світову війну збудив нечуваний сплеск ура-патріотизму, представлений у масових громадських кампаніях.

Останні продукували незвичайні переможні настрої та рішучі очікування дуже швидкої перемоги. Костюмовані карнавали, військові паради, патріотичні маніфестації, масові грошові пожертви та інші ритуальні дієства наприкінці літа і восени 1914 р. часто-густо вражали та навіть бентежили тодішніх сучасників нечуваним емоційним піднесенням. Іноді видавалося, що тогочасні проводи на війну нагадували яскраве свято чи незабутнє обрядове дійство з великою кількістю «акторів масовки». Патріо-

¹² Верстюк В. Думки з підвалу (Думки та рефлексії воєнної доби): Діаріюш історика / Вступ. слово Г. Боряка. Київ, 2022. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016524>

тична ейфорія охопила навіть колонії великих імперій, приміром Британії¹³ та Франції.

Газетні шпальти тодішніх газет шокують численними свідченнями й подробицями того, з яким завзяттям сприймали военний час влітку і восени 1914 р. тодішні європейці. Отож маховик Великої війни розкручувався на хвилі її нечуваної підтримки у всіх країнах, яка й стала одним із перших образів сприйняття воєнної темпоральності.

Втім, ці патріотичні настрої поступово були витіснені на маргінеси. Натомість запанували різноманітні практики виправдання світової війни, обстоювання ідей жертвовності й героїзму, котрими жонгливали тодішні урядовці, політики і навіть інтелектуали.

«Не тільки белетристи, але й публіцисти, й політики дуже довго навперейми запевняли громадянство, що ся війна буде останньою, знищить мілітаризм, приведе на землю царство спокою і т. ін., і така віра на якийсь час дійсно захопила широкі крути. Віра як віра, яка не шукала аргументів для розуму, а потішала людей, що всі теперішні страшні напруження й утрати не марно йдуть, вони потрібні й повинні бути доведені до краю, не вважаючи ні на що, бо, мовляв, забезпечують легше існування будучим поколінням, приносять сугубе щастя й добро дітям і внукам», — із нотками гіркого сарказму зауважував М. Грушевський¹⁴.

Чи варто дивуватися, що у післявоєнні часи проблема вини і відповідальності сторін за початок Першої світової війни поставала особливо гостро?! Адже тодішня громадськість добре пам'ятала патріотичну ейфорію та масове дійство, з якими європейські народи вступили у «світову бійню».

Та згодом ці первісні образи сприйняття, пов'язані з патріотичною риторикою, заступили образи жертвовності, героїзму, морально-етичного чи навіть вищого виправдання, котрі апелювали

¹³ Патріотизм британских колоний // Киевлянин. 1914. 23 августа. № 232. С. 2.

¹⁴ Грушевський М. Перспективи нового життя // Грушевський М. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів, 2005. Т. 3. С. 513.

до ірраціональних й ідеалістичних мотивів. Однак побутують й інші сценарії входження у війну, наприклад, як несподіваного та єдиного загальнонаціонального масового шоку.

З височини нашого часу такий екстремальний, критичний перебіг подій видається очевидним і добре вмотивованим. Але для сучасників початок війни, особливо межа перетину стану від миру до війни, попри очевидні й нібито передбачувані передумови, завжди є шоком. Одним із таких прикладів є знаменита японська атака 7 грудня 1941 р. на Перл-Гарбор. Вона стала блискавичним актом війни, трагедію якого пережила американська нація.

Вважають, що це потрясіння об'єднало американське суспільство, в якому було чимало скептиків і противників вступу у Другу світову війну. Власне, саме цей момент темпоральної одночасності, *масове травмуюче переживання єднає націю і державу в обороні супроти ворога*¹⁵.

Інколи входження у війну може відбуватися у вигляді своєрідного «сповзання», коли військово-політичні події поступово набувають дедалі більшої гостроти та критичної загрози для існування країни. Прикладом такого вступу у Другу світову війну є історичний досвід Британії.

Ця країна проторувала шлях від строкатих, суперечливих образів суспільного сприйняття — «дивної», «сидячої», «сплячої», «несправжньої» і навіть «кумедної» війни (англ. *Strangest war*) осені 1939 р. — весни 1940 р.¹⁶ до образів катастрофи британських, французьких і бельгійських військ у травні-червні 1940 р. Таке «сповзання» увінчалася апогеєм — драматичною повітряною битвою за Британію протягом липня-жовтня 1940 р. Її розглядали як пролог до запланованого німецького вторгнення у вересні 1940 р.¹⁷ Означена повітряна кампанія стала для англійців однією з критичних й екстремальних сторінок війни і зара-

¹⁵ Dudziak M.L. Op.cit. P. 21.

¹⁶ Європейська війна // Свобода (Джерзі Ситі). 1939. 28 листопада. № 276. С. 2.

¹⁷ Overy R. Air Warfare // The Oxford history of modern war / Ed. Ch. Townshend. Oxford & New York, 2000. P. 274.

зом як один із визначальних образів сприйняття початку Другої світової війни.

За гіркою іронією долі, російсько-українська війна у її гібридній і повномасштабній фазах нав'язала Україні й українцям *кілька різних сценаріїв, а відповідно й образів входження у війну*. Приміром, від кінця лютого до 14 квітня 2014 р., коли почалася Антитерористична операція (АТО), це було досить швидко, проте все ж таки відносно поступове «сповзання» у війну. Навіть більше, сьогочасна російсько-українська війна стала війною медійної, віртуальної, цифрової доби, котра одразу згенерувала певні візуальні образи. Зокрема, пам'ятний усім двомовний логотип «Єдина країна», котрий розмістили майже всі українські телеканали у березні 2014 р. у верхньому кутку телевізійної картини¹⁸.

Схожим був один із первісних образів ворога — російських загарбників, закамупльованих у т.зв. «зелених» або «ввічливих чоловічків» у Криму¹⁹, згодом т.зв. «добровольців» на Донеччині й Луганщині. Російсько-українська війна 2014–2015 рр. зі сплесками бойових дій, розмаїтими гібридними загрозами, підливними операціями й очікуванням великого вторгнення Росії розглядалася як війна малої інтенсивності.

У наступні роки вона сприймалася крізь оманливу призму образів «гібридних часів», які розмивали виразну демаркацію між війною та миром. Суспільству волею-неволею трансливався ілюзорний образ «замороженої» чи, принаймні майже «призупиненої» війни. Первісні уявлення, пов'язані з критичним усвідомленням того, що мирний час відійшов у минуле, поступово заступали оманливі образи «гібридних часів» як якогось проміжного стану між великою війною та хитким миром.

Ці примарні образи й уявлення були остаточно поховані 24 лютого 2022 р. Повномасштабне вторгнення Росії відбулося у той момент часу, коли гібридна фаза війни наближалася до восьмирічної позначки. У широкому розумінні Україні й україн-

¹⁸ Іванів С. Брехливі телеканали і захист «соотечественніков» // Голос України. 2014. 4 березня. № 41. С. 2.

¹⁹ Вітер О. Путінська «гра» триває: знову виконують соло зелені чоловічки, війська — в очікуванні. Розслаблятися рано // Голос України. 2014. 4 квітня. № 65. С. 10.

цям довелося випробувати надзвичайно строкатий діапазон входження у російсько-українську війну. Поступове «сповзання» у війну весною 2014 р. Кількарічний «гібридний» стан із рваним ритмом військово-політичної конфронтації з Росією. Врешті-решт, блискавична повномасштабна війна 24 лютого 2022 р. За психологічним рівнем напруги її вповні можна зіставити з німецькими вторгненнями 1 вересня 1939 р. до Польщі або 22 червня 1941 р. до СРСР.

Сучасні дослідники наголошують, що реакції українців на повномасштабне вторгнення значною мірою розгорталися у річищі завчених сценаріїв. Останні наслідували звичні алгоритми поведінки початку німецько-радянської війни²⁰. Ці спостереження добре демонструють тривалу живучість образів входження у війну, не зважаючи на кардинальні соціокультурні, медійні, геополітичні та інші розбіжності, продиктовані інформаційною, глобальною, постіндустріальною добою.

На уявній темпоральній шкалі 2014–2022 рр. такі різючі зміни генерували ефект «гойдалок» від шоківих, кризових, екстремальних почувань і уявлень до суспільного самозаспокоєння за «гібридних часів». Саме шокова, травматична і якоюсь мірою навіть апокаліптична рецепція подій, які розгорнулися на українських теренах від 24 лютого 2022 р., кардинально змінила як масштаб, так і колективні образи сприйняття російсько-української війни.

За великим рахунком, хоч російсько-українська війна тривала до моменту повномасштабного вторгнення на протязі майже повних восьми років, саме масовий, колективний шок наприкінці лютого–березня 2022 р. був визначальним для формування нових образів сприйняття. Війна з Росією стала війною за існування України й українців — бути або не бути!

Відтоді образи російсько-української війни набули екзистенційних смислів.

²⁰ Дробович А. В полоні завчених сценаріїв. *New Voice*. (25 червня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/chomu-ya-pishov-voyuvati-vidverta-rozpovid-viyskovosluzhbovcyaistoriya-ukrajini-50334121.html>

«Гібридні часи» з їхніми примарними проєкціями гаданої майбутності як тих або інших варіантів співжиття у стані «замороженої» війни були відкинуті на маргінеси. Важливим пластом темпоральних уявлень воєнного часу стали формування образів ворога — путінської Росії та російських загарбників.

Передусім, такі образи сприйняття об'єктивно показують дегуманізований чи знецінений образ ворога у вигляді глузливих або презирливих означень. Скажімо, таких циркулюючих назв, як-от: *русня, рашка, рашисти, русняві, лапті, Мордор, орки, зомбі*²¹.

Одним із знакових аудіовізуальних образів повномасштабної війни стала знаменита відповідь захисника з о. Зміїний, котрий у радіопереговорах із ворожим кораблем у неписаній формі відсилає його у відомому напрямі... Цей вислів став метафоричним символом загальнонаціонального спротиву російській агресії. Зауважимо, що популярність цього темпорального образу стала такою великою, що згодом його навіть прагнули зареєструвати у вигляді торгової марки²².

Ще однією складовою у процесі знецінення образу ворога стала практика написання географічних назв і прізвищ російських лідерів із малої літери, як-от: *москва, росія, путін, лавров, шойгу* тощо. Її метафорично охрестили «зневагою з малої літери»²³.

З одного боку, емоційна тональність й негативна експресія означень суттєво зросли, порівняно з образами ворога 2014 р. — *зелені чоловічки, сепари, Лугандонія* і т.п. З другого боку, ціла низка означень (*рашисти, орки, Мордор*), які обмежено циркулювали протягом гібридної фази війни, 2022 р. здобули величезну популярність. Вони поширилися не тільки поміж військових і волонтерів, а й серед усіх українців. Годі навіть перелічити

²¹ Хотин Р. «Рашка», «лапті», «мордор». Чому українці дають глузливі назви Росії в час війни і що вони означають. *Радіо Свобода*. (20 травня 2023). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-yak-ukrayintsi-nazyvayut-rosiyu-v-chas-viyny/32418920.html>

²² Chiappa C. 'Russian warship, go f-k yourself' ignites Ukraine-EU spat. *Politico*. (11th March 2024). URL: https://www.politico.eu/article/russia-vladimir-putin-ukraine-fights-uphill-battle-over-go-fuck-yourself-trademark/?utm_medium=social&utm_source=Twitter

²³ Дробович А. Зневага з малої літери. *Українська правда*. (15 травня 2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/15/7346243>

глумливі, презирливі, сповнені нестримного сарказму меми, котрі блискавично ширилися соціальними мережами.

Отож сленг воєнної доби став органічною складовою колективних уявлень сучасних українців, які прагнуть об'єднатися супроти спільного ворога. Навіть більше, деякі означення з воєнної лексики поступово трансформувалися в терміни з більш широкими й виразними смислами. Наприклад, сленгові означення *рашисти* і *рашизм*, які поширилися ще після російсько-грузинської війни 2008 р. і особливо 2014 р. після початку російсько-української війни.

Американський історик Тімоті Снайдер обстоює думку, що така метаморфоза сталася завдяки досвіду двомовного українського суспільства, котре воює з фашистською імперією. Він наголошує, що це слово, створене зсередини, кількома мовами, як комплекс каламбурів і посилянь. Навіть більше, автор зауважує, що означення рашизм демонструє те, як люди, котрі змінюють культурні коди, можуть збагатити мову, намагаючись зробити жахливу війну більш зрозумілою для себе. На його думку, «нове слово “рашизм” є корисною концептуалізацією світогляду Путіна»²⁴.

2 травня 2023 р. Верховна Рада Україна ухвалила постанову, котра перевела вживання терміна рашизм у сферу офіційних публічних дискурсів. Це поняття стало офіційним означенням політичної й ідеологічної сутності сучасного російського режиму²⁵.

Загалом ефект дегуманізації, применшення, примітивізації супротивної сторони не є новацією нинішньої російсько-українською війни, а об'єктивно побутує на теренах практично будь-якої великої війни. Схожі метаморфози сприйняття добре відомі, принаймні від часів Першої та Другої світових воєн і навіть воєн XIX ст.

²⁴ Snyder T. The War in Ukraine Has Unleashed a New Word. *The New York Times*. (22th April 2022). URL: <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html>

²⁵ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких”». *Верховна рада України. Законодавство України*. (2 травня 2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-IX#Text>

Приміром, відоме презирливе французьке назвисько німців — боші (*Boches*), яке широко вживалося під час світових воєн. Подібне знецінююче назвище щодо позначення ворога вживали й британці, котрі у Першу світову війну іменували німців — *гунами*. Неодмінною складовою дегуманізації ворога є чорний гумор, який продукує публічну зловтіху щодо трагедій, катастроф й інших руйнівних явищ, пов'язаних із Росією та росіянами. Такі метаморфози свідомості воєнної доби є природними й очевидними, позаяк постають як захисна реакція, котра організовує спротив суспільства, зокрема *маркує навколишній світ у координатах свої / вороги*.

Втім, поділ свої / чужі = вороги у межах нашої воєнної сучасності, котра розгортається у координатах віртуальної, медійної, інформаційної доби привніс і несподівані новації. Адже до зневажливих і образливих означень Росії та її військовиків увійшли назви з фентезійного наративу британського лінгвіста й письменника, професора Оксфордського університету Джона Р.Р. Толкіна.

Адаптовані сюжети й образи «вторинного світу» Середзем'я, створеного автором «Володаря Перснів», тією чи іншою мірою репрезентують давню функцію міфотворчості — творення простої й приступної для культурної свідомості палітри світу. Та вони циркулюють у координатах воюючого суспільства в умовах інформаційної та глобальної доби. Саме тому фентезійні образи й топоси Дж. Р.Р. Толкіна у вигляді алегорій та алюзій волею-неволею потрактовують, маркують і представляють масштабні соціокультурні катаклізми й екстремальний досвід сьогочасної російсько-української війни.

Жорстокість, брутальність, часто-густо дивовижна алогічність дій, примітивний і кричущий побутовий грабунок, невмотивоване безглузде насилля російських військовиків, помножені на злочини супроти мирного населення породили не лише ненависть до загарбників, а й відчуття непереборної огиди та суцільної відрази.

Дивовижно, проте такі почування нав'язують численні аналогії з попередніми війнами імперської Росії та СРСР. Ось, як

приміром, згадується про подібні «геройства» російських вояків за часів Першої світової війни у щоденникових записах академіка ВУАН Сергія Єфремова. «Адже ж і війну Росія буквально просрала. В окупованих країнах тільки й лишали устрашливі для європейця купи гною — у ваннах, у кімнатах, у столах, у піяніно... Буквально! Пам'ятаю, як з того чудувалися наші галиччане. І справді — скільки гнилої фантазії треба було мати, щоб додуматися до таких дотепних вигадок! *Дикун справжній до того не додумається, бо ж має принаймні почуття доцільності; зате нашим дикунам, помазаним покидьками цивілізації — море по коліно*», — зазначав автор діаріуша у записі 17 серпня 1927 р.²⁶

Отож 2022 р. такі «традиції» ведення війни моментально усталили назвиська *Мордор* (Росія) й *орки* (росіяни). Навіть більше, ці алегорії перетворилися на масові образи з наскрізними негативними та експресивними конотаціями. У цьому сенсі міф із «Володаря Перснів» став адаптивним і мандрівним феноменом, оскільки допомагає сформувати більш-менш прийнятне за надзвичайних, кризових часів психологічне, культурне та духовне середовище буття української людини, масово травмоване війною. У цьому сенсі наратив Дж.Р.Р. Толкіна містить архетипний (закодований і символічний) досвід західної цивілізації, до якої хоче і прагне долучитися більшість українців.

Зрештою, сучасна російсько-українська війна виявила дивовижну адаптивність фентезійного міфу, перенесеного з уявного «вторинного світу» на терени нашої реальності. Вона показала його незвичайну здатність перетікати на нові культурні обшири, вживатися в інших контекстах і ракурсах, продукувати новітні смисли у світлі змагання вічних морально-етичних ідеалів Добра й Зла реального та жорстокого світу початку ХХІ ст.

Цей міф став неодмінною складовою сучасних воєнних наративів, себто вже відіграє роль мандрівного трансміфу. У певному сенсі доречно вести мову про узвичаєння, вrostання алюзій із «Володаря Перснів» у сучасну культурну, інтелектуальну й інформаційну палітру, котра формує образи російсько-української війни. Протягом перших місяців повномасштабної війни низка

²⁶ Єфремов С.О. Щоденники 1923–1929. Київ, 1997. С. 525.

іноземних ЗМІ присвятила ряд публікацій сьогочасному українському сленгу, а у широкому сенсі — війсьній лексичі²⁷.

Про масштаб цих мовних трансформацій виразно свідчить один із англomовних дописів у березні 2022 р., в якому зазначається, що «слово “орки” відтепер зрівняно з українським словом *кацап*, негативним терміном, що означає козел, але стосується росіян або московитів. Ці стандартні, неполіткоректні вислови українці використовують на різних рівнях від цивільних і журналістів до військово-політичного керівництва для позначення будь-яких росіян»²⁸.

Таке мовне маркування є вислідом екстремального, критичного розмежування військової доби — свої та чужі²⁹. Тим паче, що рецепція Росії як образу ворога є вповні очевидною та закономірною з українського боку.

Водночас війна ширить і буденні обмеження, котрі з кожним новим днем незримо вростають і продукують образи сприйняття військового повсякдення. Комендантський час, повітряні тривоги, особливий або навіть спеціальний режим праці, обмеження громадянських прав і циркуляції інформації, телемарафон «Єдині новини», заборона знімання пересування й роботи військової техніки, спеціальний режим виїзду за межі певної території, неписані застереження щодо розваг і відпочинку, практики волонтерів, збори коштів на закупівлю для військових, меморіальні заходи тощо.

²⁷ *Leloup D.* Ukrainian and Russian Tolkien fans battle over the legacy of ‘The Lord of the Rings’. *Le Monde*. (23th April 2022). URL: https://www.lemonde.fr/en/pixels/article/2022/04/23/ukrainian-and-russian-tolkien-fans-battle-over-the-legacy-of-the-lord-of-the-rings_5981383_13.html; *Mirovalev M.* “Orcs” and “Rashists”: Ukraine’s new language of war. *Al Jazeera*. (3th May 2022). URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/5/3/orcs-and-rashists-ukraines-new-language-of-war>; *Sheftalovich Z.* The Rashists from Mordor vs the Tractor Troops. Ukraine’s new language of war. An English-language guide to Ukrainian slang. *Politico*. (21th June 2022). URL: <https://www.politico.eu/article/rashists-mordor-tractor-troops-ukraines-new-language-of-war>

²⁸ Ukrainian War Dictionary or Why Russians are Called Orcs. *The Happy Beavers*. (31th March 2022). URL: <https://thehappybeavers.com/why-russians-are-called-orcs>

²⁹ Блог Дяченка: мова під час війни. *Суспільне. Культура*. (16 травня 2022). URL: <https://susplne.media/238617-blog-dacenko-mova-pid-cas-vijni>

Зазначимо, що *воєнний час в історії багатьох країн і націй часто ставав консолідуючим символом воюючої країни*, котрий сполучав всі шари і спільноти нації та суспільства. Досягалася така консолідація різними засобами, зокрема на рівні *своєрідної стандартизації повсякдення доби війни*. У певному розумінні буденні практики воєнної доби генерують свої простори суб'єктивного досвіду і zarazом нав'язують уніфіковані алгоритми реагування та поведінки у багатьох життєвих ситуаціях.

Приміром, у США під час Другої світової війни був запроваджений суцільний літній час для всіх місцевостей, начебто зорієнтований на енергозбереження. Та насправді калібрування американського повсякденного життя відповідно до літнього часу — воєнного часу — було особливим способом демонстрації єдності громадян під час війни³⁰.

У метафоричному сенсі такий захід прагнув інтегрувати, сполучити різноманітні простори суб'єктивного досвіду, нав'язати війною. Зазначимо, що про введення літнього часу заговорили ще влітку 1941 р, себто ще до вступу США у Другу світову війну³¹. Тож літній воєнний час завчасно проектувався як очевидний засіб консолідації суспільства. Воєнний час скасували лише 30 вересня 1945 р.³² Подібні практики та заходи побутували і в інших країнах за часів Другої світової війни, зокрема у Британії³³.

Іншими практиками національного єднання за часів Другої світової війни були сади перемоги³⁴. Вони висаджувалися американськими громадянами і залучали велику кількість людей у спільних акціях. Проводилися колективні меморіальні заходи, зокрема вшанування полеглих героїв і жертв війни.

В Україні одним із постійних меморіальних заходів стала щоденна загальнонаціональна хвилина мовчання (о 9 год. 00 хв.) за співвітчизниками загиблими внаслідок збройної агресії Росій-

³⁰ Dudziak M.L. Op. cit. P. 12–13.

³¹ «Літній час» для всіх // Свобода (Джерзі Сіті). 1941. 6 червня. № 128. С. 1.

³² Воєнний час буде знесений 30 вересня // Свобода (Джерзі Сіті). 1945. 13 вересня. № 180. С. 1.

³³ «Подвійний воєнний час у Британії» // Свобода (Джерзі Сіті). 1943. 6 квітня. № 65. С. 1.

³⁴ Dudziak M.L. Op. cit. P. 14.

ської Федерації проти України. Цей захід був започаткований 16 березня 2022 р. указом Президента України Володимира Зеленського³⁵.

Кожна велика війна формує нові, часто повторюванні, проте не завжди синхронні, а часто навіть асинхронні ритми повсякдення. Приміром, комендантський час може бути різної тривалості, а інколи навіть охоплювати кілька діб. Часто-густо такі асинхронні ритми, зокрема повітряні тривоги, стають підґрунтям для генерування широкої палітри образів сприйняття воєнної доби.

Скажімо, повітряні тривоги протягом повномасштабної фази російсько-української війни стали одним із звичних, але не синхронних, уривчастих ритмів повсякденного буття. Часом вони розгортаються у вигляді раптових сплесків, згодом спадів, що створюють оманливе враження якоїсь стабілізації, котра згодом заступається новітнім сплеском ворожої активності.

Вони нав'язали певні алгоритми поведінки, перегляд повідомлень про руйнування і загиблих, комунікацію з рідними, друзями, колегами у месенджерах (мобільні додатки чи веб-сервіси для обміну миттєвими повідомленнями) під час і після тривалих й інтенсивних ракетних атак, нападів дронів, артилерійських обстрілів тощо. Адже загинути від російських атак можна практично у будь-якій точці української землі. Наприклад, у Києві з 24 лютого 2022 р. до 24 лютого 2023 р. повітряна тривога лунала 680 разів³⁶. За два роки війни повітряні тривоги у столиці України пролунали 989 разів³⁷.

³⁵ Про загальнонаціональну хвилину мовчання за загиблими внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Указ Президента України В. Зеленського № 143/2022. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. (16 березня 2022). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1432022-41729>

³⁶ За рік війни в Києві 680 разів лунала тривога, — Кличко. *Lb.ua*. (24 лютого 2023). URL: https://lb.ua/society/2023/02/24/547018_rik_viyi_kiievi_680_raziv_lunala.html

³⁷ У Києві за два роки повномасштабної війни повітряна тривога лунала близько тисячі разів / Підготувала І. Мамчур. *Zn.ua*. (24 лютого 2024). URL: <https://zn.ua/ukr/war/u-kijevi-za-dva-roki-povnomasshtabnoji-vijni-povitrjana-trivoha-lunala-blizko-tisjachi-raziv.html>

Ще однією неодмінною ознакою воєнного буття восени-зимою 2022/23 р. стали графіки відключень й екстрені вимикання електроенергії. Від жовтня 2022 р. розпочалися масовані й систематичні російські атаки на цивільну інфраструктуру України, особливо великих міст, зокрема Києва, Харкова, Одеси, Львова, Дніпра та багатьох ін. Протягом майже п'яти місяців повсякденні ритми життя зв'язалися із графіками відключень. Ба більше, міське повсякдення у режимі відключень вирізнялося своїми атрибутами: генератори, павербанки, лампи з акумуляторами чи навіть традиційні свічки, світловідбивні стрічки на одязі й наплічниках тощо.

За інформацією звіту ООН українські домогосподарства від жовтня до кінця 2022 р. загалом п'ять тижнів були позбавлені електрики³⁸. У соціальних мережах і месенджерах побутовала величезна кількість мемів і жартів у стилі чорного гумору стосовно життя під гуркіт генераторів, світла свічників й акумуляторних ламп. Окрім того, російські удари були скеровані на інші інфраструктурні об'єкти, щоби припинити подачу тепла й води цивільному населенню. Ці дії варто однозначно розглядати й оцінювати як цілеспрямоване і свідоме порушення міжнародних правил, звичаїв і норм ведення війни.

За обставин і передумов воєнної повсякденності месенджери стали надзвичайно популярними й важливими каналами зв'язку. Така комунікація дозволяла дізнатися як останні новини, так і стан рідних, друзів, колег. Якоюсь мірою ці комунікаційні практики стали своєрідним прихистком від суцільних травматичних вражень.

Водночас вони відображають інформаційні реалії нашої доби. Відтак про ракетну атаку на своє місто більшість користувачів не тільки дізнається, а й фактично відслідковує її в режимі реального часу за повідомленнями у месенджерах і соціальних мережах. Дуже віддалені аналогії таких практик можна віднайти

³⁸ Обстріли РФ: в ООН підрахували, скільки в середньому була без світла пересічна українська родина. *Еспресо*. (21 червня 2023). URL: <https://espresso.tv/obstrili-rf-v-onpidrakhuvai-skilki-v-serednomu-bula-bez-svitla-peresichna-ukrainska-rodina>

в екстрених радіоповідомленнях, які завчасно попереджали населення про повітряні нальоти у Німеччині чи Британії під час Другої світової війни.

Певна річ, такі оголошення у жодному разі не можна зіставити з інформаційною насиченістю соціальних мереж. Тож навіть герої знаменитого 162 епізоду «Санкт-Мариубург» (липень 2022 р.) з мультсеріалу «Масяня» — гіркої альянсу на російське вторгнення в Україну й масштабні військові злочини росіян у Маріуполі, переглядають у бомбосховищі месенджери і соціальні мережі. Таким чином, атрибути віртуальної, глобальної, інформаційної доби стали неодмінною складовою образів сучасного воєнного повсякдення. Певна річ, означені *образи сприйняття* — *переходу від миру до війни, образи ворога й воєнного повсякдення не охоплюють усієї темпоральної палітри уявлень*, сформованих у відмінних просторах суб'єктивного досвіду. Втім, вони дозволяють скласти загальну уяву про те, як працює темпоральний «механізм» суспільної рецепції великої війни.

Воєнний час продукує особливі, масштабні, динамічні виміри темпоральності. З одного боку, війна перериває традиційний плин буття людини та суспільства і zarazом руйнує узвичаєнні обриси часу. З іншого боку, час війни розглядають як потужний і швидкий рушій поважних суспільних трансформацій, які складно, іноді неможливо було здійснити за мирного буття.

Недаремно воєнний час навіть асоціюють із «абстрактним історичним актором, який рухає і змінює суспільство». У певному розумінні цей час можна розглядати як нестримне розширення суб'єктивних вимірів критичного, екстремального, травматичного досвіду. Таким чином, темпоральність війни вимальовується як своєрідна форма історичного часу. Адже воєнний час є неодмінним продуктом історії й культури³⁹.

Цей час якнайтісніше пов'язаний із затребуваними пластами минувшини, кризової сучасності й очікуваного, гаданого, проєктованого майбуття. З цієї перспективи окреслюється розмаїте та складне сплетіння темпоральності воєнної доби. Вона постає як

³⁹ Dudziak M.L. Op. cit. P. 3–4.

строката, багатоманітна, суперечлива, травматична палітра просторів суб'єктивного досвіду з затребуваними / актуалізованими культурними, соціальними, політичними й історичними контекстами.

III. СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА У ТЕМПОРАЛЬНИХ КООРДИНАТАХ НЕДАВНЬОЇ ТА ДАВНЬОЇ МИНУВШИНИ

Сучасна війна генерує щонайменше кілька вагомих підстав, які спонукають до використання стратегій темпоральності, котрі нав'язують як ближчі так і віддалені ретроспекції. Насамперед, російсько-українська війна за своїм розмахом є найбільшою континентальною війною в Європі після 1945 р. Масштаби екстремального, критичного, травматичного досвіду, здобуті українцями, особливо після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. є тектонічними.

Ця воєнна темпоральність, точніше досвід і переживання війни докорінно змінили уявлення українців про країну, суспільство, націю та весь світ. Йдеться про найбільші, наймасштабніші трансформації за всі роки Незалежності України. Такі метаморфози однозначно спонукають до рефлексій, спостережень із висоти недавньої, себто пострадянської минувшини. Скажімо, повномасштабна / широкомасштабна війна продукує очевидний перегляд, переосмислення, а в чомусь навіть переформатування уявлень про *недавнію минувшину* — *період гібридної війни 2014 — початку 2022 рр.*

Водночас сучасну війну кардинально вирізняє з-поміж інших воєн те, що вона є великою, можливо навіть найбільшою війною віртуальної, інформаційної, медійної та глобальної доби. У метафоричному сенсі ця війна породила глобальну хвилю *інтерсуб'єктивної темпоральності*, котра часто-густо опирається на історичні ретроспекції і досвід минувшини. Воєнна дійсність волею-неволею генерує різноманітні проєкції не тільки сучасності, а й мотивує до іншого прочитання та представлення низки попередніх епох, зокрема старої імперської та радянської, тоталітарної історії

Врешті, російсько-українська війна 2014–2024 рр. у багатьох аспектах є «запізнілою» / «відкладеною» війною за Незалежність України. Вона відображає давні історичні поразки. Вони сяга-

ють ще часів Української революції 1917–1921 рр., а у широкому розумінні — ранньомодерної доби. Згадаємо, скажімо, відоме означення М. Драгоманова *Пропавший час*¹.

Ця дефініція негативно маркує низку періодів в історії України, об'єднаних імперською добою. Навіть більше, вона окреслює давні історичні суперечності й наші закорінені порахунки з Москвою. Отож діапазон історичної ретроспективності нинішньої війни, себто співвіднесення історичної минувшини та воєнної сучасності у багатьох сенсах є винятковим.

Вповні очевидно, що візії й образи минувшини у тому чи іншому вигляді побутують у величезному масиві текстів на культурних, інформаційних, комунікаційних, медійних та інших обшарах російсько-української війни. Німецький історик Андреас Каппелер ще 2014 р. відзначав, що в російсько-українському протистоянні історія стала політичною зброєю².

Гібридна війна як конфігурація недавньої темпоральності. Ідея гібридної війни була породжена сполученням постмодерністського релятивізму та концептуалізацій доби глобалізму. Вона постала у світлі зсуву уявлень від стратегій доби лінійних воєн до децентралізованих, мережевих, асиметричних практик і форм війни. Важливою передумовою появи концепції гібридної війни став ситуативний досвід, пов'язаний із розмаїтими середовищами глобального та мультикультурного світу. Передусім цей досвід постав у розрізі переосмислення масштабів, методів, засобів і форм воєн і конфліктів після трагедії 9/11 (11 вересня 2001 р.).

Здебільшого гібридну війну розглядають як конфлікт перемінної інтенсивності, котрий сполучає комбіновані, мішані, асиметричні, мережеві методи та засоби як «жорсткої», так і «м'якої» сили. Війна такого типу вирізняється розмитим, невизначеним, неконвенційним характером неоднозначним правовим статусом (приміром, як АТО!), строкатим, динамічним сполученням

¹ Драгоманов М. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654–1876) / З передм. М. Павлика. Львів, 1909. 38 с.

² Kappeler A. Ukraine and Russia: Legacies of the imperial past and competing memories // Journal of Eurasian Studies. 2014. Vol. 5, no. 2. P. 115.

традиційних військових і нетрадиційних форм і засобів, як-от: інформаційно-психологічні спеціальні операції, дезінформація, електронна війна, кібератаки, економічний і фінансовий тиск, використання нерегулярних або парамілітарних проксі-сил, найманців, терористичних актів, диверсій, квазі-миротворчих операцій і т.п.

У широкому сенсі гібридна війна зорієнтована на тотальне розмиття ментальних, культурних, ціннісних шарів суспільної свідомості, передусім на суцільне розчинення виразних і ustalених уявлень про демаркацію війни та миру, воюючі сторони, сценарії традиційних воєн, театри воєнних дій, рівні інтенсивності бойових дій, процес перемовин і навіть саме замирення.

За великим рахунком, гібридний формат війни апріорі продукує викривлений смисл, який пропонує сприймати війну як «мішане» чи «гібридне» явище, себто як «не зовсім» війну³. Завдяки цьому досягається маніпулятивний ефект тотального впливу на суспільну свідомість країни-жертви. Відтак продукується ситуація перманентної невизначеності, рваного ритму напруги — раптових спалахів війни, стрімких переходів від низької до високої інтенсивності⁴, до яких додається ілюзія «замирення» сторін або «замороження» війни.

Концепція гібридної війни як війни нового чи іншого типу стала основою воєнно-політичної доктрини, використаної для російського вторгнення 2014 р. до Криму і на Донбасі. Західні експерти й інтелектуали охрестили цю концепцію «доктриною Герасимова»⁵.

Гібридна війна Росії проти України від 2014 р. до початку 2022 р. постійно балансувала на межі раптових воєнно-політичних спалахів і загострень. Останні у потрібний момент згорталися і нібито переводилися у стан «замороження». У цей момент військові дії нібито поступалися дипломатичним, перего-

³ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія*. Київ, 2019. С. 44.

⁴ Там само. С. 168, 349

⁵ Хубер Р.К. Гібридна війна і доктрина Герасимова / Пер. з нім. *Воєнний кабінет*. (17 січня 2020). URL: <https://militarycabinet.com/publikacii/gibridna-vijna-i-doktrina-gerasimova>

ворним або квазі-миротворчим заходам, підривному операціям, фінансовим впливанням, інформаційним спотворенням, лобістським і медійним кампаніям, які мали закріпити, почасти легітимізувати здобутки «гарячої» фази. Зокрема, саме таку роль відігравали сумнозвісні Мінські угоди 2014–2015 рр., нав'язані Україні.

Ці заходи логічно вписувалися у згадану вище парадигму постмодерністського релятивізму, котрі формували свого роду ілюзорну гібридну темпоральність — не війни, не миру! Навіть більше, вони істотно розмивали уявлення про диференційовану і структуровану палітру часу, передусім виразні демаркаційні межі між війною та миром. Натомість поставала, так би мовити, *«гібридна» сучасність*, котра хоч-не-хоч сприймалася у вигляді сумнозвісної метафоричної формули як перманентний, майже *«вічний» часовий стан між війною та миром*. Такі культурні настрої й устремління були дуже небезпечними й оманливими для суспільства воюючої країни, яким де-факто стала Україна від лютого 2014 р.

У певному розумінні це «гібридне» розмивання часу нагадує відомі маніпулятивні образи із знаменитої антиутопії «1984» Джорджа Орвелла. Зокрема, достатньо згадати одне з трьох провідних партійних гасел із вигаданої автором новомови уявного тоталітарного світу: *«Війна — це мир»*⁶.

«Гібридна» реальність генерувала і відповідну конфігурацію уявлень. Передусім, *«гібридні» часи пролонгували образ дальшого тривання пострадянської доби* і відповідних темпоральних уявлень. На перший погляд, війни Росії проти Грузії 2008 р. і України 2014 р. однозначно руйнували писані й неписані домовленості світоустрою після 1991 р. Та їх подальше сповільнення чи т.зв. «замороження» на певний час мінімізувало гостру реакцію. Вона послаблювалася завдяки привабливим економічним проектам, преференціям проросійським західним діячам і компаніям, фінансовим впливанням і лобістським заходам тощо.

Показово, що сучасні дослідники по-різному потрактовують призначення гібридної війни від формування «нового гібридного

⁶ Орвелл Джордж. 1984 / 3 англ. пер. В. Шовкун. Київ, 2015. С. 8.

світу» чи «гібридного світоустрою»⁷ до повного заперечення конструктивного сенсу моделі такої війни⁸. Відтак «гібридний» час продукував облудні підстави не помічати критичні події й процеси, котрі розгорталися та набували дедалі більшого деструктивного розмаху на пострадянському просторі. У певному розумінні доречно вести мову про майже восьмирічний відрізок гібридної темпоральності, котра генерувала розмиття й мозаїчну хаотичність колективних уявлень.

Зауважимо, що навіть нинішні практики виправдання тодішніх західних лідерів, які пояснюють чому 2014 р. не було активної підтримки Києва, спираються на аргументацію, пов'язану з гібридною війною. Наприклад, колишній американський президент Барак Обама пояснює свою позицію тим, що «збройного вторгнення до Криму не було»⁹.

Зрештою, вплив гібридної війни на українське суспільство 2014–2021 рр. був колосальним, особливо у культурному, медійному, інформаційному просторах. Про це свідчить своєрідна лексика, котра відображає рефлексії й спостереження цього часу, котра вживалася для означення негативних, деструктивних практик і дій у віртуальному просторі, соціальних мережах й інформаційних технологіях, як-от: хактивізм, троль, тролінг, фейк, фейкрайтер і т.п.¹⁰

Перехід від гібридної до нової воєнної сучасності стався 24 лютого 2022 р. Повномасштабну / широкомасштабну війну очікували, передрікали, передбачали. Проте інерція суспільного мислення перешкоджала повірити у реальну можливість критичного, хоч і у багатьох сенсах абсурдного, дикого, алогічного сценарію. Тим паче, що гібридне сьогодення і *темпоральні уявлення*

⁷ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / За заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ, 2017. С. 7.

⁸ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Вказ. праця. С. 351.

⁹ Obama says local 'sympathy' aided Russia's seizure of Crimea in 2014, sparking row with Kyiv. *The Telegraph*. (23 June 2023). URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/2023/06/23/obama-ukraine-russia-putin-crimea-kyiv-2014-moscow-us-presi>

¹⁰ Костюк Ю. Українська суспільно-політична лексика в інтернет-виданнях 2012–2017 рр. // Лексика на перетині наукових парадигм / Ред. Л. Струганець. Тернопіль, 2018. С. 149–150.

про стан перманентного коливання на терезах війни і миру раптово перетворилися на суцільну воєнну реальність.

Відзначимо, що такі оманливі колективні настрої, надії, ілюзії та розчарування постають не як виняткові, а, навпаки, доволі традиційні, коли придивитися до палітри суб'єктивних уявлень довкола великих воєн ХХ ст. Згадаємо, скажімо, культурні почування між Першою та Другою світовими війнами.

У багатьох аспектах тодішні почування й настрої нагадують недавні переживання наших сучасників, хоч вони і були більш розтягнутими у плинні часу. Зокрема, мистецтвознавець Святослав Гординський ще 1931 р. відзначав: «Що вона (війна. — Авт.) прийде, про це ніхто не сумнівається... Причин до війни є скрізь досить і дрібних, і загальних»¹¹.

Утім, навіть у проміжку між початком війни 1 вересня 1939 р.¹² і до німецького вторгнення у Францію (травень 1940 р.) чимало європейців із багатьох країн щиро вірило, що полум'я світової війни відвернуть, зупинять, загасять в останній момент. Не відвернули, не загасили!

У щоденнику історика Івана Лисяка-Рудницького 22 червня 1941 р. занотовано: «Сьогодні розпочалася німецько-советська війна. Ждали ми її властиво від вересня 1939 — але ніхто не знав коли вона прийде: за рік! за два! за п'ять!»¹³. Попри чималу часову дистанцію та значні відмінності в історичних контекстах та епохах людські реакції й емоції виглядають дуже схоже і нагадують наші недавні потрясіння.

В українській і європейській історії 24 лютого 2022 р. стало точкою біфуркації чи межею усвідомлення незворотності бігу історичного часу. Повномасштабне вторгнення у рецепції переважної більшості європейських політиків призвело до карди-

¹¹ Гординський С. Майбутня війна // Діло (Львів). 1931. 14 березня. № 65. С. 2.

¹² Мир можна ще врятувати... (З польської преси) // Діло (Львів). 1939. 1 вересня. № 198. С. 2.

¹³ Лисяк-Рудницький І. Щоденники / Гол. упорядник Я. Глисюк. Київ, 2019. С. 126.

нальних зрушень мислення, зокрема до досягнення того, що в сучасній історії Європи і всього світу розпочалася новітня доба¹⁴.

Показово, що Товариство німецької мови 9 грудня обрало слово 2022 р. — *Zeitenwende* (нім. *перелом або зміна часів*)¹⁵. Канцлер Німеччини Олаф Шольц 27 лютого 2022 р. вжив саме це означення у контексті російського повномасштабного вторгнення в Україну. Він відзначив, що війна стала «переломним моментом в історії нашого континенту», а російське вторгнення назвав спробою повернути світ у XIX ст.¹⁶

24 лютого 2022 р. стала очевидною датою, котра причинилася до поділу російсько-української війни у суспільній свідомості на *два умовні темпоральні сегменти чи дві часові фази: мала і велика*¹⁷, *гібридна та повномасштабна / широкомасштабна війна*. Такий злам або перелом у суспільній свідомості значною мірою згенерував парні означення на кшталт: мала / велика, гібридна / широкомасштабна (повномасштабна) війна. У такому смисловому ранжуванні гібридна війна стала малою чи попередньою війною, війною-предтечою до великої, повномасштабної / широкомасштабної війни.

Зрештою, це розрізнення відображає темпоральну рецепцію суспільства — великої війни як гарячої й кризової сучасності, а гібридної війни як недавньої, проте вже пережитої минувшини.

Давню чи довготривалу радянську темпоральність репрезентують чимало культурних шарів, ментальних пластів і меморіальних практик і світовідчужань, які походять, принаймні

¹⁴ The Russian attack on Ukraine marks a new era for Europe, MEPs say. *News European Parliament*. (1th March 2022). URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/pressroom/20220227IPR24204/the-russian-attack-on-ukraine-marks-a-new-era-for-europemeps-say>

¹⁵ У Німеччині обрали слово 2022 року, яке Шольц використав у контексті нападу Росії на Україну. *Hromadske.ua*. (10 грудня 2022). URL: <https://hromadske.ua/posts/unimechchini-obrali-slovo-2022-roku-yake-sholc-vikoristav-u-konteksti-napadu-rosiyina-ukrayinu>

¹⁶ Олаф Шольц: «Ми переживаємо переломний момент» (ukrainisch). *Deutscher Bundestag*. (27 лютого 2022). URL: <https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2022/kw08-sondersitzung-ukrainisch-882526>

¹⁷ Дубинянський М. Війна. Велика та мала. *Українська правда*. (24 лютого 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/02/24/7443389>

тяжують над соціумом із тоталітарної доби. З-поміж чільне місце посідає ідея, точніше міф «великої вітчизняної війни» 1941–1945 рр. Цей конструкт є радянською проекцією старої імперської спадщини, котра модифікувала славнозвісну ідею вітчизняної війни 1812 р. до мобілізаційних потреб та ідеологічних завдань німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Таке запозичення є яскравим свідченням того, як стара імперська спадщина використовувалася, адаптувалася та входила до радянського тоталітарного проекту як його неодмінна і навіть базова складова. Доречно підкреслити, що цей конструкт має мішане, себто не тільки радянське, а й старе імперське походження. Адже він уособлює давню традицію представлення переможної війни у світлі тріумфу імперської сили та слави. Ця імперська традиція своїм корінням сягає ще часів давнього Риму¹⁸.

Загалом радянський проект у багатьох аспектах був продовженням Російської імперії у вигляді трансформованої «федерації»¹⁹. За спостереженням Івана Лисяка-Рудницького, «Союзові навмисно дали наднаціональне ім'я, *аби уникнути враження, що він був продовженням царської імперії*»²⁰. Тому використання старої імперської ідеї на новому ґрунті видається вповні очевидним і логічним кроком.

Назва вітчизняна війна 1812 р. увійшла до культурного обігу орієнтовно наприкінці 1830-х рр. Але вона циркулювала й раніше у рефлексіях сучасників, переважно в утилітарному розумінні як вирізнення певного періоду війни з наполеонівською Францією, на відміну від закордонних походів російської армії 1813–1814 рр. Варто підкреслити, що термін вітчизняна війна 1812 р. майже ніде не вживався і не вживається поза межами радянського та пострадянського простору. Натомість у студіях іноземних істориків зазвичай побутують означення на кшталт російсько-французька війна, російська кампанія чи похід Наполеона 1812 р. і т.п.

¹⁸ *Rosenstein N. War and peace, fear and reconciliation at Rome // War and peace in the ancient world / Ed. K.A.Raaflaub. Malden, 2007. P. 237–238.*

¹⁹ *Плохій С. Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу / Пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. Харків, 2019. С. 17.*

²⁰ *Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. Київ, 1994. Т. 1. С. 78.*

Наприкінці 1930-х рр. означення вітчизняна війна було реконцептуалізоване у радянській історіографії, передусім у працях відомого російського історика Є. Тарле із наголосом на патріотичних і великодержавних мотивах. Кардинальне розширення, ба навіть переформатування його застосування відбулося за часів радянсько-німецької війни з упровадженням ідеологічного конструкта «другої вітчизняної» війни як «великої вітчизняної війни радянського народу» 1941–1945 рр.

За висловом Є. Тарле у газетній замітці 1941 р., «друга Вітчизняна війна вже стала початком великого загальноєвропейського визволення в очах поневолених народів»²¹. Потрактування Є. Тарле кардинально відрізнялося від візій інших істориків, передусім російського історика Михайла Покровського, котрий іронізував стосовно «патріотів» і «патріотичної війни» 1812 р.²² Після завершення Другої світової війни радянська історіографія в особі Милиці Нечкіної навіть закидала М. Покровському «виправдання» агресії Наполеона, а найбільше те, що він не хотів надати війні 1812 р. назву «вітчизняної» та заперечував «патріотизм народу у захисті батьківщини»²³.

Відтоді вітчизняна війна 1812 р. репрезентувалася у радянській, згодом пострадянській російській історіографії як виконання патріотичного обов'язку, всіх станів перед вітчизною, а де-факто — монархом й імперією. Натомість сенс вирізнення певного періоду війни Російської імперії із Францією заступив інший смисл, пов'язаний із апологією імперської слави та сили, котрі тріумфально здолали наполеонівську навалу і «врятували» народи Європи від «тирана».

Зрештою, ідеологічний конструкт «велика вітчизняна війна» був уведений до широкого обігу влітку 1941 р. як очевидна аналогія вітчизняної війни 1812 р. задля патріотичної мобілізації народів СРСР. Цей конструкт генерував провідний смисл, пов'я-

²¹ Тарле Е. Война отечественная, война освободительная // Тарле Е. Сочинения: В 12 т. М., 1962. Т. 12. С. 35.

²² Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. London, 1991. С. 54–55.

²³ Нечкина М. От редактора // Тарле Е. Сочинения: В 12 т. М., 1959. Т. 7. С. 6–7.

заний із виконанням патріотичного обов'язку громадянами СРСР усіх національностей із захисту «соціалістичної Вітчизни». На основі конструкта «велика вітчизняна війна» був створений культ тріумфальної перемоги та радянської імперської сили, котрий посів центральне місце у радянських темпоральних уявленнях. Цей культ був поступово трансформований у міф т.зв. великої вітчизняної війни, який генерував ідеологічний сенс — радянський народ як «рятівник світу» від фашистської / нацистської навали.

Отож від кінця 1940-х рр. культ «великої вітчизняної війни» став наріжним міфом, який тотально поширювала офіційна ідеологія задля конструювання російсько-радянської квазі-спільноти. Паралельно розгорнулася масова канонізація «великого російського народу» як народу-переможця, народу-вождя й народу-фундатора Російської держави та Радянського Союзу, «носія прогресу людства», «першої соціалістичної нації», «будівничого комунізму»²⁴.

Саме великоросійський дискурс відігравав провідну роль у конструюванні квазі-спільноти «радянського народу». Відомий образ Московщини як «збирача й об'єднувача земель» вмонтовувався у процес т.зв. прогресивного сходження Російської держави, естафету якої перебирав на себе Радянський Союз. Завдяки такої переємності досягався ефект континуїтету російсько-радянської, а нині пострадянської державної традиції.

У світлі радянської темпоральності СРСР витримав випробування «священною» війною — «великою вітчизняною радянського народу» 1941–1945 рр. Отож цей конструкт у химерній формі сполучив імперські, національно-російські й комуністичні смисли. Міф «великої вітчизняної війни» активно використовувався для формування нової — радянської людини як «гвинтика» тоталітарної системи. Показово, що радянська легітимація у багатьох аспектах дивовижно нагадувала / наслідувала формальні складові старої імперської програми, як-от: російська зверхність, культурна єдність, історичне виправдання.

²⁴ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / Вступне слово Н. Полонської-Василенко. Мюнхен, 1957. С. 49.

Варто наголосити, що обидва конструкти вітчизняної війни генерують близькі та споріднені смисли: війна 1812 р. — апологія тріумфу великодержавної слави і російської імперської сили, котрі «врятували» Європу від тирана; 1941–1945 рр. — культ перемоги та радянської імперської сили, які «врятували» світ від фашизму. Проте крім месіанського «призначення» росіян на роль «рятівників» в обох війнах ці конструкти відіграли першорядну роль у творенні радянської ідеології та історієписання. Тому ідея месіанського — «виняткового» призначення Росії, закладена в означені «велика вітчизняна війна», була перелицьована й використана для ідеологічного цементування радянського проекту, особливо після 1945 р.

Таким чином, репрезентація Другої світової війни як т.зв. великої вітчизняної війни у радянській історіографії стала сплавом старої імперської спадщини й комуністичної ідеології тоталітарного режиму. Таке подання війни перетворилося на масове культивування міфообразу «великої вітчизняної війни» як наріжної основи радянської темпоральності.

З одного боку, воєнний час сам по собі є ключовим маркером суб'єктивних сприймань, реакцій, світовідчужань, переживань, потрясінь, травмувальних вражень тощо. З другого боку, ця екстремальна палітра минувшини цілеспрямовано міфологізувалася за рахунок сполучення реальних і вигаданих елементів, а також генерування ідеологічних і політичних смислів, пов'язаних з імперським / радянським тріумфом «переможців». Не випадково на повсякденному рівні радянського життя повсякчас побутовував гіркий, інколи саркастичний вислів про незрівнянні контрасти життя «переможців» у зіставленні зі стандартами буттям «переможених», з якими асоціювалися Федеративна Республіка Німеччини.

На такому ідеологічному підсонні розквітнув сучасний російський неоімперський націоналізм із його сумнозвісним гаслом «можемо повторити...», яке апелювало до ідеологічних смислів і темпоральних образів перемоги 1945 р. Найповніше цей войовничий націоналізм виявився у потворній пострадянській транс-

формації, котра сполучила старі імперські й тоталітарні елементи.

Імперська та радянська спадщини, передусім культ «великої вітчизняної війни» нині формують домінування історичної ретроспективи і відіграють надзвичайно важливу роль для легітимації / виправдання сучасної російсько-української війни. Ба більше, вони відображають ідеологізовані впливи старої темпоральності, котрі штучно культивуються й ретранслюються російському соціуму.

У російській ідеології вони слугують для заперечення не лише самого проєкту України, а й української ідентичності як такої. Сучасний російський режим лише перефарбував фасад цієї старої канонізації, але повністю успадкував ідею імперської сили і величч, адаптувавши їх під нові потреби та цілі. Навіть більше, пострадянська Росія не тільки перейняла ідеологічний конструкт «велика вітчизняна війна», а й ще більше абсолютизувала генеровані у ньому смисли — російської величч, імперської сили та виключної великодержавної ролі саме росіян²⁵. Відтак були не тільки активовані недавні радянські темпоральні образи й уявлення, а й посилена їх великодержавна та неоімперська спрямованість.

Певна річ, ідеологічний і квазі-історичний характер конструкта «велика вітчизняна війна» був використаний для легітимації російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. у вигляді горезвісної тези про т.зв. СВО — «спеціальну військову операцію». Врешті, радянсько-російський міф про «велику вітчизняну війну» транслюється на сучасність у вигляді абсурдної ідеологеми про «українських неонацистів», «київський фашистський режим» і його «західних поплічників» і т.п.

Впливи старої обрядовості й ритуалізації у вигляді міст-героїв чи ідеї «вітчизняної війни» українців, принаймні весною 2022 р., демонстрували перенесення цих маркерів на сучасну російсько-українську війну. Цю дивовижну мішанину темпораль-

²⁵ *Коропатник М.* Україна у двох війнах з гітлерівською Німеччиною та путінською Росією: історичні паралелі // *Сіверянський літопис*. 2015. №1. С. 52.

них уявлень 2022 р., можливо найяскравіше репрезентує відомий візуальний образ — радянський монумент Батьківщині-матері у Києві, підсвічений кольорами національного прапора України²⁶.

Зазначимо, що їх циркуляцію пояснюють у світлі очевидних «численних аналогій із вторгненням німецько-фашистських загартбників на територію Радянської України в часи Другої світової війни»²⁷. Нині назва «вітчизняна війна» переважно розглядається в українському культурному, медійному та інформаційному просторі як «категорія імперського мислення» та «сталінський пропагандистський термін»²⁸.

Із радянськими культурними шарами нерозривно пов'язані *ще більш давні пласти старої імперської темпоральності*. Один з фундаторів постколоніальних студій Е. Саїд, розмірковуючи про конститування імперій модерної доби, зазначав: «Росія ковтала всі землі й народи, що прилягали до її кордонів»²⁹.

Зауважимо, що пов'язаність українського та російського минулого протягом кількох століть об'єктивно генерує певні контексти висвітлення, проте zarazом породжує й низку темпоральних аберацій, зокрема на полі постколоніальних студій і праць з імперської та тоталітарної історії. Значною мірою вони спричинені неоднозначною оцінкою місця України й українців у російському імперському та радянському проєктах.

Наріжна проблема пов'язана зі складністю окреслення підневільного, залежного становища України як в імперії Романових, так і в СРСР. Передусім споглядаємо очевидні контрасти між

²⁶ Шевчук Ю. Про війну і потребу нової мови. *Радіо Свобода*. (13 березня 2022). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mova-maye-znachennya/31750018.html>

²⁷ Васютинський В.О., Горностай П.П., Губеладзе І.Г., Найдьонова Л.А., Слюсаревський М.М., Чуніхіна С.Л. Термінологічний словник російсько-української війни / За ред. М.М. Слюсаревського; упоряд. С.Л. Чуніхіна. Київ, 2022. С. 17. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/Словник-війни-1.pdf>

²⁸ Байдак М. Про історичне підґрунтя і терміни, які використовують історики. *The Village*. (22 лютого 2023). URL: <https://www.the-village.com.ua/village/culture/cultural-question/336339-diskusiya-pro-termin-velika-viyna>

²⁹ Саїд Е. *Культура й імперіялізм* / Пер. К. Ботанова, Т. Цимбал. Київ, 2007. С. 45.

пригніченим політичним станом, стиснутою імперськими межами національною культурою українства, тиском російської акультурації на український соціум і досить поважними економічними можливостями. Власне, думка про «органічну» співучасть українців в імперському та радянському проекті повсякчас циркулює у темпоральних шарах уявлень і сприймань як недавньої, так і давньої минувшини.

Доволі часто такі темпоральні алюзії, пов'язані з неоднозначним становищем українства й України за імперської та радянської епох. Скажімо, ще у 1890-ті рр. київський економіст М. Яснопольський вказував на надмірне обтяжування й очевидну нерівномірність у розподілі прибутків і видатків між столичними центрами та місцевою периферією³⁰, до якої він зараховував територію підросійської України. Такі диспропорції вчений навіть порівнював зі становищем західноєвропейських метрополій та їх заморських колоній³¹.

На початку ХХ ст. низка українських авторів — послідовників М. Яснопольського акцентували увагу на чималому перевищенні державних прибутків над видатками в губерніях підросійської України як своєрідному визиску, який провадив імперський уряд³². У тому чи іншому вигляді ці ідеї згодом перекочували до програмних положень кількох українських політичних партій.

Однак складна конфігурація залежності підросійської України була спричинена тим, що тодішні українські інтелектуали маркували її не в колоніальному розумінні, а радше у мовно-культурному, згодом політичному та соціально-економічному сенсі. Спершу побутували рефлексії щодо культурного та мовного пригнічення українців в імперії Романових, спрямовані на осмислення довготривалих заборон і численних утисків імперського режиму.

³⁰ Яснопольский Н. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Киев, 1897. Ч. 2. С. 563

³¹ Его же. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Киев, 1890. [Ч. 1]. С. 13.

³² Соколов Н. Украина в государственном бюджете России // Украинский вестник. 1906. 28 мая. № 2. С. 97–103.

Останні мали давню традицію у вигляді сумнозвісних показових і навіть символічних віх, як-от: примусове об'єднання греко-католиків із православною церквою 1839 р., Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський едикт 1876 р., урядове вето 1914 р. щодо святкування 100-літнього ювілею Т. Шевченка й чимало інших.

Первісні аналогії щодо підневільного стану підросійської України поставали і на ґрунті зіставлення її становища із заморськими володіннями великих колоніальних імперій, але вони були здебільшого епізодичними й метафоричними. У подорожніх нотатках 1908 р. М. Грушевський порівнював залежність України зі становищем тодішніх колоній: *«Україна досі для західного світу була тільки анонімним, не знаним навіть по імені поставищиком сирового продукту, людської сили — чи в фізичній постаті невольника, чи в виді різних півфабрикатів, — далекою колонією такою ж як африканські або американські кольонії, тільки ще з слабше зазначеною своєю фізіономією. Бо навіть на тім, що давала вона, не клалася фірма її, тільки фірми посередницькі, або різних політичних організмів, у склад яких вона входила»*³³.

Певна річ, рефлексії та обсервації поступово конкретизувалися й увиразнювалися. Зокрема, в огляді 1910 р. про становище українців у Російській імперії автор «Історії України-Руси» вже обстоював думку про «страшне культурне й економічне зубожіння українського населення під денаціоналізуючим режимом» та «згубні наслідки централістичної й асиміляційної політики»³⁴. М. Стасюк у розвідці 1911 р. був ще більш категоричним і стверджував, що «залежність України від Великої Росії не економічна, а державна»³⁵.

³³ Грушевський М. По світу. З подорожніх вражень // Літературно-науковий вістник. 1908. Кн. 12. С. 490–491.

³⁴ Грушевський М. Украинцы // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / Ред. А. Каселянский. СПб., 1910. С. 320.

³⁵ Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Записки Українського наукового товариства у Києві. 1911. Кн. 9. С. 119.

Зрештою, українська думка на зламі XIX — початку XX ст. сприймала проблему залежності підросійської України з різних перспектив. Звісно, спливали певні паралелі з колоніальною залежністю, особливо коли йшлося про культурні обшири, проте вони були неоднозначними, коли йшлося про політичні й економічні виміри. Якщо взяти до уваги те, що українські землі в імперії Романових ніколи офіційно не вважалися колоніями, їх залежність від імперського центру зазвичай досить складно вписується як в антиколоніальні дискурси XX ст., так і у сучасну парадигму постколоніальних студій.

Ба більше, такі рефлексії про пригнічений, підневільний стан українців й України так і не причинилися до кардинального перегляду темпоральних уявлень на імперську добу.

Ще одним важливим аспектом цієї проблематики є типологічне означення Російської імперії поміж тодішніх великих імперій світу. На думку американського історика Марка фон Гагена, Росія посідала проміжне місце між моделями Британської й Османської імперій, себто була одночасно «колонізаторською і напівколоніальною державою» внаслідок своєрідних економічних і культурних зв'язків з імперіями Західної Європи³⁶. Подібний погляд обстоював і британський історик Ерік Гобсбаум, який гадав, що в політичному розумінні «царська імперія була, скоріше, колонізатором, аніж колонією»³⁷.

Таке розмите сприйняття імперії Романових суттєво ускладнює окреслення характеру залежності між імперським центром і провінціями, до яких належали губернії підросійської України. Водночас доречно закцентувати увагу на тому місці, яке відводилося українцям (за офіційною термінологією, малоросам) у російському імперському проєкті. Малоросійство було одним зі складових елементів імперської доктрини «трьох руських народностей». Спершу назва Мала Росія ввійшла у середині XVII ст. до титулування російських царів, згодом вона вживалася як скла-

³⁶ *Hagen M. von* From Imperial Russia to Colonial Ukraine // *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past* / Eds. R. Healy, E. Dal Lago. Houndmills & Basingstoke & Hampshire, 2014. P. 180.

³⁷ *Hobsbawm E.* The Age of Empire. 1875–1914. New York, 1989. P. 18.

дова частина всеросійської чи загальноруської тріади — росіяни, малоруси, білоруси.

З одного боку, це був спосіб привласнення української культурної й історичної спадщини, просторової делімітації українських земель як руських/російських на імперській ментальній мапі, врешті-решт уведення й закріплення цих уявлень у великодержавній традиції. Вислідом такого привласнення стало те, що російська великодержавна свідомість розглядала й маркувала Малоросію як «свою» неодмінну та «споконвічну» територію.

З іншого боку, малоросійство було провідним, домінуючим напрямом російської акультурації, завдяки якій українська аристократія включалася до станової ієрархії, імперських структур та адміністрації, тобто в певному розумінні ставала частиною загальноросійської метрополії. Власне, в такий спосіб руйнувалася українська ідентичність, яку підміняли малоросійськими «гібридними» проєкціями. Отож малоросійський шар культурних уявлень посідав доволі помітне місце у палітрі темпоральних уявлень протягом тривалого часу після падіння імперії Романових.

Водночас практикувалися й інші форми акультурації та способи привласнення українського простору, передусім сумнозвісна Новоросія. Звісно, на зламі XIX–XX ст. у російській думці намічалися певні спроби модернізації імперського проєкту як всеросійського чи загальноросійського. Проте жодна з тодішніх російських пропозицій не передбачала поступок в українському питанні, крім хіба що локального визнання «місцевих» або «обласних» особливостей. Останні подавалися як розширення малоросійського шару, проте в межах імперської чи всеросійської темпоральної палітри. Нехай хохли-малороси стануть трохи українцями, проте в жодному разі їм не дозволялося відірватися від культурної, а особливо державно-політичної орбіти Москви.

Імперськими шарами ментальності, немовби метастазами невиліковної хвороби, була отруєна абсолютна більшість російських соціалістів, лібералів, демократів, а тим паче консерваторів і націоналістів, що сповна продемонстрували революційні події 1917–1918 рр. У той романтичний період революційної думки українські соціалісти й демократи несподівано відкрили для себе,

що ідеали пролетарської революції та всесвітньої федерації вільних народів у практиках їхніх недавніх соратників і союзників були блискавично витіснені на маргінеси «вічними» дороговказами російського великодержавництва.

Зазначимо, що комплекс малоросійства спричинився і до формування певного ракурсу в західній рецепції української мистецтва імперської доби. Зокрема, багатоманітні ролі українців у структурах й інституціях імперської влади, становій ієрархії, центральних і місцевих адміністраціях досить часто пропонувалося розглядати як змішання ролей «пана» та «слуги». Наприклад, британський політолог Річард Саква розглядав їх як складні вияви «гібридної культурної ідентичності»³⁸, котра відображала співіснування у межах підросійської України української та малоросійської ідентичності.

На перший погляд, така стратегія розширювала й урізноманітнювала політичну, соціальну, культурну царину історичних студій і пропонувала більш адекватні інструментальні можливості. Втім, задекларована безсторонність часто-густо спричиняла ретушування реального становища підросійської України, справжньої природи її залежності в імперії Романових.

Передусім ігнорувався сам процес конституювання малоросійської ідентичності як висліді потужної і насильницької російської акультурації, спертої на систематичні суспільно-політичні обмеження, утиски, репресії, нав'язані моделі соціалізації на імперській службі, домінуючі ідеологічні тренди, політичні, культурні взірці, повсякденні алгоритми поведінки, кар'єрні стратегії й життєві сценарії, які руйнували / підміняли / маргіналізували українську ідентичність. У випадку з вищезгаданим Р. Саквою це призвело до фактичного виправдання російської анексії Криму 2014 р., а також до ігнорування нового імперіалізму путінської Росії³⁹. Власне, йшлося про збереження імперського та радянського світосприйняття у рецепції української проблематики.

³⁸ Саква Р. Україна і постколоніальний стан. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. (2015). URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Sakva_Ukraine_i_postkolonial_stan.htm

³⁹ Krawchenko V. Frontline Ukraine. Review Essay // East / West. Journal of Ukrainian Studies. 2016. Vol. 3, no.1. P. 157–158.

Зауважимо, що найвідоміший російський критик імперіалізму та колоніалізму царської Росії, лідер Московської школи істориків-марксистів академік М. Покровський, відомий як автор концепції «торгового капіталізму», категорично відкидав тезу про колоніальну залежність України, хоча й визнавав, що «Москві потрібно було асимілювати Україну»⁴⁰.

Втім, на початку 1930-х рр. критика імперіалізму й колоніалізму царської Росії відсувається на другий план. У цей час «розвінчується» школа М. Покровського, а імперська спадщина перелицьовується з відповідним класовим і партійним рефреном, який набуває формальних рис. Уже 1934 р. було анонсовано, що суспільствознавчі експерименти на марксистському підсонні у дусі так званих соціологічних епох М. Покровського заступлять навчальні компендіуми з конкретної («громадянської») історії, в якій центральне місце відводилося Російській державі.

Постанова комісії урядового журі на краций підручник з історії СРСР 1937 р. увела та легітимізувала нову офіційну концепцію, за якою вся ранньомодерна історія (за тодішнім означенням, «історія феодалізму») тлумачилася у світлі приєднання України до царської Росії як «меншого лиха». Відтак класовий і матеріалістичний дискурси в репрезентації царської / імперської минушини поступово перетворювалися на декларативні чи образові згадки, а історичне значення Московщини / Росії здебільшого подавалося як «прогресивне». Навіть більше, 1937 р. конститувався дискурс «великого російського народу», який фактично нав'язував спадкоємність з великодержавницькими традиціями імперської Росії⁴¹. Отож створювалося підґрунтя для реактуалізації та підтримки шарів давньої імперської темпоральності, де українці посідали місце подібне до малоросійства, хоч і у підфарбованому вигляді.

За радянської доби, як і за царських часів, українців активно залучали до владних структур і адміністрацій, місцевих і цент-

⁴⁰ Покровский М. Об Украине. Сборник статей и материалов. Киев, 1935. С. 79.

⁴¹ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008. С. 36–38.

ральних партійних апаратів тощо. Радянський проект у багатьох аспектах продукував схожі за призначенням, хоча й відмінні за ідеологічною спрямованістю механізми соціалізації й російської акультурації. Цю подібність дуже точно спостеріг і прокоментував у своєму щоденнику академік Сергій Єфремов ще 5 квітня 1924 р.

Зокрема, розмірковуючи про спільну природу Російської імперії та СРСР, він наголошував: «Ріжниця хіба одна, що теперішня держава усього вимагає і натомість нічого не забезпечує, себто як держава навіть назад поступилася. *Левіяфан-держава, усе пожерла. Все для держави. Нічого для людини. Людина — раб держави. Залежність її чисто кріпацька.* Бо ж хіба всі оті союзи, реєстрації і т.п. — не та ж таки кріпацька залежність, що вбиває цілком людину, як людину, нехтує її й робить засобом на свою якусь мету? *Через те й нема тепер людини — є “спец”, фаховець свого діла, орган, який мислити й собою порядкувати не має права. Це за його роблять інші “специ”.* Безперечно, що знизився самий тип держави, наблизившись до Аракчєєвсько-Миколаєвського ідеала. Безперечно так само, що така держава не може існувати поруч з розвиненим громадським життям. І вийде, що або держава вб'є громадське життя (і сама вмере), або ж громадське життя розірве державу. Кінець-кінцем для такої держави все одно немає завтрашнього дня. На рабах далеко не зайдеш, а не дурно ж у теперішніх радянських скороченнях корінь “раб” превалює (“робкор”, “сорабкоп”, “сарабіс” і десятки інших). Саме от — раб, а не робітник. Символічно виходить»⁴².

Утім, партійна політика вирізнялася неабиякою вигадливістю на ниві соціальної інженерії, яка цілеспрямовано комбінувалася з великими соціокультурними катастрофами, що руйнували архетипічні засади національного буття. Передусім розгорнулося формування нової людини як «гвинтика» тоталітарної системи, зорієнтованої на легітимацію існування «великої» та «єдиної» квазі-спільноти — радянського народу.

Результатом цієї легітимації, яка дивовижно нагадувала / наслідувала формальні складові старої імперської програми (росій-

⁴² Єфремов С.О. Щоденники 1923–1929. Київ, 1997. С. 104.

ська зверхність, культурна єдність, історичне виправдання), стала суцільна денаціоналізація, радянська та зросійщення національних історій і культур, передусім української минувшини та культури. Відтак радянська легітимізаційна програма вмонтувала старі імперські елементи, котрі обряжалися в інші шати. Натомість поставала складна переплетена темпоральність, яка включала старі імперські й нові радянські елементи.

Партійні «переяславські тези» 1954 р. зафіксували новий офіційний канон для конструювання та репрезентації «історії Української РСР» як неодмінної частини російсько-радянської минувшини. Довоєнну концепцію приєднання України до царської Росії як «меншого лиха» було замінено на концепцію «возз'єднання» України з Росією, яка подавалася як найвищий і безумовний смисл дореволюційної історії.

Стару імперську спадщину було остаточно легітимізовано, хоч і в модифікованому вигляді. Отож було *закладено ідеологічне підґрунтя для збереження, здавалося б, зруйнованої давньої імперської темпоральності, котра творила нові гібридні форми.*

Ба більше, розгорнулися навіть «зсуви» радянської ідеологічної доктрини, котру модифікували задля включення старих імперських рис. Скажімо, старий класовий дискурс, який характеризував царську Росію як «тюрму народів», поступово заступили дискурси «великого російського народу» та «дружби народів». Тож великодержавні й імперські компоненти не тільки цілком природно ввійшли до радянського тоталітарного проєкту, а й визначили його сутність і навіть зовнішні атрибути.

Втім, імперські складові не лишилися в минулому у пострадянську добу, а, навпаки, були затребувані у новому неоімперському проєкті Росії. За висловом Олександра Мотиля, «імперська тоталітарна спадщина штовхала Росію до імперської нації та великодержавности»⁴³.

Саме до старих імперських шарів темпоральності апелював російський президент В. Путін у своїй т.зв. статті 2021 р. про нібито «історичну єдність росіян і українців». Адже її взірцем

⁴³ Мотиль О. Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні // Сучасність. 1995. №9. С. 72.

була «малоросійська культурна ідентичність» у межах т.зв. великої «російської нації». Таким чином, *давні і, здавалося б, навечно передані в архів темпоральні образи імперії Романових були актуалізовані й використані для легітимізації війни Росії задля знищення України та українців.*

IV. ТЕМПОРАЛЬНОСТІ ВІЙНИ У СВІТЛІ ІСТОРИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

Війна є вислідом екстремальної, катастрофічної і дуже динамічної соціокультурної та політичної реальності. Перебіг будь-якої війни вкрай складно спрогнозувати, а ще більше обґрунтовано пояснити й оцінити. Тим паче, коли йдеться про сучасну російсько-українську війну, котра вирізняється високим рівнем інтенсивності, суспільної напруги, опосередкованим залученням багатьох світових державно-політичних акторів із розмаїтими устремліннями та неоднозначними пріоритетами. Врешті, майже кожна війна має довговічну і полівимірну передісторію, ретроспектива якої може сягати десятиліть і навіть століть національної та світової минувшини.

У такому світлі незавершена, довготривала російсько-українська війна, що перейшла із гібридної до повномасштабної / широкомасштабної фази та набула виразних ознак протистояння на виснаження є вкрай складною предметною областю у царині історичної компаративістики.

По-перше, *війна продукує доволі каверзну інструментальну проблему, як-от вибір перспективних порівнювальних сфер, формулювання адекватних компаративних запитів і зіставлення окреслених площин, процесів, явищ, подій, ситуацій, фактографічних зрізів тощо. Адже ті чи інші аналогії можна віднайти на найширшому подієвому, причинно-наслідковому та змістовному рівнях*¹. Якщо взяти до уваги ще й масштаб історичної глибини

¹ Див., наприклад серію журналістських публікацій Євгена Букета: *Букет Є. Аналогії війн: радянсько-фінська vs російсько-українська. АрміяInform.* (7 березня 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/07/analogyi-vijn-radyanskofinska-vs-rosijsko-ukrayinska>; *його ж. Аналогії війн: конфлікти в Африці vs російсько-українська війна. АрміяInform.* (3 червня 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/06/03/analogyi-vijnkonflikty-v-afryczy-vs-rosijsko-ukrayinska-vijna>; *його ж. Аналогії війн: російсько-грузинські vs російсько-українська. АрміяInform.* (26 травня 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/26/analogyi-vijn-rosijskogruzynski-vs-rosijsko-ukrayinska>; *його ж. Аналогії війн: інтервенція росії у Сирію vs російсько-українська війна. АрміяInform.*

російсько-української ворожнечі, то вповні очевидно, що компаративістика сьогочасної війни генерує величезний діапазон потенційно можливих порівняльних варіацій на обширах минувшини.

По-друге, практики зіставлення однозначно виявляють недостатність й обмеженість компаративістики стосовно давньої, а особливо недавньої історії війни. Це природно висуває на перший план *проблему додаткових або компенсуючих інструментів, аби надати компаративістиці релевантних обрисів і не відправити її у «горезвісне плавання по безкрайньому морю»*.

Наприклад, очевидним доповненням до компаративних запитів є типологічний метод чи ранжування у вигляді видових рядів. Щоправда, селективність будови такої порівняльної програми містить свої пізнавальні ризики й проблеми і в жодному разі не є панацеєю.

Вочевидь, типологія не виключає низку інших потенційно можливих інструментів, хоч її вживання разом із порівняльними конструктами має досить давню традицію у соціогуманітаристиці. Так чи інакше, проте саме сполучення кількох інструментів потрібне задля того, щоби опрацювати й висунути збалансовану дослідницьку стратегію.

По-третє, екстремальний характер війни як суспільного явища, сучасником й очевидцем якої є історик неодмінно нав'язує *ефект залученості до дійсності, точніше особисте переживання кризової історії із неоднозначними пізнавальними наслідками*. Універсальних рецептів «подолання» чи «компенсування» такої психологічної, культурної, соціальної метаморфози не існує. Проте кожен дослідник мусить свідомо зважати на такі виклики та впливи на пізнавальні практики.

Звісно, це — лише вибірковий перелік основних пізнавальних параметрів, суперечностей і ризиків на полі історичної компаративістики, коли йдеться про студіювання великої й не-

(31 травня 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/31/analogiy-ivijn-intervencziya-rosiyyi-u-syriyu-vs-rosijsko-ukrayinska-vijna>; його ж. Аналогії війн: російсько-японська vs російсько-українська. *АрміяInform*. (14 лютого 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/14/analogiyi-vijn-rosijskoyaponska-vs-rosijsko-ukrayinska>

завершеної війни, котра стосується кожного українця. Та історична компаративістика має також очевидні переваги і можливості, котрі заслуговують на нашу увагу.

Передовсім вона дозволяє застосувати різноманітну історичну «оптику», себто подивитися на війну із багатьох ретроспектив, масштабів, вимірів і контекстів. Приміром, у річищі комбінації висвітлення явищ, процесів і структур із відмінними фазами тривалості чи різного рівня загальності. Такі стратегії доволі успішно вживаються у студіях із пізньосередньовічної, ранньомодерної, нової та новітньої історії.

Ще одна перевага компаративістики полягає в тому, що вона дозволяє вводити до пізнавальних запитів міждисциплінарні складові, котрі потрібні для маркування та конструювання площин зіставлення. Скажімо, у статусі тимчасових робочих гіпотез.

Це урізноманітнює інструментальні компоненти дослідницької стратегії, зокрема робить її більш гнучкою й адаптивною. Коли взяти до уваги те, що сучасна війна є однією з найбільших воєн доби глобалізму, то такі конструктивні елементи відіграють важливу роль у концептуалізаціях із міждисциплінарним спрямуванням. Останні є вповні природними для такої багатовимірної предметної області як незавершена війна, котра потребує комбінування різних «оптик».

Водночас історична компаративістика дозволяє динамічно реагувати на швидкоплинні трансформації, котрі генерує така екстремальна соціокультурна реальність. Навіть більше, порівняльний інструментарій дає змогу формувати актуальні пізнавальні запити, пов'язані з калейдоскопічною зміною образів, уявлень, візій, концепцій, властивих для суспільства воєнної доби. Не випадково в історієписанні ХХ ст. порівняльний метод уважався одним із найкращих способів оновлення уявлень і загального рівня знань про давню-недавню минувшину, опрацьовану у багатьох студіях протягом тривалого часу.

Певна річ, поданий абрис *pro et contra* щодо вживання історичної компаративістики окреслює лише найголовніші моменти і в жодному разі не є повним. Мабуть, найліпше ризики порівняльних практик демонструє конкретний приклад.

Степан Томашівський — один із найвідоміших представників Галицької школи істориків М. Грушевського 1915 р. зіставляв Велику / Першу світову війну із попередніми війнами. Він навіть обстоював тезу про хиткість і надмірність означення Великої війни 1914 р. як світової. На його думку, «наукового оправдання се ім'я (світова війна. — *Авт.*), видумане публіцистами, немає і в історії ледве удержиться»².

Порівняння С. Томашівського спиралося на зіставлення просторового охоплення воєнних подій 1914 р. із наполеонівськими чи європейськими війнами 1792/1799–1815 рр., Семирічною війною 1756–1763 рр., Війною за іспанську спадщину 1701–1714 рр. й іншими великими війнами ранньомодерної та модерної доби. Згаданий випадок із текстів С. Томашівського — проникливого й вдумливого історика показує, якими оманливими можуть бути попередні рефлексії на ґрунті порівняльних практик у світлі великої та незавершеної війни.

Сучасна російсько-українська війна, особлива її повномасштабна фаза генерує цілу низку самоочевидних порівняльних паралелей і компаративних площин. Причому їх авторами є не лише фахові дослідники, а й найрізноманітніше коло дописувачів із багатьох країн світу.

Це суттєво ускладнює й урізноманітнює виднокруг уявлень і образів, які тією чи іншою мірою впливають на порівняльні запити. У певному сенсі можемо говорити про своєрідне інтерсуб'єктивне тло, на якому розгортаються сучасні компаративні практики.

Найперша й найочевидніша порівняльна вісь — *світові війни*. Ціла низка соціокультурних передумов, політичних обставин, розмах і аналогії з подієвої палітри й інших чинників висувують саме світові війни як можливі взірці для зіставлення з сьогочасною війною. До того ж театри бойових дій обох світових воєн пролягали крізь Україну, що продукує очевидні територіально-просторові зіставлення.

² *Томашівський С.* Війна і Україна // Вістник СВУ. 1915. Ч. 29/30. С. 2.

Наприклад, оборонні позиції навколо Києва наприкінці лютого 2022 р. дивовижним чином співпали з лінією Київського укріпрайону 1941 р.³ Заразом бойові дії на Донеччині, Луганщині, Харківщині, Херсонщині та інших регіонах нав'язують очевидні ремінісценції до відповідних подій німецько-радянської війни. Та й український контрнаступ у серпні 2024 р. на Курщині відбувався поблизу тих місць, де точилися запеклі бойові дії 1943 р.

Варто врахувати й те, що українці були масово представлені у складі ворогуючих армій по різні боки фронтів як у Першій, так і Другій світовій війні. Тому транспоколіннева пам'ять про Другу світову війну, від якої сучасних українців відділяє приблизно три генерації, у тому чи іншому вигляді зберіглася практично в кожній родині. Йдеться як про неформальні фамільні перекази, так й офіційні комеморативні дискурси та пануючі суспільні стереотипи про цю війну. Останні масово нав'язувалися радянським режимом, але дедалі сильніше розмивалися конкуруючими пострадянськими наративами та практиками у межах запізнілої й паліативної дерадянізації.

Такий стан суспільних уявлень зберігся до повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Навіть більше, впливи старої обрядовості й ритуалізації у вигляді відомих пропозицій про міста-герої чи ідеї щодо «вітчизняної війни» українців, принаймні весною 2022 р., продемонстрували перенесення низки старих маркерів на сучасну російсько-українську війну. Мішанину уявлень 2022 р. — першого року повномасштабної фази війни, мабуть, найліпше подає химерний візуальний образ — радянський монумент Батьківщині-матері у Києві, підсвічений кольорами національного прапора України⁴.

Уповні природно, що учасники російсько-української війни з обох сторін, здебільшого протягом 2022 р. часто-густо оцінювали

³ Головка В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. Київ, 2023. С. 85.

⁴ Шевчук Ю. Про війну і потребу нової мови. *Радіо Свобода*. (13 березня 2022). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mova-maye-znachennya/31750018.html>

й маркували нинішню війну за аналогіями з уявними відрізками 1941 чи 1942 рр.⁵ Відзначимо, що подібні рефлексії, хоч і сперті на власний досвід побутували й у західного спостерігача. Скажімо, британський генерал Річард Берронс навіть у квітні 2023 р. порівнював ситуацію на російсько-українському фронті із 1940 р., тобто зіставляв із календарем Другої світової війни⁶.

Отож горизонт порівняльних уявлень й оцінок значною мірою був звернений до подієвого досвіду 1939–1945 рр. Саме перебіг і розмах подій сучасної війни як найбільшої в Європі після 1945 р. були базовими порівняльними маркерами. Вони переважно спиралися на враження воєнного повсякдення 2022 р. у світлі міжпоколіннєвих шарів пам'яті. Тим паче, що російське вторгнення 24 лютого 2022 р. доволі добре, принаймні зовні зіставлялося з відомими уявленнями та стереотипами про початок німецько-радянської війни 1941 р. — ранкове бомбування, танкові колони, велика кількість біженців, заяви державних діячів і т.п.

Зауважимо, що влітку 2023 р. український контрнаступ на Півдні України спонукав до інших порівнянь. Зокрема у руслі його зіставлення з висадкою союзників і проривом німецької оборони (славнозвісний Атлантичний вал) у Нормандії влітку 1944 р. Про це згадували американські дослідники з корпорації РЕНД, які вважали, що в обох випадках доводилося долати потужні й ешелоновані оборонні укріплення⁷.

Зрештою, вектор порівнянь істотно змістився протягом 2023 р. Причому подієві аналогії стала поволі поступатися місцем акцентуванню уваги на *специфіці бойових дій*. Останні дедалі частіше порівнюють уже не з Другою, а з Першою світовою війною.

⁵ Див., наприклад: *Молодій В.* «Якщо порівнювати з нацистсько-радянською війною, то поки що ми в 1941–42 році», Микола Белесков. *Локальна історія*. (21 березня 2022). URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/iakshcho-porivniuvati-z-natsistsko-radianskoivuiinoiu-to-poki-shcho-mi-v-1941-42-rotsi-mikola-bielieskov>

⁶ Ситуація як у 1940 році. Британський генерал [Річард Лоусон Берронс] порівняв події на фронті з календарем Другої світової. *Еспресо*. (15 квітня 2023). URL: <https://espresso.tv/situatsiya-yak-u-1940-rotsi-britans-kiy-general-porivnyav-podii-na-fronti-z-kalendarem-drugoi-svitovoi>

⁷ Cohen R.S., Gentile G. A Winnable War. *RAND*. (21th July 2023). URL: <https://www.rand.org/pubs/commentary/2023/07/a-winnable-war.html>

Важка позиційна, окопна війна з повільним просуванням, великими людськими втратами, масованим використанням артилерійських боеприпасів, яке неодноразово спричиняло кризу постачання. Тож у фокусі зіставлень опинився не тільки характер і перебіг бойових дій, а й змагання за ключові ресурси воєнного призначення — живу силу, сталь і вибухові речовини. Це нав'язувало очевидні паралелі вже не тільки з Другою, а й із Першою світовою війною.

Інтенсивне використання артилерії та гостра нестача боеприпасів генерували відповідні порівняння. Наприклад, славнозвісний снарядний голод 1915 р. на західному фронті, котрий спричинив відому політичну кризу у Великій Британії⁸. У першому півріччі 2023 р. російсько-українську війну західні дописувачі навіть маркували як своєрідний «урок на виснаження в старому стилі», хоч і відзначали помітне зростання ролі технологій⁹.

Ще одна компаративна паралель сучасної війни із Першою світовою війною постала на ґрунті *темпоральних проєкцій, прогнозів й оцінок її гаданої тривалості*. Йдеться про загальновідомі суспільні переконання й очікування 1914 р., що Велика / Перша світова війна триватиме лічені місяці¹⁰.

М. Грушевський на початку 1916 р. відзначав, що тодішні державні, політичні й громадські діячі майже в унісон закликали суспільство «“потерпіти” кілька місяців, коли припускали, що в усякому разі до кінця року (1914 р. — *Авт.*) війна буде ліквідована...»¹¹. Як тут не згадати низку відомих прогнозів 2022 р.¹²

⁸ Fraser P. The British “Shells scandal” of 1915 // Canadian Journal of History. 1983. Vol 18, no. 1. P. 69–86.

⁹ Shashank Joshi. The war in Ukraine shows how technology is changing the battlefield. *The Economist*. (3th July 2023). URL: <https://www.economist.com/special-report/2023/07/03/the-war-in-ukraine-shows-how-technology-is-changing-the-battlefield>

¹⁰ Скільки времени продлится война // Киевлянин. 1914. 6 октября. № 276. С. 2; Як довго потриває ще війна? // Свобода (Джерзи Сити). 1914. 10 падолиста. № 73. С. 1.

¹¹ Грушевський М. Новий рік // Грушевський М. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів, 2005. Т. 3. С. 449.

¹² Арестович озвучив нові можливі терміни тривалості війни з Росією. Слово і діло. Аналітичний портал. (19 травня 2022). URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/19/novyna/bezpeka/arestovych-ozvuchyv-novi-mozhlyvi-termyny-tryvalosti-vijny-rosiyeyu>

і навіть 2023 р.¹³ про відносно швидке закінчення російсько-української війни.

Саме ці зіставлення опинилися у світлі роздумів канадської історикині Маргарет Макміллан — праонуки британського прем'єр-міністра Девіда Ллойда Джорджа, 1916–1922 рр. Вона обстоювала думку, що як і за часів Першої світової війни, так і нині циркулюють *нереалістичні оцінки можливої тривалості війни*. М. Макміллан назвала вислід своїх порівняльних спостережень — *помилкою швидкої війни*. Авторка вважала, що невірна оцінка часової перспективи призведе до того, що протиборчі сторони можуть опинитися у глухому куті подібно до відомих подій на фронтах Першої світової війни¹⁴.

Однак релевантність таких порівнянь продукувала й очевидні сумніви. Скажімо, низка західних оглядачів, дописувачів із експертного середовища, котрі ще у лютому-березні 2022 р. категорично передрікали російський бліцкриг завдяки технологічній і ресурсній перевазі почали дошукуватися інших аналогій.

Варто вказати ще й на формальні часові аналогії — наземна фаза «бурі в пустелі»¹⁵ після шести тижнів потужних бомбувань розпочалася 24 лютого 1991 р. 31 рік потому — 24 лютого 2022 р. почалося російське повномасштабне вторгнення в Україну. Отож сталася кардинальна трансформація горизонту очікувань напередодні та після початку повномасштабної фази російсько-української війни.

Вже наприкінці лютого 2022 р. західні експерти констатували, що росіяни на відміну від американської операції в Іраку об'єднали повітряні бомбардування й наземну операцію в один

¹³ Гірник К. Ми вибилися з графіка: Буданов скоригував прогноз про строки закінчення війни. УНІАН. (12 жовтня 2023). URL: <https://www.unian.ua/war/koli-zakinchitsya-viyna-budanov-zayaviv-shcho-ukrajina-vibilasja-z-grafika-12422562.html>

¹⁴ Макміллан М. Як не закінчуються війни. Україна, Росія та уроки Першої світової / Пер. В. Романчук. Главком. (18 червня 2023). URL: <https://glavcom.ua/publications/jakne-zakinchujutsja-vijni-ukrajina-rosija-ta-uroki-pershoji-svitovoi-934394.html>

¹⁵ Американська військова операція із союзниками у Перській затоці 1990–1991 рр. супроти іракського режиму Саддама Хусейна.

етап¹⁶. Неочікуваним виявився запеклий і успішний український опір, якого не передбачали ані путінський режим, ані більшість західних експертів.

Якнайкраще цю швидкоплинну метаморфозу уявлень західного експертного середовища передає наступний вислів — замість прогнозованої другої чи російської версії «бурі в пустелі» розгорнулася «друга ірано-іракська війна»¹⁷. Йдеться не так про подібність військово-політичних сценаріїв і схожість операцій ірано-іракської війни 1980–1988 рр., як констатацію того факту, що насправді сучасна війна не вкладається у прокрустове ложе відомих порівнянь.

В українських дописах воєнної доби подібні рефлексії побутовали у вигляді тези про те, що російсько-українська війна тією чи іншою мірою стала протистоянням двох «радянських» або пострадянських армій зі спільними, принаймні подібними хворобами¹⁸. Такі спостереження й розумування значною мірою були вислідом суспільних розчарувань на контрастному тлі завищених очікувань. Останні були рясно анонсовані в інформаційному просторі щодо гаданих перспектив українського наступу влітку 2023 р.

Та, попри свою емоційність, а інколи й очевидну однобічність, вони спонукали до розширення площин, сфер і параметрів порівняння. Навіть більше, такі рефлексії мотивували відмовитися від пошуку якогось ідеального чи найбільш близького взірця у військово-політичній минувшині.

Зрештою, запропоновані зіставлення генерували думку про мішанину найрізноманітніших компонентів, тактик, стратегій — радянських, пострадянських, західних на обширах російсько-української війни. Скажімо, цю думку вже на початку 2023 р. обстоював польський історик Лукаш Пшибил¹⁹.

¹⁶ Плохій С. Російсько-українська війна. Повернення історії. Харків, 2023. С. 181.

¹⁷ Shashank Joshi. The war in Ukraine...

¹⁸ Бітюков Г. «Це війна двох радянських армій». *Українська правда*. (2 лютого 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/02/2/7440036>

¹⁹ Історик [Лукаш Пшибил]: Російсько-українська війна це мішанина елементів Першої і Другої світової та сучасної війни. *Portal Polskiego Radia SA*. (28 лютого 2023). URL: <https://www.polskieradio.pl/398/7866/arttykul/3127104>

Варто взяти також до уваги й те, що незважаючи на інтенсивність бойових дій і вірогідні масштаби втрат російсько-українська війна не набула критичних ознак тотальної війни як обидві світові війни²⁰. Принаймні цей стан зберігається на кінець 2024 р.

Однак потенційно таку ситуацію можуть змінити новітні швидкоплинні чинники. Приміром, українську операцію на Курщині у серпні 2024 р., порівнювали із перенесенням бойових дій Ізраїлем до Єгипту крізь перетин Суецького каналу, що сталося у війні Судного дня 1973 р.²¹ Цей чинник також спонукає до вкрай обережного зіставлення сучасної війни зі світовими війнами.

Зауважимо, що концепцію «тотальної війни» запропонував німецький генерал Еріх Людендорф. Вона була результатом переосмислення провалу первісних військово-політичних планів кайзерівської Німеччини у Першій світовій війні, пов'язаних із здобуттям швидкої перемоги протягом 1914 р. Відтак потрібно було знайти швидку й адекватну відповідь на стратегічному рівні, на що орієнтувалася славнозвісна пропозиція Е. Людендорфа.

Його концепція передбачала масове та нещадне використання всіх наявних людських і матеріальних ресурсів, зброї, техніки і технологій задля досягнення вирішальної перемоги. Ресурсна база тотальної війни кардинально розширювалася й спиралася на суцільне залучення не тільки військових, але всього цивільного населення та економіки, котрі повністю мобілізувалися для максимальної підтримки мілітарних інтересів і зусиль²².

Ця концепція була повною мірою затребувана і за часів Другої світової війни, котру навіть називають Другою тотальною війною²³. Стратегічна мета полягала в тому, щоби будь-що-будь

²⁰ Дубинянський М. [He] тотальна війна. *Українська правда*. (25 листопада 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/11/25/7430277>

²¹ Hurevitz J. Ukraine's Yom Kippur War strategy is working in Kursk. *The Hill*. (24th August 2024) URL: <https://thehill.com/opinion/international/4844223-ukraine-offensive-russia/%5C>

²² Bourne J. Total War I: The Great War // *The Oxford history of modern war* / Ed. Ch. Townshend. Oxford & New York, 2000. P. 117–137.

²³ Overy R. Total War II: The Second World War // *The Oxford history of modern war* / Ed. Ch. Townshend. Oxford & New York, 2000. P. 138–157.

зламати волю ворога до боротьби, повсюдно атакувавши не тільки його військові сили, а й господарську інфраструктуру, міста, цивільне населення тощо.

Вочевидь, причини того, чому російсько-українська війна не набула більшості ознак тотальної війни є доволі багатоманітними. Наприклад, природно постає питання про ефективність і спроможність перенесення згаданої концепції, що постала на початку XX ст. і була модифікована до потреб Другої світової війни, до реалій глобального світу початку XXI ст.

Звісно, це не виключає можливості переведення сучасної війни у формат тотальної війни у ближчому чи більш віддаленому майбутньому, принаймні у тому чи іншому вигляді. Масові російські атаки української цивільної інфраструктури і населення безперечно порушують міжнародні конвенції щодо введення війни. Проте вони вповні вписуються у стару концепцію тотальної війни. Так чи інакше, ідея тотальної війни є ще одним маркером на полі компаративістики, котрий істотно відрізняє сучасну війну від обох світових воєн, принаймні на поточний момент.

Та сучасна війна вже вирізняється і своїми неповторними рисами. Російсько-українська війна стала найбільшою війною повітряних і морських дронів, засобів РЕБ, які застосовуються у небачених у воєнній історії масштабах і з величезною інтенсивністю та результативністю. Їх використання наблизилося до критичної межі, за якою масовані бронетанкові штурми схоже лишилося в минулому²⁴.

Війна Росії супроти України спричинила пошук і змагання ефективних і дешевих інновацій: старі авіабомби, модифіковані у плануючі, відомі як КАБи, «танки-черепахи» із суцільним антидроновим захистом, дробовик супроти дронів, моторизовані атаки піхоти для максимально швидкого перетину лінії зіткнення на мотоциклах, квадроциклах і байках, метафорично названі

²⁴ Війна пішки. Тактика броньованих штурмів, якої США очікували від України в наступі, більше не працює: що змінили дрони й технології – WSJ. *New Voice*. (29 вересня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/droni-u-viyni-rosiji-proti-ukrajini-zmenshili-rol-bronetehniki-yak-nastupayut-zsu-novini-ukrajini-50357066.html>

українськими дописувачами т.зв. банзай-атаками, стародавні колючки для виведення з ладу колісного транспорту, розкинуті з дронів, повітряні кулі, з яких скидають міни з великої висоти чи повітряні шари-обманки з металевими елементами для виявлення засобів РЕБ тощо.

На цьому місці слушно постає питання про доповнюючі чи компенсуючі інструменти для історичної компаративістики, коли споглядаємо величезну мішанину різноманітних тактик, стратегій, технологій і засобів. На перший погляд, таким дослідницьким інструментом може стати теорія чотирьох поколінь війни²⁵. Ця концептуалізація «народилася» у 1980–1990-х рр. на перехресті воєнної історії і прогностичних конструкцій у сфері постіндустріального й інформаційного суспільства.

У широкому сенсі ідея поколінневого розрізнення технологій й організації як війська, так і соціуму має свої переваги та генерує очевидні пізнавальні можливості для уявного ранжування. Проте з цього боку згадана теорія містить також низку пізнавальних суперечностей, недоліків і проблем.

Теорія чотирьох поколінь війни пропонує розглядати воєнну історію від ранньомодерної доби до сучасності включно в єдиному концептуальному діапазоні. Своєрідною точкою відліку обрано Вестфальський мир 1648 р., який завершив Тридцятирічну війну 1618–1648 рр. Певна річ, такий відлік продукує очевидні скептичні зауваги та коментарі, хоч не вони є засадничими на полі ранжування.

Варто визнати, що ідея сконструювати універсальну типологічну градацію воєн модерного часу видається доволі привабливою з багатьох мотивів і міркувань. Однак насправді окреслена концептуалізація пропонує ідеальне і дещо абсолютизоване ранжування воєн. Передусім, ця концептуалізація вирізняє війни першого покоління від середини XVII ст. до початку, інколи до середини XIX ст. Ці війни відзначалися такими прикметами як наявність відносно невеликих професійних армій, лінійна тактика бойових дій і поступове зростання вогневої потужності.

²⁵ Bunker R.J. *Generations, Waves, and Epochs. Generations of Warfare and the RPMA. Small Wars Journal*. 1996. P. 110. URL: <https://smallwarsjournal.com/documents/bunker.pdf>

Війни другого покоління від середини XIX ст. до перших десятиліть XX ст. вирізнялися конкуренцією масованої вогневої моці з масштабними маневруванням і концентрацією живої сили й засобів ураження. Такі метаморфози призвели до появи оперативного мистецтва, розробленого пруськими військовиками.

Класичним взірцем війн другого покоління вважається Перша світова війна і вищезгадана концепція тотальної війни — масова мобілізація, суцільне залучення мирного населення для потреб війни, досягнення кількісної й технологічної переваги озброєння тощо. Причому обидві генерації війн — друга й третя, переважно базувалися на технологіях, але третя — спиралися на ідеї та стратегії.

Взірцем війн третього покоління зазвичай розглядають Другу світову війну. Гадають, що саме протягом 1939–1945 рр. суттєво оновилася концепція тотальної війни, до якої ввійшли стратегічне мислення й планування, масштабна маневреність і мобільність, інноваційні змагання технологій і техніки тощо.

Війни четвертого покоління пов'язують із асиметричними війнами — антиколоніальними або національно-визвольними війнами після 1945 р., як-от Алжирська війна 1954–1962 рр., В'єтнамська чи Друга індокитайська війна 1959–1975 рр., Афганська війна 1979–1989 рр. і т.п. Причому розглядають кілька можливих варіацій війн четвертого покоління. Однією із таких варіацій є війни засновані на масовому застосуванні передових технологій і високоточних засобів ураження. Наприклад, вищезгадана «буря в пустелі» 1990–1991 рр.

Іншим різновидом війн четвертого покоління є війни у вигляді гібридного чи навіть відверто терористичного сценаріїв. Відзначимо, що у світлі цієї теорії сучасну російсько-українську війну пропонують розглядати як предтечу чи зародок новітнього — п'ятого покоління війн²⁶.

²⁶ Середін А. Війна в Україні як війна п'ятого покоління: Чому ця війна не переросте у Третю світову. *Політична теологія*. URL: <https://politteologyonline/materialy/vijna-v-ukrayini-yak-vijna-pyatogo-pokolinnya-chomu-czya-vijna-nepereroste-u-tretyu-svitovu>; його ж. Як війна в Україні стала

Зрештою окреслена теорія не пропонує жорсткого концептуального ядра, котре б дозволило розрізнити й розподілити війни за виразними типологічними ознаками, а тим паче укласти очевидні видові ряди. Натомість така концептуальна пропозиція висуває свого роду універсальні маркери, які в чомусь подібні до ідеальних типів-утопій німецького соціолога Макса Вебера. Саме у цьому полягає її атрактивність як досить зручної і гнучкої операційної схеми.

Та переваги цієї концептуалізації водночас продукують й очевидні вади. Передусім вказану теорію доволі складно вживати на полі екстраполяції й генералізації, а отже як доповнюючий інструмент порівняльних практик. Відтак основне призначення цієї концептуалізації як своєрідного універсального маркера суттєво обмежується. Адже одну і ту ж війну можна одночасно маркувати за концептуальними прикметами різних поколінь воєн.

Однак сьогочасна війна причинилася й до поширення інших компаративних запитів більш високого рівня загальності, спрямованих на з'ясування сутнісних причин, які спричинили повномасштабне російське вторгнення 2022 р. У певному розумінні доречно говорити про *своєрідну міграцію з поля воєнної й політичної історії до інтелектуальної та культурної історії* і навіть ширше до інтердисциплінарних вимірів сучасної соціогуманітаристики. Ці експерименти також відштовхуються від певних концептуальних взірців, які базуються на відомих парадигмах історичного та соціогуманітарного знання.

Одним із таких взірців є відома конструкція поліцивілізаційного світу американського політолога Семюела Хантінгтона. Його концепція «зіткнення цивілізацій» набула великого резонансу після трагедії 11 вересня 2001 р., а особливо з війнами США і союзників в Афганістані 2001–2021 рр. та в Іраку 2003–2011 рр.

За концептуалізацією С. Хантінгтона у світі кінця XX — початку XXI ст. співіснує сім або вісім цивілізацій, як-от: західна,

можливою: прихід воєн п'ятого покоління у світі, що змінюється. *Політична теологія*. URL: <https://politteo.online/materialy/yak-vijna-v-ukrayini-stala-mozhlyvoyu-pryhid-voyen-pyatogo-pokolinnya-u-sviti-shho-zminyuyetsya>

православна, японська, китайська, індійська, мусульманська, латиноамериканська й можлива африканська. Автор включав Україну, як і свого часу британський історик — фундатор знаменитої теорії цивілізацій Арнольд Тойнбі, до складу православної цивілізації.

Зауважимо, що С. Гантінгтон у середині 1990-х рр. оцінював ризики російсько-української війни як мінімальні²⁷. Натомість його опонент — американський політолог Дж. Міршаймер, відомий як прихильник концепції політичного чи наступального реалізму, ще 1993 р. обстоював думку, що така можливість є досить високою.

Дж. Міршаймер навіть закликав Київ зберегти ядерне озброєння, позаяк гадав, що лише наявність зброї масового знищення у таких європейських країнах — як Німеччина й Україна може реально гарантувати міжнародну безпеку²⁸. Нині цей політолог де-факто виступає як російський «адвокат», оскільки стверджує, що саме політика НАТО і США призвели до повномасштабного російського вторгнення до України²⁹.

Попри хибність прогнозів і низки припущень С. Гантінгтона його ідея про конституювання нових цивілізаційних символів і соціокультурних ліній демаркації виявилася затребуваною протягом 2000-х рр. Навіть більше, вона у багатьох контекстах видається слушною, коли розглядаються причини та перебіг сьогочасної війни. Певна річ, сучасні прихильники С. Гантінгтона не вважають пояснювальний потенціал його концептуалізації всеохоплюючим. Але низка західних дописувачів сприймають повномасштабну війну Росії проти України саме у координатах протистояння цивілізацій, себто як цивілізаційну війну³⁰.

²⁷ *Huntington S.* The clash of civilizations and the remaking of world order. New York, 1996. P. 37–38.

²⁸ *Mearsheimer J.* The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent // *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72, no. 3. P. 51.

²⁹ *Марш Г.* Війна в Україні та «реалізм» Міршаймера. *Українська правда*. (10 травня 2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/10/7345275>

³⁰ *Douthat R.* Yes, there is a clash of civilizations. *The New York Times*. (30th March 2022). URL: <https://www.nytimes.com/2022/03/30/opinion/ukraine-clash-of-civilizations.html>

Зауважимо, що *ідеї й образи війни цивілізацій* у тому чи іншому вигляді широко представлені у культурному та медійному просторах сучасності, зокрема і в українських рефлексіях³¹. Власне, ідея протистояння цивілізацій як сутності військово-політичного протистояння побутувала ще за гібридної фази російсько-української війни.

Приміром, її рішуче обстоював і популяризував відомий український археолог й історик Леонід Залізняк, причому більше апелюючи до теорії цивілізацій А. Тойнбі, аніж до концептуалізації С. Гантінгтона³². За візією Л. Залізняка, російсько-українська війна це — «військовий конфлікт вищого порядку між суспільствами різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції»³³.

Така концептуальна пропозиція дозволяла інтегрувати масштабні ретроспективні компоненти, котрі демонструють соціокультурну природу сучасної російсько-української війни. Наприклад, Л. Залізняк розглядає жовтневу революцію 1917 р. як вибух «євразійського фундаменталізму» у відповідь на експансію західноєвропейської цивілізації³⁴. У такому ж світлі постає і СРСР, який історик означає як «вестернізований релікт східнохристиянської цивілізації»³⁵. Завдяки такому маркуванню окреслюється історичне поле цивілізаційного конфлікту як пояснювальної стратегії щодо причин сьогочасної війни.

Втім, сучасні історики висловлюють й обґрунтовані сумніви щодо можливості застосування цивілізаційних маркерів як адекватного дослідницького інструменту стосовно пояснення імперської / неоімперської природи сьогочасної війни.

³¹ Киридон А.М., Троян С.С. Цивілізаційна війна 2014–2022 рр.: національно-визвольна війна України XXI століття (теоретичний дискурс) // The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects. Scientific monograph. Riga, 2022. Р. 523–534.

³² Залізняк Л.Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. Київ, 2014. С. 45, 165.

³³ Його ж. Україна та Росія: війна цивілізацій // Універсум. 2017. № 3/4. С. 4.

³⁴ Його ж. Україна між Сходом і Заходом... С. 99.

³⁵ Там само. С. 103.

На думку історика Вадима Ададунова, «війни ведуть держави, а не цивілізації! Під час війни люди б'ються за свій народ, державу, місто, армію, сім'ю, але не за цивілізацію! І т. д., і т. ін. Всупереч розумінню філософів, культурологів, політологів і політичних спічрайтерів, цивілізація з погляду історика виглядає як не доведена на основі емпіричних фактів фікція, віра в яку переважає над розумом (щось на кшталт раю чи пекла у богословських текстах)»³⁶.

Зауважимо, що ця думка щодо пояснювального потенціалу цивілізаційних концептуалізацій має доволі давню традицію, зокрема і в українському історієписанні ХХ ст. Скажімо, з гострою критикою й неприхованою іронією сприймав теорію цивілізацій А. Тойнбі відомий український історик Лев-Ростислав Білас. Останній уподібнював цю концептуалізацію до своєрідної наукоподібної віри, котру порівнював із марксистською теорією³⁷.

Щоправда, навіть найбільшим скептикам і критикам цивілізаційної концептуалізації доведеться визнати її потужний вплив і побутування в інформаційному та публічному просторах, особливо в офіційних дискурсах. Приміром, С. Плохий слушно акцентує увагу на тому, що важливим елементом традиційного й відродженого євразійства, котре запозичив В. Путін, є ідея представлення Росії як унікальної поліетнічної цивілізації. Причому ця цивілізація репрезентується як зовсім протилежна Заходу у світлі історії, цінностей та культури³⁸. Таким чином, ідея цивілізаційного протистояння є доволі популярною та впливовою у мас-медійних, агітаційних, культурних і багатьох інших сферах.

Так чи інакше, нинішня війна однозначно пов'язана з неоімперським проектом Росії на пострадянському просторі. Це яскраво демонструють віхи новітньої історії Росії — придністровська війна 1992 р., війна в Абхазії 1992–1993 рр., перша російсько-

³⁶ Ададунов В. Російсько-українська війна через призму теорії цивілізацій // Український історичний огляд. 2023. Вип. 2. С. 157.

³⁷ Білас Л. Історія як спокусник // Українська літературна газета. 1958. № 10: (жовтень). С. 1, 3; № 12: (грудень). С. 3, 10.

³⁸ Плохий С. Російсько-українська війна... С. 122.

чеченська війна 1994–1996 рр., дагестанська війна 1999 р., друга російсько-чеченська війна 1999–2009 рр., російсько-грузинська війна 2008 р., врешті-решт гібридна фаза російсько-української війни 2014–2022 рр.

Не випадково російське вторгнення 24 лютого 2022 р. майже одразу згенерувало численні асоціації зі старими колоніальними чи імперськими війнам. Зокрема, німецький канцлер Олаф Шольц у виступі 28 лютого того ж року оцінював російську агресію як спробу повернути Європу у XIX ст.³⁹ С. Плохій наголошував на тому, що повномасштабне вторгнення спершу планувалося як суто колоніальна експедиція⁴⁰. Американсько-польська дослідниця Енн Епплбом уводить російську агресію у контекст загальної колоніальної ідеології Росії⁴¹.

Це нав'язує компаративні історичні паралелі пов'язані з осмисленням *природи старої залежності України в царській / імперській / радянській Росії і спробами Москви повернути її у тому чи іншому вигляді* на пострадянському просторі. Апогеєм або верхівкою цих спроб стала гібридна, врешті-решт повномасштабна фаза російсько-української війни. У цьому сенсі доречно звернути увагу на рефлексії низки інтелектуалів, які слушно нарекли її *запізнілою чи відкладеною війною*⁴².

Проблема типу залежності України в старі імперські та радянські часи, а також сучасні російські спроби її відновлення,

³⁹ Шольц: Чи дозволимо ми Путіну повернути світ назад у дев'ятнадцяте століття? Повний текст промови канцлера ФРН на екстреному засіданні Бундестагу. *Укрінформ*. (28 лютого 2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3416137-solcci-dozvolimo-mi-putinu-povernuti-svit-nazad-u-devatnadcate-stolitta.html>

⁴⁰ Цюпин Б. Історики про російську війну проти України: коли вона почалася, як називатиметься, звідки корені? *Голос Америки*. (22 лютого 2024). URL: <https://www.holosameryky.com/a/7497837.html>

⁴¹ Енн Епплбом: Війна не закінчиться, доки Путін не програє / Пер. С. Громенка. *Локальна історія*. (24 травня 2022). URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/enn-epplbom-viina-ne-zakinchitsia-doki-putin-ne-prograie>

⁴² Громенко С. Чому російсько-українська війна не почалася 1991 року? *Локальна історія*. (23 серпня 2022). URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/chomu-rosiisko-ukrayinska-viina-ne-pochalasia-1991-roku-vona-pochalasia-prosto-malo-khto-tse-pomitiv>

котрі призвели до повномасштабної війни, продукують низку компаративних запитів. Йдеться про доволі широку *порівняльну вісь* — колоніальне / антиколоніальне / постколоніальне.

За висловом одного із засновників постколоніальних студій Едварда Саїда, «російське панування в Середній Азії та Східній Європі» в жодному разі не було милостивим, або менше імперіалістичним⁴³. Російську імперську, точніше потенційно неоімперську спрямованість передрікав ще у 1990-х рр. американський політолог і соціолог Збігнєв Бжезінський. Він обстоював думку, що пострадянська Росія без України якось могла б ще претендувати на імперський статус, але виключно як азіатська імперська держава. Отож З. Бжезінський наголошував на критичній зоні небезпеки, котра конституювалася у той час між Європою і Росією у межах країн Балтії та України⁴⁴.

Варто взяти до уваги, що ідея української залежності / підпорядкованості є базовою основою російської суспільної свідомості, котра утвердилася від старих імперських часів, модифікувалася за радянської доби і нині циркулює як засаднича світоглядна настанова. За влучним спостереженням американського історика-славіста Марка фон Гагена, російським ученим, письменникам, адміністраторам було вкрай складно навіть банально визнати те, що українська історія відрізняється від російської⁴⁵.

Ба більше, ідея української неспроможності як держави та як нації введена як базова теза до офіційної політики Російської Федерації. Згадаємо, наприклад, горезвісний путінський вислів — *failed state*, який масово транслюють російські очільники у різноманітних варіаціях протягом кількох десятиліть.

Ці чинники та передумови вповні об'єктивно мотивують до порівняльних запитів у царині старої імперської, радянської та

⁴³ Саїд Е. Культура й імперіалізм / Пер. К. Ботанова, Т. Цимбал. Київ, 2007. С. 26.

⁴⁴ Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З англ. пер. О. Фешовець. Львів; Ів.-Франківськ, 2000. С. 81–86.

⁴⁵ Hagen M. von From Imperial Russia to Colonial Ukraine // The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past / Eds. R. Healy, E. Dal Lago. Houndmills & Basingstoke & Hampshire, 2014. P. 179.

пострадянської історії для висвітлення і пояснення сучасної війни, її типологічного окреслення й зіставлення з іншими імперськими війнами. Наріжна проблема конструювання такої масштабної компаративної площини пов'язана зі складністю означення підневільного, залежного становища України як в імперії Романових, так і в СРСР, особливо у типологічному, видовому, сутнісному сенсі.

Вповні очевидно, що протягом XX — початку XXI ст. в українській думці неодноразово розглядалися певні паралелі з колоніальною залежністю, особливо коли йшлося про культурні обшири, національне-культурне пригнічення, систематичні культурні та мовні утиски. Та вони були неоднозначними на тлі економічної й політичної минувшини, попри потужний господарський і фінансовий визиск, масштабні політичні репресії й постійні обмеження суспільно-політичного та громадсько-культурного життя українців. Варто підкреслити, що українські землі наприкінці XIX — початку XX ст. локалізувалися у Російській імперії переважно у межах Київської, Волинської, Полтавської, Подільської, Катеринославської, Чернігівської, Таврійської, Харківської та Херсонської губерній, а іноді й ширше. Втім, в імперії Романових вони ніколи не означувалися як колонії. Натомість українці як малоруси вводилися до сумнозвільної імперської тріади — росіяни, малоруси, білоруси. Цю тріаду на зламі XIX–XX ст. прагнули оновити чи переформатувати як розширену всеросійську, точніше імперську ідентичність. Вислідом такого інтенсивного зросійщення у сполученні з імперською апропріацією стало розмиття культурних та інших ролей українства, котрі руйнувалися завдяки гібридній ідентичності — малоросійству чи Новоросії. Таким чином, проблема залежності українців в імперії Романових сприймалися не у вигляді поширеного позиціонування метрополія / колонія як у низці тодішніх імперій, а як заплутані взаємини імперського центру і периферії. Водночас вона породила потужну та тривалу російську акультурацію української аристократії з добре відомими наслідками. Завдяки таким передумовам українська еліта наближалася і навіть уводилася до еліти метрополії, що суттєво ускладнює

порівняльні запити та перспективи. Відзначимо, що у цьому сенсі український досвід у низці контекстів перегукується із ірландським прикладом з огляду на близькість до метрополії і неоднозначність окреслення рис залежності⁴⁶.

За спостереженням вищезгаданого М. фон Гагена проблема гібридної ідентичності стає дедалі більш важливою у світлі пост-колоніальних студій, коли йдеться про залежність України у Російській імперії. Причому ця проблема є засадничою у вивченні як імперської, так і радянської доби⁴⁷.

Крім того, доречно акцентувати увагу на розмитій, суперечливій рецепції Російської імперії у західній історичній і суспільно-політичній думці. Остання розглядалася як проміжний тип імперії, що мала риси колонізатора і водночас колонії. Про це згадував Е. Гобсбаум⁴⁸. Завдяки такому суперечливому сприйняттю постають чималі складнощі стосовно окреслення української залежності від імперського центру.

Радянський проєкт із його ідеологічним антуражем та класовою обрядовістю ще більш ускладнював окреслення цієї залежності. Тим паче, що радянська держава була вбрана у квазі-федеративні шати. Відтак радянська Україна у цьому проєкті подавалася як «рівноправна» складова. За висловом історика Івана Лисяка-Рудницького, *«Союзіві навмисно дали наднаціональне ім'я, аби уникнути враження, що він був продовженням царської імперії»*, хоч це не змінило його сутності — *«об'єднаній Російській імперській держави в новій формі»*⁴⁹.

У межах цього проєкту засобами соціальної інженерії розгорнулося формування нової людини як «гвинтика» тоталітарної системи, зорієнтованої на легітимацію існування «великої» та «єдиної» квазі-спільноти — радянського народу. Така легітима-

⁴⁶ Див. докладніше: Ireland and Ukraine. Studies in Comparative Imperial and National History / Eds. by S. Velychenko, J. Ruane, and L. Hrynevych. Stuttgart, 2022. 760 p.

⁴⁷ Hagen M. von From Imperial Russia to Colonial Ukraine. P. 173.

⁴⁸ Hobsbawm E. The Age of Empire. 1875–1914. New York, 1989. P. 18.

⁴⁹ Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. Київ, 1994. Т. 1. С. 78.

ція, як уже зазначалося, наслідувала формальні складові старої імперської програми, як-от: російська зверхність, культурна єдність, історичне виправдання. Її вислідом стала повсюдна денационалізація, радянська та зросійщення національних історій і культур, передусім української минувшини та культури. Таким чином, стару імперську спадщину було остаточно легітимізовано, хоч і в модифікованому вигляді.

Зауважимо, що навіть старий класовий дискурс раннього радянського історієписання, який характеризував царську Росію як «менше лихо», по Другій світовій війні заступили дискурси «великого російського народу» та «дружби народів». Відтоді великодержавні й імперські компоненти не тільки цілком природно ввійшли як домінуючі настанови до радянського тоталітарного проекту, а й визначили його сутність. Не випадково у західній рецепції склався і тривалий час побутував образ СРСР як «імперії зла».

Отож постає масштабна і дуже складна проблематика осмислення радянської / тоталітарної доби, її органічного зв'язку із старою імперською добою та залежності поневолених народів колишнього Союзу у координатах колоніалізму / антиколоніалізму / постколоніалізму.

Крім того, доречно згадати, що засновниками постколоніальних студій здебільшого були історики літератури та культури. Вповні природно, що вони зосереджувалися на новітніх прочитаннях відомих текстів, реінтерпретаціях культурних символів, зміщенні фокусу, комбінування відмінних контекстів, масштабів, форматів рецепції тощо. Тож їх пропозиції доволі часто сприймалися іншими дослідниками як істотна модернізація історії, зокрема перенесення сучасних культурних і суспільних смислів до минувшини, особливо коли йшлося про категоричні протиставлення на кшталт колонізатори / колонізовані, поневолювачі / пригноблені і т. ін. Навіть більше, спроби розширення постколоніальної парадигми за рахунок осягнення природи національної залежності та її причин у СРСР і країнах східного блоку породили нову хвилю скептицизму.

Екстремальна воєнна сучасність згенерувала певні пізнавальні зрушення, котрі нарешті перемістили до фокусу дослідницької уваги давню й недавню історію російського імперіалізму. Повномасштабна фаза російсько-української війни актуалізувала старі-нові порівняльні запити у царині імперських і національно-визвольних воєн.

Ці питання продукують наукові устремління у річищі колоніальних / антиколоніальних / постколоніальних вимірів сьогочасної війни. Вона згенерувала потужний імпульс до перегляду ролі та місця імперських компонентів у російській минувшині⁵⁰, зокрема неоімперських складових у сучасній історії Росії⁵¹.

У такому світлі нинішню війну варто розглядати як *неоімперську війну з боку Росії і водночас як національно-визвольну війну, точніше запізнілу війну за Незалежність із боку України в добу глобалізації світу з усіма її особливостями, ризиками й небезпеками.*

З одного боку, це нав'язує потужний ретроспективний і діяхронний вектор компаративних запитів до старої імперської та радянської минувшини. Наприклад, постають порівняльні контексти імперських воєн у розрізі головних рис російської військової культури.

Ба більше, імперські війни XIX ст. висувають питання про формування російської традиції кількісного переважання й ресурсного домінування. Вона сформувалася за рахунок доступу до дешевих ресурсів, зокрема багатоманітної людності східноєвропейського та азійського простору, компенсацію недостатньої якості й вишколу імператорської армії масовістю та кількістю, гвалтовним і нещадним ставленням до солдатської маси. Приміром, російський історик Михайло Покровський згадував, що ідея «дешевої армії», зорієнтованої на найвищу кількість (міль-

⁵⁰ Fücks R. The Long History of Russian Imperialism. *Zentrum Liberale Moderne*. (18th December 2023). URL: <https://libmod.de/en/long-history-of-russian-imperialism-fuecks>

⁵¹ Kushnir O. Seven Truths of Russian Neo-imperialism: Unceasing Expansion. *Forum for Ukrainian Studies*. (11th March 2022). URL: <https://ukrainian-studies.ca/2022/03/11/seven-truths-of-russian-neo-imperialism-unceasing-expansion>. Posted: 11.03. 2022.

йон!) багнетів, яка мала будь-що-будь задавити супротивника масою, цілковито панувала у першій половині XIX ст.⁵²

Та й пізніше після поразки у Кримській війні 1853–1856 рр. ідея переважання супротивників за кількістю вояків нікуди не зникла, а була лише введена до інших військово-політичних доктрин і стратегій. У Першу світову війну імперія Романових мобілізувала до війська 15,8 млн осіб або 8,7% усього населення. Це було набагато більше, ніж рекрутували Англія та Франція разом — 11,7 млн осіб⁵³.

Розтягнуті лінії фронтів і комунікацій, застарілість технічних засобів й озброєнь, хронічний дефіцит фінансів, надмірно бюрократизована, корумпована і громіздка система управління повсякчас змушували «затикати» численні «дірки» Першої світової війни звичним і випробуваним способом — людською масою, вбраною в однострої російської армії.

Доречно також відзначити, що *імперські війни неодноразово розгорталися за сценаріями тривалої темпоральності*. Якщо російському війську не вдавалося досягнути швидких результатів, то часто-густо війна трансформувалася у довготривалу серію пов'язаних військових кампаній. Це продукувало мінливий ритм напруги від тимчасового миру до нової війни або, навпаки, цілої низки воєн, які практично об'єднувалися однією стратегічною метою. Скажімо, сумнозвісна Кавказька війна, котра сполучила ряд таких військових кампаній, локалізується проміжком між 1817 і 1864 рр. Низку схожих прикмет споглядаємо у розгортанні Першої та Другої чеченських воєн 1994–1996 рр., 1999–2009 рр., хоч останні звичайно не слід беззастережно зіставляти.

Врешті варто вказати на низький «больовий» поріг у суспільній рецепції великих людських втрат, здебільшого пасивне реагування на переломні події та ситуативні контексти властиві для більшості верств і шарів російського населення. Вірогідно, ця традиція стала базовою основою у політиці тоталітарного режи-

⁵² Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. London, 1991. С. 128–129.

⁵³ Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / Под общ. ред. Г.Ф. Кривошеева. М., 2001. С. 65.

му, скерованої на ресурсні й людські змагання на виснаження, добре відомі з історії німецько-радянської війни.

Проте міцність сучасного російського режиму не слід надмірно переоцінювати у світлі імперської й радянської історії, особливо коли взяти до уваги критичні злами 1917 і 1991 рр. Тим паче, що концентрація влади, викривлення механізму ротації й наступності управлінських структур, циркуляції еліт однозначно виказують безперечну неоімперську асиметрію влади сучасного російського режиму з відповідними аналогіями з історії царської та радянської Росії.

Вповні доречними видаються зіставлення сучасної війни з боку України з війнами за національну та державну Незалежність. Адже для українства ця війна продукує екзистенційний виклик — бути чи не бути?! У сучасній війні вирішується не тільки доля нашої держави, а й існування всіх українців як нації, де б вони фізично не перебували.

Зауважимо, що ідея репрезентації російсько-української війни як війни за Незалежність України (у первісному вигляді вітчизняна війна за незалежність) побутувала ще на початку її гібридної фази⁵⁴. Після повномасштабного вторгнення маркування війна за Незалежність не тільки набуло дальшого поширення⁵⁵, а й мимоволі висунуло очевидний порівняльний підтекст. Звісно, така репрезентація не виключає цілої низки інших означень, як-от: війна за державність і ідентичність України, вітчизняна війна України, національно-визвольна й антиколоніальна війна України, екзистенційна війна України, неоімперська, реваншистська, антиглобалістська та колоніальна війна Росії проти України і низку ін.

З другого боку, війна за Незалежність України відбувається у момент однієї з найбільших криз доби глобального й мультикультурного світу, коли вповні очевидно окреслюються певні тенденції і можливі взірці та моделі будучності. Навіть більше,

⁵⁴ Брехуненко В. Вітчизняна війна за незалежність 2014–? рр. Попередні нотатки // Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України ХІХХІ ст. Київ, 2016. С. 221–243.

⁵⁵ Сотий день спротиву агресії Росії: Facebook-рефлексії / Упоряд. В. Скальський. Київ, 2022. С. 40; Плохій С. Російсько-українська війна... С. 20.

гібридний період російсько-української війни продемонстрував сполучення найрізноманітніших підривних засобів і стратегій.

Наприклад, використання місцевих сепаратистів як промисловських проксі задля маскування постійної військової присутності РФ на українській території. Тож гібридну фазу сучасної війни також маркують як російську проксі-війну проти України на території Донбасу⁵⁶. Тим більше, що у певному розумінні концепція гібридної війни (*hybrid warfare*) у її сучасному вигляді, попри її численні і досить давні аналогії, постала протягом 1990-х рр., себто стала породженням доби глобалізму⁵⁷.

У певному сенсі гібридна фаза сучасної війни продукувала ідеї та смисли суголосні руйнівному ефекту крайньої версії постмодерністського релятивізму. Недаремно російські агенти впливу по всьому світу надзвичайно гнучко й винахідливо використовували постмодерністські віяння для руйнації писаних і неписаних конвенцій міжнародного життя.

Повномасштабна фаза війни Росії проти України яскраво виявила й новітні тенденції і ризики доби глобалізму. Навіть більше, споглядаємо переплетіння глобальних проблем у російсько-українській війні і водночас її дивовижну локалізацію. Йдеться про домінування стратегії мінімізації ризиків щодо гаданої конфронтації чи перетину «червоних ліній» із Росією у міжнародній допомозі і партнерській підтримці Україні.

Це — один із засадничих вимірів російсько-української війни, котрий мотивує російського агресора до моделі війни на виснаження. Приміром, слід наголосити на прагненнях міжнародних партнерів України будь-що-будь обмежити війну українськими теренами. Урізання санкцій, які вперто ігнорують посередницькі канали імпорту й сірі схеми експорту Москви, дуже дозоване й запізніле постачання озброєння, а особливо боєприпасів, категорична заборона вживати західну зброю по території агресора, котру лише недавно дещо пом'якшили для російського

⁵⁶ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ, 2019. С. 236.

⁵⁷ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / За заг. ред. В.П.Горбуліна. Київ, 2017. С. 29.

приграниччя. Ці чинники ставлять Україну у дуже невигідне й складне стратегічне становище у війні з неоімперською Росією, котра має великі людські, матеріальні та фінансові ресурси.

Чи не варто ці тенденції розглядати як своєрідну негативну глокалізацію незавершеної війни, принаймні у метафоричному сенсі!? На це питання навряд чи можлива однозначна відповідь... Так чи інакше, глобальний світ справляє потужні, різноманітні і неоднозначні впливи на російсько-українську війну, котрі генерують як чималі ризики, так і потенційні перспективи для України.

Якщо підсумувати наші спостереження щодо можливостей історичної компаративістики у студіюванні сьогочасної війни, то можемо дійти висновку, що найбільший виклик, пов'язаний із її перехідним темпоральним характером. Адже *сучасна війна розгортається як стара імперська / неоімперська війна з колоніальними й антиколоніальними мотивами, вдягнута у бутфорські шати ідеологічних альянсів німецько-радянської війни, але під потужним тяжінням глобальної доби ХХІ ст.*

Такий дисонанс часових шарів якнайповніше відображає турбулентні метаморфози нашої сучасності, пов'язані із переходом, точніше становленням новітньої історичної доби. За великим рахунком, саме пов'язаність нинішньої війни з переломним історичним часом генерує найбільші суперечності порівняльних запитів, особливо на ниві конструювання компаративних площин.

Сучасна російсько-українська війна має щонайменше сторічну, а де-факто кількавікову передісторію. У цьому світлі її слушно зіставляти з імперськими, національно-визвольними війнами з колоніальними / антиколоніальними мотивами й причинами, наслідками тощо.

Водночас старі-нові впливи сучасної війни різко резонують із обставинами, передумовами й реаліями однієї з найбільших криз глобального світу, зокрема реакціями та діями великих світових акторів. У такому розрізі екстремальна дійсність неминує продукує конструювання сценаріїв і моделей найближчої і ближчої прийдешності, пов'язаних із великою, незавершеною і тривалою війною, котра точиться вже понад 10 років.

Таким чином, компаративістика у царині вивчення сучасної війни відображає конфлікт і взаємодію кількох часових пластів — старої імперської, радянської, недавньої пострадянської минувшини зі змаганням різних варіацій і сценаріїв уявної будучності доби глобального світу. Звичайно, цей темпоральний конфлікт не є винятковим на теренах історії, проте його надзвичайна гострота і швидкоплинність вкрай утруднюють висування релевантних порівняльних запитів.

Ймовірно, такі темпоральні параметри предметної області спонукають дослідників дедалі частіше залучати міждисциплінарні стратегії та концепти як своєрідні компенсатори. Проте згадані інструментальні доповнення навряд чи суттєво змінять усталений ореол компаративістики як важливого, але зрештою експериментального формату історичних студій.

V. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВОЄННОЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ — ТЕРМІНОЛОГІЧНА ПАЛІТРА ТА ГОРИЗОНТИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЙ

У просторі культури немає єдиної чи універсальної концепції часу. Натомість накладаються, співіснують, конфронтують, взаємодіють між собою відмінні часові конструкції, як-от лінійні, стадіальні, ритмічні, циклічні, хвильові й ін. Це апріорі породжує розмаїття концептуалізацій щодо конструювання й репрезентації історичного часу. Наприклад, відомі концептуальні пропозиції британського історика Еріка Гобсбаума та італійсько-американського соціолога й економіста Джованні Аррігі продукують відмінні образи ХХ ст. — «короткого віку екстремізму» чи «епохи крайнощів»¹ і водночас «довгого» сторіччя².

У концептуалізації Е. Гобсбаума домінуючими є політичні, соціальні й культурні трансформації та відповідні мірила вартості. Саме вони й згенерували вищезгадане метафоричне означення як своєрідну опозицію щодо іншої авторської конструкції — «довгого ХІХ ст.» (від кінця ХVІІІ ст. до Першої світової війни). Натомість Дж. Аррігі розглядав в єдиній конструкції Довгу депресію 1873–1896 рр., Тридцятирічну кризу 1914–1945 рр. і світову економічну кризу 1970-х рр. Отож локалізація різних просторових сфер історичного буття згенерувала відмінні, а у чомусь навіть супротилежні темпоральні образи.

Проте такі розбіжні концептуалізації циркулюють не лише щодо часової локалізації ХХ ст. Приміром, ХVІІІ ст. в європейській історії так само конструюється по-різному. Зокрема, його подають як «довге» ХVІІІ століття від Славної революції в Англії 1688 р. до завершення доби наполеонівських воєн 1815 р. Заразом ХVІІІ ст. представляють як «коротке» сторіччя — від

¹ Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914–1991 / З англ. пер. О. Мокровольский. Київ, 2001. 544 с.

² Arrighi G. The long twentieth century: money, power, and the origins of our times. London & New York, 1994. XIV, 400 p.

кінця епохи французького «короля-сонця» Людовіка XIV 1715 р. до революції 1789 р. у Франції³.

Ці приклади демонструють очевидне розмаїття конструювання й подання історичного часу. Вповні доречно припустити, що у тому чи іншому вигляді розбіжні концептуалізації побутуватимуть і щодо нинішньої сучасності та недавньої минувшини.

Так чи інакше, проте з висоти кінця 2024 р. видається, що *домінуючий образ пострадянської доби чи епохи після Першої / Старої холодної війни, хоч і з великим запізненням, було остаточно демонтовано 24 лютого 2022 р.* Але питання про те, коли добігла кінця пострадянська доба 2008 р., 2014 р. чи 2022 р. (чи в якійсь іншій хронологічній точці!) очевидно ще тривалий дискутуватиметься поміж вчених-гуманітаріїв.

Імовірно, у світлі прийдешнього часу буде досягнута чи окреслена якась неписана конвенція, котру поділятиме більшість інтелектуалів, науковців, політиків, журналістів і т.п. Однак поза будь-яким сумнівом існуватимуть й інші версії маркування історичного часу, про що свідчать сучасні конструкції попередніх воєн.

Такі конвенції безперечно справлятимуть вплив на формування *темпоральних шарів як суб'єктивних образів сприймань* часу з огляду на щільність й інтенсивність медійного та інформаційного просторів глобальної сучасності. Проте будуть циркулювати й альтернативні версії. Наприклад, такі пізнавальні тенденції простежуються донині у царині воєнної історії, зокрема щодо концептуалізації світових воєн.

Зазвичай уважають, що обидві світові війни мають вповні очевидні початкові та кінцеві віхи. Щоправда, в європейській традиції початок Другої світової війни асоціюється із нацистським вторгненням до Польщі 1 вересня 1939 р. Російська традиція міцно підв'язана до початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р., а американська — асоціюється із японським нападом на Перл-Гарбор 7 грудня 1941 р.

³ Bell D.A. Does Putin's War Mark a New Period in History? *Foreign Policy*. (1th July 2022). URL: <https://foreignpolicy.com/2022/07/01/world-history-new-era-russia-ukraine-war-covid-19>

Однак поряд із загальновизнаними межами Другої світової війни 1939–1945 рр. побутують зовсім інші маркування. Наприклад, низка істориків обстоює думку про те, що її початок доречно пов'язати з Громадянською війною в Іспанії 1936–1939 рр. Натомість історики з азійських країн ще далі «відсовують» нижню чи початкову межу Другої світової війни — до японської інтервенції в Маньчжурію 1931–1932 рр.⁴ Певна річ, циркулюють й інші візії.

Подібні тенденції простежуються й у студіях з історії Першої світової війни 1914–1918 рр. Приміром, пропонується розглядати Велику війну у ширших і триваліших контекстах як серію війн імперій 1911–1923 рр. За такого часового масштабу у Велику війну вводяться період попередньої мобілізації імперій, революційні війни і конфлікти, котрі тривали після міжнародного замирення 1918 р. й ін.

Таке маркування фактично у тому чи іншому вигляді істотно розсуває традиційну хронологію Першої світової війни⁵. Навіть більше, обстоюється думка, що війни 1911–1923 рр. стали вирішальним вододілом у процесі руйнування імперських держав, який розтягнувся у часі до Другої світової війни⁶.

Певна річ, побутують й інші «пролонгації» традиційних меж Першої світової війни. Скажімо, у світлі військово-політичних зрушень і соціокультурних трансформацій Східної Європи. З такої перспективи хронологічна локалізація Першої світової війни продовжується практично до кінця 1920 р., зокрема включає громадянську війну в Росії 1917–1920 рр. і російсько-польську чи радянсько-польську війну 1920 р.⁷

Можливо, досвід таких історичних концептуалізацій якоюсь мірою дасться взнаки у ближчому чи, навпаки, віддаленому майбутньому. Йдеться про маркування й окреслення сучасної війни Росії проти України. Проте повномасштабний поворот

⁴ Bell D.A. Op.cit.

⁵ Empires at War 1911–1923 / Eds. R. Gerwarth and E. Manela. Oxford, 2014. P. 2–3.

⁶ Ibid. P. 16.

⁷ Neiberg M.S., Jordan D. The History of World War I. The Eastern Front 1914–1920. From Tannenberg to the Russo-polish war / Foreword by G. Sheffield. London, 2008. 224 p.

російсько-української війни уже згенерував низку засадничих рефлексій, які обіцяють докорінну зміну горизонту концептуалізацій сучасної історії. Вони безперечно впливають на формування наших поточних і майбутніх темпоральних уявлень і очікувань.

Велика, масштабна та тривала війна нав'язує екстремальні випробування персональної, групової, колективної та національної екзистенції. Це природно спонукає до ревізії й переосмислення попереднього суспільного досвіду та пов'язаних із ним дослідницьких стратегій і практик.

Отож ідея представити термінологічні зміни у палітрі макроконтекстів як сучасного глобального світу, так і однієї з його найбільших криз — російсько-української війни є вповні очевидною і в багатьох аспектах продуктивною. До того ж на сьогодні незавершена війна доволі часто асоціюється з руйнацією, принаймні масштабним переформатуванням глобального світоустрою. Недаремно нинішню війну часто-густо розглядають як одну з можливих передтеч до світової катастрофи і навіть уже називають «полем битви світової війни»⁸.

З цієї перспективи питання про те, як репрезентувати сучасні розломи глобального світоустрою генерує не тільки академічну зацікавленість, а й вповні практичні інтереси. Ба більше, вони резонують із відомими рефлексіями й концептуальними пропозиціями після розпаду СРСР та епохального тріумфу ліберальних демократій на початку 1990-х рр. Такі контрасти пропонують контрарерсійні темпоральні образи.

Скажімо, переломні події початку 1990-х рр. американський філософ і політолог Френсіс Фукуяма на хвилі тодішньої ейфорії навіть оголосив «кінцем історії». Відтак була поширена ідеалістична й абсолютизована теза про те, що ліберальна демократія може являти собою «кінцевий пункт ідеологічної еволюції людства»⁹.

⁸ Горбачова А. Світова війна вже триває: в Україні зійшлися два величезні альянси, — Bloomberg. УНІАН. (12 травня 2024). URL: <https://www.unian.ua/world/svitova-viyna-vzhe-trivaye-v-ukrajini-ziyshlisya-dva-velichezni-alyansi-bloomberg-12633837.html>

⁹ Fukuyama F. The end of history and the last man. New York & Toronto, 1992. P. XI.

Зрештою, славнозвісна візія Ф. Фукуями доволі добре ілюструє світовідчуження й рефлексії на обширах західного світу після розпаду СРСР. Остання навіть згенерувала новий імпульс для суцільної диференціації глобального світу за неогегельянськими лекалами — постісторична (постіндустріальна) частина людства та, власне, його історична частина (відсталі і недорозвинуті периферії зі старими хронічними проблемами, як-от війни, масштабні соціокультурні потрясіння, етнорелігійні конфлікти, войовничий націоналізм і т.п.).

Трагедія 9/11 — великий і масштабний терористичний акт 11 вересня 2001 р. начебто поховав ці оманливі рожеві ілюзії. Однак у певному сенсі такі чи схожі злуди циркулювали до російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р.

Царина термінології є надзвичайно цікавою для осмислення когнітивних, ментальних, інтелектуальних і культурних метаморфоз сучасного світу. Адже терміни виказують як інерційні алгоритми мислення, так і креативні повороти суспільної думки, котрі нині є надзвичайно динамічними. У широкому розумінні вони дозволяють простежити за провідними схемами сучасних концептуалізацій та актуальними пізнавальними тенденціями.

Насамперед, варто згадати старі-нові терміни, котрі вживаються для висвітлення й осмислення сучасної російсько-української війни в координатах минувшини, насамперед у світлі біполярного світоустрою другої половини ХХ ст. і досвіду геополітичних змагань тодішніх ворогуючих блоків. Очевидним прикладом, такого застосування є терміни *Холодна війна* (Перша / Стара холодна війна) та *Нова / Друга холодна війна*¹⁰. Останній термін має похідне, вторинне походження.

Натомість означення Холодна війна відображає старий досвід осягнення динамічних геополітичних і соціокультурних реалій, які склалися після Другої світової війни і з певними варіаціями — кризами, загостреннями, періодами короткочасної нормалізації взаємин тривали до кінця 1980-х рр. На думку

¹⁰ *Офіцинський Ю.* Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород, 2018. С. 8, 65, 70, 85, 106, 116, 232.

українсько-американського історика Сергія Плохія, саме минула Холодна війна надала «свій словник та пояснювальну структуру, щоб описати новий глобальний конфлікт»¹¹.

Це означає, що *вектор біполярної минувшини відіграє засадничу роль у творенні й модифікації сучасної темпоральної палітри російсько-української війни*. Тим паче, що обидва терміни — Холодна війна та Нова / Друга холодна війна ілюструють пізнавальні стратегії зорієнтовані на перенесення старих концептуалізацій доби протиборства з радянським тоталітаризмом на новітню конфронтаційну дійсність, яка намітилася протягом 2000-х рр. і остаточно сформувалася впродовж 2008–2024 рр.

Наприклад, політолог Тарас Кузьо навіть висловив припущення, що наступні покоління можуть сприймати 1991–2013 рр. як *історичний період між двома холодними війнами*¹². Схожі спостереження побутують у дописах й інших авторів, які обстоюють думку, що «Холодна війна-1» перейшла в «Холодну війну-2». Причому ця війна ведеться силами «РФ — найбільшого уламка СРСР», котрий не має стосовно «розвинутого Заходу» жодних амбіцій¹³.

Ще один старий-новий термін доби біполярного протиборства — *проксі-війна / посередницька війна* за неформальної, точніше ініціюючої і / або домінуючої участі третьої сторони чи навіть кількох сторін.

Вважають, що посередницькі війни мають давню історичну традицію, котра сягає ще пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. Приміром, громадянську війну в Іспанії 1936–1939 рр. розглядають як проксі-війну напередодні Другої світової війни між іспанськими республіканцями, які підтримувалися СРСР, і місцевими націоналістами, котрі спиралися на нацистську

¹¹ Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії / Пер. з англ. М. Ларченка. Харків, 2023. С. 313.

¹² Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. А. Павлишин, К. Діса. Київ, 2018. С. 57–58.

¹³ Феофан Полоцький (Скоробогатов), ієромонах. Як Росія стала Мордором. До дня народження великого казкаря Джона Толкієна. Newssky.com.ua. (15 січня 2020). URL: <https://newssky.com.ua/yak-rosiya-stala-mordorom-do-dnya-narodzhennya-velikogo-kazkarya-dzhona-tolkiena>

Німеччину та фашистську Італію. У світлі концепції проксі-війни висвітлюють і радянсько-японське протистояння у Китаї наприкінці 1930-х рр., а також конфлікт між прояпонською Маньчжурською державою та прорадянською Монгольською народною республікою на р. Халхин-Гол 1939 р.¹⁴

Ця концептуалізація екстраполюється і на більш віддалені історичні події, котрі передували Першій світовій війні. Наприклад, громадянську війну у Мексиці 1910–1917 рр. висвітлюють у контекстах проксі-війни, в якій змагалися американські, британські та німецькі інтереси¹⁵.

За доби [Старої] Холодної війни посередницькими війнами означувалися війни між регіональними державами із втручанням наддержав як своєрідні замітники безпосередньої ядерної конфронтації. Традиційно виокремлювалися два основні види таких воєн: 1) локальна війна із безпосереднім втручанням зовнішньої сили наддержави на одному боці чи конфронтуючих наддержав на обох сторонах конфлікту; 2) локальна війна із непрямим, іноді прихованим зовнішнім військовим втручанням¹⁶.

Протиборство двох наддержав у світі після 1945 р. призвело до цілої низки таких проксі-воєн, до яких де-факто були залучені СРСР і США, а інколи й кілька інших країн одразу. Скажімо, воєнні конфлікти в Індокитаї протягом 1978–1979 рр. у західній думці досить часто розглядалися як своєрідні проксі-війни, до яких були залучені СРСР і КНР, котрі прагнули реалізовувати свої експансіоністські устремління¹⁷.

Водночас модель проксі-війни розглядають як доволі ефективну стратегію управління рівнем конфронтації задля мінімізації ризиків відкритого зіткнення між великими державами чи

¹⁴ *Patalano A.* Feigning grand strategy: Japan, 1937–1945 // *The Cambridge History of the Second World War* / Eds. J. Ferris & E. Mawdsley. Cambridge, 2015. Vol. 1: Fighting the War. P. 159–160.

¹⁵ *Kruizinga S.* Neutrality // *The Cambridge History of the First World War* / Ed. J. Winter. New York, 2014. Vol. 2: The State. P. 571.

¹⁶ *Bar-Siman-Tov Y.* The Strategy of War by Proxy // *Cooperation and Conflict*. 1984. Vol. 19, no. 4. P. 263.

¹⁷ *Bellows T.J.* Proxy War in Indochina // *Asian Affairs. An American Review*. 1979. Vol. 7, no. 1. P. 27–28.

наддержавами доби [Першої] Холодної війни. Ця стратегія підпорядкована досягненню певних геополітичних цілей і часто густо розглядається як спосіб відтермінування чи уникнення безпосередньої воєнної інтервенції¹⁸.

Зазвичай проксі-війни репрезентують як міжнародний конфлікт між двома іноземними державами, котрий відбувається на території третьої країни. Характерною ознакою проксі-війни вважають використання значної частини чи всіх людських та інших ресурсів цієї країни, а також її території як засобу задля досягнення переважно іноземних цілей і зовнішньополітичних стратегій¹⁹.

Сучасну модель проксі-війни переважно описують у світлі принципу «втягнутої руки», себто як військово-політичну операцію, зорієнтовану на досягнення конкретної мети без або з мінімізацією супутніх ризиків і передбачуваних наслідків, передусім відкритої ескалації конфлікту з конкуруючою великою державою чи наддержавою.

Крім того, суттєво зросла прагматично-утилітарна складова моделі проксі-війни як операції з прийнятними грошовими витратами, котра стала важливим фактором з огляду на сучасну глобальну економіку. Голова мета проксі-війни — досягнення геополітичних цілей із мінімальними ризиками і низькими витратами здебільшого без залучення великою державою власних збройних сил²⁰.

Елементи проксі-війни вбачають і в сучасній російсько-українській війні, як у її гібридній, так і повномасштабній / широкомасштабній (від 24 лютого 2022 р.) фазах. Вважають, що гібридна фаза війни Росії проти України розгорталася у вигляді «засобів проксі-війни з використанням сепаратистсько-терористичних угруповань, а також засобів інформаційного, економічного та дипломатичного тиску»²¹.

¹⁸ *Bar-Siman-Tov Y.* Op. cit. P. 263, 271

¹⁹ *Ibid.* P. 264.

²⁰ *Mumford A.* Proxy Warfare and the Future of Conflict // *The RUSI journal.* 2013. Vol. 158, no. 2. P. 45.

²¹ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / За заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ, 2017. С. 40.

Не випадково нині події 2014 р. позиціонуються саме як початок проксі-війни Росії проти України²². Передусім, очевидні ознаки проксі-війни споглядають у підтримці Росією квазі-рес-публік на Луганщині й Донецчині і місцевих сепаратистів протягом 2014–2021 рр., яка насправді камуфлювала пряму участь російської армії у війні проти України. Вважають, що проксі-війна Росії на обширах українського Донбасу набула неабияких масштабів²³.

У певному розумінні відбулося змішування й перехресчування концепцій проксі-війни та гібридної війни. Певна річ, подібні метаморфози справили очевидний вплив на темпоральні уявлення поза межами України з огляду на масштаб циркуляції таких ідей й образів, а також численні канали їх поширення в інформаційному, медійному та комунікаційному просторах.

Спроби представити повномасштабну фазу російсько-української війни у світлі концепції проксі-війни поширилися протягом 2022 р., особливо після зростання міжнародної підтримки України. Допомога країн-партнерів окреслила старі лінії геополітичної конфронтації доби [Першої] Холодної війни і заразом стала основною підставою для вживання терміна проксі-війна. Зокрема, це означення застосовують щодо окреслення третіх сторін та форм їх залучення до війни.

Третьою стороною, що підтримують Росію виступають Іран, Китай, Північна Корея та ін. Натомість третю сторону, котра підтримує Україну ототожнюють із США та їх союзниками по НАТО²⁴. Водночас низка західних інтелектуалів доволі скептично сприймають маркування сучасної російсько-української війни як проксі-війни. Натомість вони розглядають російську риторику про проксі-війну в Україні як спробу зберегти обличчя після провалу повномасштабного вторгнення у лютому-березні 2022 р.²⁵

²² Манифест сталого миру. Світ після нашої перемоги. (б.д.) URL: <https://sustainablepeacemanifesto.org/ua>

²³ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ, 2019. С. 236.

²⁴ *Baugh L.S. Proxy war. Britannica* [update 17th October 2024]. URL: <https://www.britannica.com/topic/proxy-war>

²⁵ *Huphes G. Is the war in Ukraine a proxy conflict? King's College London.* (12th October 2022). URL: <https://www.kcl.ac.uk/is-the-war-in-ukraine-a-proxy-conflict>

Застосування концепції проксі-війни щодо сучасної російсько-української війни з багатьох перспектив є однобічним і сумнівним у світлі дослідницького інструментарію. Такі спроби екстраполюють традиційні інструменти й форми [Першої] Холодної війни на глобальну сучасність, яка не є однозначно біполярною, а має складну й динамічну геополітичну конфігурацію. Це суттєво розмиває традиційну основу концепції проксі-війни, зокрема істотно спрощує і навіть спотворює природу нинішньої російсько-української війни.

Концептуалізація російсько-української війни як проксі-війни майже не враховує базові причини та мотиви Росії, котрі спричинили повномасштабну фазу війни проти України. Водночас вона значною мірою ігнорує оборонний, захисний та екзистенційний характер війни з боку України, котра змагається за своє існування, а не виступає як агент просування західних геополітичних інтересів і стратегій.

Окрім того, західна підтримка є доволі обмеженою та дуже запізненою у часі, а також містить ще ряд вимог і передумов до України. Показово, що американський «Закон про ленд-ліз для оборони демократії України», ухвалений 9 травня 2022 р., так і не запрацював²⁶.

Про те якою мірою є дразливим і гострим питання про проксі-війну і застосування цього концепту щодо сучасної російсько-української війни промовисто свідчить акція кількох десятків учених-україністів у Британії. Навесні 2023 р. майже три десятки працівників університетів і коледжів Великої Британії, котрі є експертами з питань України, рішуче засудили позицію академічної профспілки та вийшли з неї. Остання розглядала російсько-українську війну саме як проксі-війну²⁷.

²⁶ Американський ленд-ліз для України закінчився, так і не почавшись. Чому він не запрацював — BBC Україна. *New Voice*. (5 жовтня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/lend-liz-chomu-ne-zapracyuvav-mehanizm-amerikanskogo-lend-lizu-dlya-ukrajini-50358553.html>

²⁷ Українці вийшли з профспілки університетів Британії через скандальну резолюцію про війну. *Європейська правда*. (31 травня 2023). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/05/31/7162796>

З одного боку, концепція проксі-війни однозначно спотворює сутність сучасної війни, зокрема щонайменше відсуває на другий план незаперечну роль Росії як агресора з неоімперськими потугами. Адже для України та українців російська-українська війна де-факто є екзистенційною війною за своє існування як нації та Незалежність як держави. Відповідно західні концептуалізації, котрі добачили у нинішній російсько-українській війні лише глобальне протиборство на кшталт протистояння доби [Першої] Холодної війни спрощували і примітивно зводили цей конфлікт до старої-нової схеми геополітичної конфронтації.

Відповідно вони генерують темпоральні уявлення про сучасну російсько-українську війну у річищі відомих образів біполярних змагань на світовій авансцені другої половини ХХ ст. між двома ворожими блоками. Звичайно, така репрезентація сьогочасної війни не тільки спрощує, а й спотворює її реальну сутність.

З другого боку, проксі-війни були постійним явищем у [Першій] Холодній війні, а вторгнення Росії ініціювало розгортання Другої холодної війни. З такої перспективи низка авторів розглядають російсько-українську війну як глобальний конфлікт Нової чи Другої холодної війни. Передусім, звертають увагу на той факт, що «два величезні альянси опосередковано, але зіткнулися на полі бою в Європі»²⁸. Італійський президент Серджо Маттарелла означає велику кількість конфліктів у світі, котрі розгорнулися від України до Гази як «фрагментовану світову війну»²⁹.

Крім того, модель гібридної війни 2014–2021 рр., яку Росія нав'язала Україні спиралася на активне використання місцевих сепаратистів — проросійських проксі-сил для прикриття безпосередньої участі російських збройних сил. Навіть більше, тодішня війна на Донбасі в енциклопедії «Британніка» нині подається як російська проксі-війна³⁰.

²⁸ Горбачова А. Світова війна...

²⁹ Президент Італії заявив про «фрагментовану світову війну». *Європейська правда*. (16 грудня 2023). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/12/16/7175708>

³⁰ Ray M. Russia-Ukraine War [2022 — present]. *Britannica*. (5th November 2024). URL: <https://www.britannica.com/event/2022-Russian-invasion-of-Ukraine>

Та, попри певні формальні ознаки проксі-війни від 2022 р., російсько-українська війна є більшість складним і масштабним явищем. Ця війна є вислідом неоімперського проекту сучасної Росії, котрий сполучив тоталітарну, посттоталітарну і стару імперську спадщини. Саме тому сьогочасна війна сприймається як *запізнiла війна з реваншистським спрямування «відіграти» чи повернути спадщину радянської імперії*. Отож сучасна воєнно-політична дійсність не дуже вписується у прокрустове ложе старих-нових термінів і концептуалізацій, зокрема концепції проксі-війни.

Втім, заразом сучасна війна є одним із найбільших розломів і криз, які виразно позначили лінії протистояння та суперечностей глобального світу. Це виявилось у позиціях і ролях багатьох геополітичних гравців. І у такому сенсі *шари старої темпоральності доби Холодної війни й біполярного поділу світу другої половини ХХ ст. накладаються з уявленнями цифрової, віртуальної, мультикультурної, динамічної та кризової палітри глобального світу перших десятиліть ХХІ ст.*

Окрім того, до старих-нових концептів варто віднести термін *Третя світова війна*. Це — футурологічний концепт, який постав у світлі практик і стратегій [Першої / Старої] Холодної війни 1946–1989 рр. для позначення абсолютного чи крайнього сценарію біполярної конфронтації та її апокаліптичних наслідків, котрих прагнули уникнути навіть за дуже гострих геополітичних передумов, зокрема Карибської кризи 1962 р.

З одного боку, ідея Третьої світової війни сформувалася як осягнення руйнівного досвіду Першої та Другої світових воєн. Після 1945 р. вони доволі часто сприймалися та розглядалися як світові чи навіть глобальні соціокультурні катастрофи. З іншого боку, концепт Третьої світової війни став усвідомленням масштабу руйнівного потенціалу низки технологічних досягнень людства, передусім ядерної зброї. Уявні сценарії перебігу Третьої світової війни породили західні доктрини «масованої відплати» (1954) та «взаємного гарантованого знищення», котрі нав'язували катастрофічні й апокаліптичні смисли.

Апокаліптичність гаданих сценаріїв Третьої світової війни спричинилася до кардинальних метаморфоз західної політичної

думки та воєнної культури. Це сталося як внаслідок осмислення технологічних досягнень, так і поширення ідеалів нового гуманізму у післявоєнній Європі. Класична ідея про те, що тривалий мир, збережений за будь-яку ціну породжує суспільний занепад, яка панувала від античної доби, була підважена. Згодом цю ідею відкинули на маргінеси суспільно-політичної думки під катастрофічним впливом багатоманітних і тривалих наслідків світових воєн.

Західні інтелектуали протягом XX ст. систематично й послідовно наголошували на абсурдності «окопної війни» та руйнівних воєнних заходів на кшталт масованого бомбування Дрездена 13–15 лютого 1945 р. і багатьох подібних операцій Першої й Другої світової війни, цілковитій безглуздості доктрини «взаємного гарантованого знищення» і т.п. Натомість ідеї досконалої тактики та оптимальних стратегій у війнах проти прусського мілітаризму, фашизму та радянського тоталітаризму були зведені до периферійних проблем соціогуманітарного знання.

У практичному сенсі ідея Третьої світової війни визріла ще 1945 р. у світлі зростаючої напруги у відносинах між майбутніми переможцями у Другій світовій війні. Ще до закінчення тогочасної війни західна преса повсякчас порушувала питання про потенційну можливість і вірогідні сценарії Третьої світової війни. Навіть більше, йшлося про своєрідні екстраполяції технічних, організаційних, військових новацій до уявного майбутнього, себто гаданих обрисів нової світової війни³¹. Ці дописи продукували сумнозвісні порівняльні паралелі. Вони добре відображали тодішні настрої та почування інтелектуалів, які нагадували, що після завершення Першої світової війни майже одразу багато політиків і науковців прогнозували Другу світову війну³².

Після 1945 р. первісна ідея Третьої світової війни поставала у багатьох контекстах, зокрема у світлі мюнхенської аналогії — Мюнхенської угоди 1938 р. як передвісниці Другої світової війни. Тому ідея уникнення великої війни на користь примарного миру розглядалася у західній політичній думці наприкінці 1940-х —

³¹ Чубатий М. Чи Третя світова війна правдоподібна? // Свобода (Джерзі Ситі). 1946. № 94. С. 2–3.

³² Майбутня війна // Свобода (Джерзі Ситі). 1945. 12 липня. № 135. С. 4.

початку 1950-х рр. як гірший сценарій для світової спільноти. Натомість західні політики часів [Першої] Холодної війни часто використовували мюнхенську аналогію, щоби виправдати жорстку позицію й активні дії щодо агресора, передусім СРСР і Китаю. Зокрема, до цих міркувань і мотивів апелювали задля обґрунтування доцільності доктрини Г. Трумена 1947 р. та його рішення вступити у Корейську війну 1950–1953 рр. Багато тодішніх політичних лідерів вважали, що саме такі дії запобігли Третій світовій війні³³.

Ідея Третьої світової війни поставала й у розрізі критичних точок і криз біполярного протистояння. У метафоричному сенсі це суперництво подавалося у вигляді метафор Свободи й Ув'язнення. Комунізм поставав не лише у вигляді образу В'язниці й Ув'язнення, а й як загроза для Свободи у всьому світі. Наратив В'язниці та Ув'язнення у західній соціогуманітаристиці був важливою частиною зображення Радянського Союзу, котрий продукував питання про можливість Третьої світової війни заради відстоювання Свободи. У межах цього наративу поставали порівняння, наприклад М. Хрущова й А. Гітлера, а також розглядалися ситуативні можливості та сценарії початку ядерної війни³⁴.

Вважають, що найближче супротивні блоки наблизилися до Третьої світової війни під час Карибської кризи 1962 р., зокрема блокади Куби. Побутує навіть думка, що залишалось лише кілька годин до реального початку Третьої світової війни³⁵. У пострадянську добу означення Третя світова війна перетворилося на своєрідний мандрівний концепт, який вживався як щодо реальних, так і гаданих ризиків на теренах глобального світу. Навіть більше, *ідея Третьої світової війни перетворилася у маніпулятивний темпоральний образ*, за допомогою якого політики, громадські діячі, інтелектуали впливали на суспільство апелюючи до катастрофічних і апокаліптичних смислів.

³³ Osborn E.W., Pierpaoli Jr. P.G. Munich Analogy // The Encyclopedia of the Vietnam War. A Political, Social, and Military History / Ed. S.C. Tucker. (4 vols.). 2nd ed. Santa Barbara, 2011. Vol. 2. P. 781.

³⁴ Barnett N.J. Britain's Cold War. Culture, Modernity and Soviet threat. London & New York, 2018. P. 211.

³⁵ Swift J. The Palgrave Concise Historical Atlas of the Cold War. New York, 2003. P. 50.

Зрештою, доба [Першої] Холодної війни сформувала у західному політикумі та соціумі стійкі уявлення про абсолютну неприйнятність Третьої світової війни як планетарного апокаліпсиса за більшості геополітичних сценаріїв. Завдяки цьому ідея Третьої світової війни нині широко використовується російським керівництвом і його агентами впливу для інформаційно-психологічних маніпуляцій.

Російське вторгнення 24 лютого 2022 спричинилося до новітньої хвилі візій і ревізій ідеї Третьої світової війни. Західні лідери, попри підтримку України, однозначно задекларували позицію уникнення прямого протистояння між НАТО і Росією, котре потенційно може спричинити Третю світову війну. Зокрема, ще 11 березня 2022 р. цю позицію категорично обстоював американський президент Дж. Байден³⁶. Недопущення Третьої світової війни стало червоною межею у питанні про можливе закриття повітряного простору України (*no-fly zone*) та інших подібних ситуацій³⁷.

Водночас висвітлення сучасної російсько-української війни як можливої предтечі чи прологу до Третьої світової війни породило розмаїту палітру оцінок і візій. Російсько-американський історик і публіцист Юрій Фельштинський категорично стверджував, що 24 лютого 2022 р. у світлі історичного часу будуть розглядати як точку відліку Третьої світової війни³⁸. Така позиція є логічним вислідом його книги (написаної у співавторстві) про початок російсько-української війни 2014 р.³⁹

³⁶ Головка В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. Київ, 2023. С. 139.

³⁷ Бобрицький Д. Путін застосує ядерну зброю лише в одному випадку. Історик Сергій Плохій про спротив України і нову холодну війну [інтерв'ю]. *New Voice*. (23 березня 2022). URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/chi-vikoristovuye-putin-yadernu-zbroyu-chi-mozhe-rosiya-vikoristovuvati-yadernu-zbroyu-interv-yu-nv-50227575.html>

³⁸ Історик [Лукаш Шиби́л]: Російсько-українська війна — це мішанина елементів Першої і Другої світової та сучасної війни. *Portal Polskiego Radia SA*. (28 лютого 2023). URL: <https://www.polskieradio.pl/398/7866/artykul/3127104>

³⁹ Фельштинський Ю., Станчев М. Третя світова: битва за Україну / Пер. з рос. Київ, 2015. 455 с.

Інші історики висловлюють більш стримані оцінки щодо глобального / світового масштабування сучасної російсько-української війни. Зокрема, С. Плохій наголошував, що тільки ретроспективний погляд із висоти часу дозволить дійти висновку про російсько-українську війну як предтечу, якщо вона буде включена до відповідного ланцюга воєнно-політичних подій як початок глобальної — Третьої світової війни⁴⁰.

Дехто з інтелектуалів обстоює думку, що йдеться не про пролог Третьої світової війни, а радше про «проксі-битви, як ті, що були під час холодної війни, коли люди воювали в Африці та в інших місцях»⁴¹. Загалом цей термін продукує доволі складну палітру різноманітних смислів, зокрема спроби «приміряти» катастрофічні сценарії на ниві воєнної сучасності як в Україні, так і від жовтня 2023 р. на Близькому Сході.

Водночас його повернення стало своєрідним індикатором гостроти та напруги у зростаючій геополітичній конфронтації й економічному змаганні провідних світових гравців доби глобалізму⁴². У розрізі таких макроконтекстів російська-українська війна від 2022 р. дедалі частіше сприймається лише як один із можливих виявів світової чи глобальної війни авторитарних країн із ліберальними демократіями⁴³.

Згадані вище терміни сполучені не тільки спробами екстраполяції давньої минувшини на недавню історію. Ці концепти

⁴⁰ Цюпин Б. Історики про російську війну проти України: коли вона почалася, як називатиметься, звідки корені? *Голос Америки*. (22 лютого 2024). URL: <https://www.holosameryky.com/a/7497837.html>

⁴¹ Борковський А. Україна не виграє війну, якщо влада і армія не змінить мислення, — військовий експерт Грант. *Еспресо*. (22 жовтня 2023). URL: <https://espresso.tv/ukraina-ne-vigrae-viynu-yakshcho-vlada-i-armiya-ne-zminit-mislennya-viyskoviy-ekspert-grant>

⁴² Дубинянський М. Війна. Велика та мала. *Українська правда*. (24 лютого 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/02/24/7443389>; Казарін П. Умови для Третьої світової. *New Voice*. (29 квітня 2024). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/kazarin-rozpoviv-koli-pochnetsya-tretya-svitova-viyna-50414056.html>

⁴³ Axe D. There is only one war going on and it is global. Iran, North Korea and China are Russia's arsenals of autocracy. *The Telegraph*. (16th April 2024). URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/2024/04/15/world-war-west-allies-iran-russia-china-north-korea>

значною мірою відображають спроби реконцептуалізації чи повернення й оновлення старих стратегій, себто намагання включити їх до осмислення та представлення злободенної геополітичної шахівниці сучасності. Звісно, вони генерують супутні темпоральні образи, котрі блискавично поширюються на теренах інформаційного та медійного світів.

У певному розумінні вказані дефініції різною мірою репрезентують самобутню тенденцію соціогуманітаристики, у межах якої пропонується розглядати воєнну / екстремальну сучасність 2022–2024 рр. як «повернення історії». Якоюсь мірою така пізнавальна пропозиція є очевидною інтелектуальною й культурною опозицією стосовно відомих настроїв і рефлексій про славнозвісний триумф ліберальних демократій у дусі Ф. Фукуями.

Найповніше ця тенденція простежується у відомій монографії С. Плохія. За його висловом, «у свідомості багатьох історія дійшла кінця з падінням Берлінського муру, якщо не в фукуямівському розумінні цього падіння як остаточної перемоги ліберальної демократії, то в переконанні, що, попри постійне суперництво між великими державами, неспровоковані вторгнення з територіальними анексіями та широкомасштабні військові дії зразка минулих світових війн лишилися в минулому. Були очевидні ознаки протилежного — війни в Чечні, у колишній Югославії, а потім в Афганістані та Іраку, — але ми воліли їх ігнорувати»⁴⁴.

Зауважимо, що на зорі гібридної фази російсько-української війни 2014 р. західні автори здебільшого вперто не хотіли побачити масштабні загрози та небезпеки глобальному світоустрою, що намітилися й увиразнилися після 1991 р. Натомість вони лише з недовірою запитували — невже світ повертається до старих поганих часів — Нової холодної війни?!⁴⁵.

Гадають, що провідною метою старої «холодної війни була руйнація організації ворожої системи, бажано без фізичного знищення. На це був розрахований основний метод — страте-

⁴⁴ Плохий С. Російсько-українська війна... С. 19.

⁴⁵ Tisdall S. «The new cold war: are we going back to the bad old days?». *The Guardian*. (19th November 2014). URL: <https://www.theguardian.com/world/2014/nov/19/new-cold-war-back-to-bad-old-days-russia-west-putin-ukraine>

гія стримування»⁴⁶. Навіть більше, саме змагання ідеологій, які репрезентували ворожі політичні системи й утворювали наріжну основу [Старої] Холодної війни, у новітніх формах конфронтації відкинуто на маргінеси, принаймні у сфері зовнішніх відносин.

Однак ідеологічний чинник у жодному разі не варто виключати з кола важелів внутрішньополітичної сфери сучасної Росії, котру наскрізь просякнула великодержавна індоктринація. Та на зовнішньополітичній арені російський режим гнучко використовував і досі успішно застосовує маніпулятивні можливості різноманітних лобістів й агентів впливу. Останні майже не переймаються ідеологічною природою й мотивами сьогочасних геополітичних потуг Москви.

Сучасна проєкція Нової / Другої холодної війни циркулює у дописах західних авторів від початку 2000-х рр. для позначення напруги, котра неодноразово сягала конфронтаційної межі. Спершу йшлося про взаємини поміж США і Китаєм довкола Тайваню⁴⁷, згодом США і низки західних країн із Росією. Британський журналіст і письменник Едвард Лукас у книзі «Нова холодна війна: майбутнє Росії та загроза для Заходу», виданій 2008 р. (перевиданій 2014 р.) стверджував, що війна вже триває і західні країни її швидко програють.

На його думку, Нова / Друга холодна війна постала як протиборство у вигляді переважно непрямих маніпулятивних способів, заходів і форм конфронтації, як-от гроші, природні ресурси, дипломатія, пропаганда тощо⁴⁸. Водночас Е. Лукас підкреслював, що Кремль у Новій / Другій холодній війні спирається на ідеологію, заснованій на «радянській ностальгії та ксенофобській риториці»⁴⁹. Втім, його теза про Нову / Другу холодну війну багатьма авторами була сприйнята скептично, а дехто навіть оцінив її як міфічну ідею⁵⁰.

⁴⁶ Світова гібридна війна... С. 51.

⁴⁷ Brzezinski Z. Avoiding a New Cold War with China // *New Perspectives Quarterly*. 2001. Vol. 18, no. 3. P. 13–15.

⁴⁸ Lucas E. *The new cold war: the future of Russia and the threat to the West*. New York, 2008. P. 10.

⁴⁹ Ibid. P. 127.

⁵⁰ Kotkin S. Myth of the New Cold War. *Prospect*. (April 2008). URL: <https://www.prospectmagazine.co.uk/essays/52293/myth-of-the-new-cold-war>

Самобутню візію щодо Нової / Другої холодної війни висунув американський історик і советолог Стівен Коен. Він запропонував нову періодизацію американо-радянських відносин від 1917 р., в якій обстоював думку, що 1989 р. став не часом завершення Холодної війни, а, навпаки, її новим періодом, хоч перекладав провину головним чином на США. Проте низка спостережень і рефлексій С. Коена, попри його ліву орієнтацію, не тільки опонує, а й перегукується, перетинається з ідеями інших авторів щодо окреслення нової конфронтації з пострадянською Росією⁵¹.

Оцінки західних інтелектуалів й експертів до 2022 р. щодо перспектив і масштабів змагання путінської Росії із США і західними країнами, а також їх співвіднесення з подіями Холодної війни 1946–1989 рр. не були однотайними. Наприклад, американський політолог і колишній радник із національної безпеки американського президента Джеймса Картера Збігнєв Бжезінський ще 2015 р. гадав, що Нова / Друга холодна війна не триватиме довго, позаяк «події в сучасному світі розвиваються значно швидше, ніж колись»⁵².

Окрім того, низка західних дослідників доволі скептично сприймають цей концепт, передусім застерігають від ретроспективних екстраполяцій, особливо щодо стратегії перенесення «часової петлі» з попередньої доби [Старої] Холодної війни на реалії новітньої геополітичної конфронтації⁵³. Заразом акцентувалася увага на інших причинах конфронтації 2000-х рр., порівняно зі [Старою] Холодною війною, з-поміж яких вирізняють відмінне і навіть контраверсійне сприйняття західними країнами й пострадянською Росією перебігу європейської історії після 1991 р.⁵⁴

⁵¹ *Cohen S.F. Soviet Fates and Lost Alternatives: From Stalinism to the New Cold War. New York, 2009. XVI, 308 p.*

⁵² *Грабська А. Бжезінський про те, як розв'язати українську кризу. DW. (29 червня 2015). URL: <https://p.dw.com/p/1Fpjm>*

⁵³ *Monaghan A. A 'New Cold War'? Abusing History, Misunderstanding Russia. London, 2015. URL: <https://www.chathamhouse.org/2015/05/new-cold-war-abusing-history-misunderstanding-russia>* P. 2–3.

⁵⁴ *Ibid. P. 5.*

Російське вторгнення 24 лютого 2022 р. надало потужного імпульсу ідеї маркування сучасності як Нової чи Другої холодної війни. Відтак *маятник темпоральних образів знову хитнув до біполярної минувшини*. Наприкінці березня 2022 р. історик С. Плохій відзначав: «Ми — в умовах конкретного початку нової холодної війни. Я говорив про військові бюджети, згадував про ядерну гонку озброєнь, яка отримала новий імпульс від цієї війни. Але холодна війна — це біполярний світ. Те, що відбулося протягом останнього місяця, є різким зменшенням росії як військової культури, яка не змогла впоратися зі слабшим, принаймні на папері, сусідом і противником. Псування на довшу перспективу всіх контактів і відносин із Заходом, наближення до Китаю — *в цьому розумінні світ став значно більш біполярним сьогодні, ніж був три тижні тому*»⁵⁵.

У листопаді 2022 р. міжнародна робоча група експертів Єрмака-Макфولا представила документ «Заходи підвищення ефективності санкцій». Цей документ передбачав реалізацію стратегії обмеження економічних взаємин із Росією, котра мала промовисту назву — «Холодна війна 2.0»⁵⁶.

За спостереженням С. Плохія, «агресія Росії проти України та мобілізація Заходу і його союзників на боротьбу з цією агресією повернули образи холодної війни. Справді, нова війна пробудила стару ворожнечу, оживила ослаблі альянси часів холодної війни й відновила старі лінії розлому... Отриманий із закінченням холодної війни “кредит” миру за останні 30 років повністю вичерпаний, ба навіть був розтрачений марно. Світ повертається до епохи суперництва великих держав у масштабах, небачених із часів падіння Берлінського муру 1989 року»⁵⁷.

Щоправда як дієвість уведених санкцій, так і сталість геополітичних розломів і ліній демаркації у сучасному глобальному світі нині продукують більше питань, аніж відповідей. Один із таких запитів безперечно пов'язаний із концептом Нова холодна

⁵⁵ Бобрицький Д. Путін застосовує...

⁵⁶ Головка В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. Київ, 2023. С. 543.

⁵⁷ Плохій С. Російсько-українська війна... С. 313.

війна, зокрема із його використанням як дослідницького інструмента стосовно потрактування й осмислення найбільшої кризи сучасного світоустрою.

Інші концепти скеровані не на пояснення, уточнення, порівняння механізмів, процесів, перспектив, масштабів і форм змагання у межах сучасного глобального світу, а на державно-політичні, соціо- й етнокультурні мутації пострадянського світу, передусім сучасної Росії. Загалом ідеться про сполучення і симбіоз старої імперської та тоталітарної спадщини, котрі спричинилися до народження, формування й утвердження путінського режиму. Саме *феномен поєднання імперського й тоталітарного став ще одним джерелом темпоральних уявлень про сучасну Росію та її неоімперський, реваншистський проєкт*.

Наприклад, британський політолог Ендрю Вілсон відзначав, що у пострадянській Росії постав своєрідний ідеологічний мікс, який інтегрував російський націоналізм із імперськими поняттями та консервативними цінностями, спертими на радянську основу⁵⁸.

У багатьох аспектах терміни *неототалітаризм* і *посттоталітаризм* перегукуються з відомою метафорою *рашизм*. Іноді навіть пропонують зіставлення означень рашизм і неототалітаризм як своєрідних синонімів, що окреслюють провідні риси сучасного російського режиму⁵⁹.

Означення *рашисти* і *рашизм* поширилися ще після російсько-грузинської війни у серпні 2008 р. і, особливо від 2014 р. з початком гібридної фази російсько-української війни. Зауважимо, що рашизм як концепт є терміном із виразним негативним оціночним і навіть експресивним забарвленням, який нав'язує безпосереднє порівняння сучасної Росії з фашистським устроєм.

⁵⁸ Wilson A. Ukraine Crisis. What it means for the West. New Haven & London, 2014. P. VII.

⁵⁹ Рашизм чи неототалітаризм — як визначити політичний режим Росії? *Українська гельсінська спілка з прав людини*. (1 вересня 2022). URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/rashyzm-chy-neototalitaryzm-iak-vyznachyty-politychnyy-rezhym-rosii>

Скажімо, вищезгаданий Т. Снайдер однозначно називає нинішню Росію — фашистською державою⁶⁰.

Зазвичай академічна традиція доволі складно та неоднозначно сприймає вживання термінів, які продукують граничні негативні конотації з очевидними експресивними компонентами. Та широке побутування цього означення в академічній сфері⁶¹ яскраво ілюструє як усталені конвенції у царині соціогуманітарної термінології розвиваються чи руйнуються екстремальною дійсністю.

Загалом означення рашизм і рашисти циркулюють не тільки в академічній царині, а і в багатьох інших сферах суспільного, політичного, культурного життя, насамперед в інформаційному та медійному просторах. Варто відзначати, що вони посіли по-важне місце у війсьній лексиці 2022–2024 рр., себто органічно ввійшли до мови війни. Недаремно протягом перших місяців повномасштабної / широкомасштабної війни низка іноземних ЗМІ подавала інформацію для своїх читачів про *новітній український сленг* — *лексику російської-української війни*, поміж якої неодмінно згадували означення *рашизм* і *рашисти*⁶². Ця лексика органічно подає *новітні темпоральні образи*, котрі поширилися і масштабувалися за повномасштабної / широкомасштабної фази російсько-української війни.

Доречно підкреслити, що ще 2017 р. рашизм і рашисти розглядалися як українські неологізми — суспільно-політичні оди-

⁶⁰ Snyder T. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. (19th May 2022). URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>

⁶¹ Романюк А.А. Поняття та характеристики рашизму: історіографія проблеми // Вісник національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2024. № 1. С. 133–143.

⁶² Mirovalev M. “Orcs” and “Rashists”: Ukraine’s new language of war. *Al Jazeera*. (3th May 2022). URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/5/3/orcs-and-rashists-ukraines-newlanguage-of-war>; Sheftalovich Z. The Rashists from Mordor vs. the Tractor Troops. Ukraine’s new language of war. An English-language guide to Ukrainian slang. *Politico*. (21th June 2022). URL: <https://www.politico.eu/article/rashists-mordor-tractor-troops-ukraines-new-languageof-war>

ниці ідеологічного спрямування на позначення певних світоглядних концепцій⁶³. У сучасних українських словниках вони подаються як частина новітньої лексики воєнної доби⁶⁴.

Свою роль у поширенні цих термінів відіграв і законотворець. 2 травня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила постанову, за якою рашизм уведений у сферу публічних дискурсів. Це поняття стало офіційним означенням політичної й ідеологічної сутності сучасного російського режиму⁶⁵. Проте термін рашизм і до сьогодні зберігає доволі широкий і розмаїтий діапазон потрактувань⁶⁶, а отже і генерованих смислів.

Терміни *неототалітаризм*, *посттоталітаризм*, *неоімперія* (*неоімперський проєкт*) мають певну відмінність, якщо їх порівнювати з концептом рашизм і його різноманітними формами. Вони не продукують зовнішніх, виразних, стійких та емоційно забарвлених негативних ознак і прикмет, які можна категорично пов'язати з дегуманізацією ворога.

Натомість акцентується увага на сполученні, перетіканні, мутації нового та старого досвіду, традицій, настанов, які інтегрують в єдиному потоці тоталітарний та старий імперський досвід в умовах неомодерну, глобалізму та постмодерного релятивізму. Проте ці терміни, як і рашизм, походять із тоталітарної і посттоталітарної минувшини, застосовуються до спільної предметної області, часто-густо перехрещуються за змістом і пропонують схожі, іноді когерентні смисли.

⁶³ Костюк Ю. Українська суспільно-політична лексика в інтернет-виданнях 2012–2017 рр. // Лексика на перетині наукових парадигм / Ред. Л. Струганець. Тернопіль, 2018. С. 144.

⁶⁴ Васютинський В.О., Горностай П.П., Губеладзе І.Г., Найдьонова Л.А., Слюсаревський М.М., Чуніхіна С.Л. Термінологічний словник російсько-української війни / За ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. С.Л. Чуніхіна. Київ, 2022. С. 7. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/Словник-війни-1.pdf>

⁶⁵ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких”». Верховна рада України. Законодавство України. (2 травня 2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-IX#Text>

⁶⁶ Якубова Л.Д. Рашизм: Звір з безодні. Київ, 2023. С. 24–27.

Вони відображають актуалізацію й трансформацію старої імперської спадщини до нових геополітичних потреб сучасного російського режиму. Приміром, голландський політолог Марсель Ван Херпен ще на зорі «гібридної війни» Росії проти України відзначав, що *«Кремль розпочав безпрецедентну операцію з переімперіалізації, рецепт, якої, здається, відомий лише російським диктаторам»*. В іншому місці він характеризує цей процес як *«курс на відновлення Російської імперії»*⁶⁷.

Зауважимо, що *темпоральний образ ворога як неоімперії, квазі-імперії чи реінкарнації радянської імперії* посідає важливе місце в сучасному інформаційному, медійному та культурному просторах. Причому цей образ продукує не тільки оціночні конотації, а й пояснювальні сенси.

Ще одна особливість цих термінологічних новотворів — префікси *нео-* і *пост-* до базових означень. З одного боку, приставка *нео-* демонструє динамічну спрямованість генерованих смислів похідних термінів, зорієнтованих на зв'язок і його оновлення. Навіть більше, префікс *нео-* акцентує увагу на активному характері перемін, які цілеспрямовано формуються у певному напрямі.

З іншого боку, префікс *пост-* маркує інерційну складову, себто традицію наслідування, реактуалізації, спроби перенесення й поширення певних родових і видових прикмет до інших політичних і соціокультурних середовищ.

Окрім того, приставка *пост-* пропонує *темпоральне маркування часу, себто означає процес, подію, явище, котре розгорнулося після певної знакової межі*. Власне, префікс *пост-* поширюється на певний темпоральний період, тобто набуває іншої якості. У даному випадку йдеться не тільки про передачу тоталітарної спадщини, а й про *нові сенси, котрі постають у результаті симбіозу з іншими політичними, соціо- та етнокультурними складовими*.

Заразом три терміни — неототалітаризм, посттоталітаризм, неоімперія (неоімперський проєкт) окреслюють доволі цікаву конфігурацію смислів. Гадаємо, що їх можна розмістити у коор-

⁶⁷ Херпен Ван М.Х. Войны Путина. Чечня, Грузия, Украина: неусвоенные уроки прошлого / Пер. с англ. Харьков, 2015. С. 5.

динатах поміж двома полюсами: а) трансляція, збереження й функціонування відомих радянських взірців; б) активний, мінливий характер їхньої трансформації за рахунок динамічного сполучення, злиття, перетікання чи співбуття різних елементів — великодержавництва, старої імперської спадщини з радянською тоталітарною традицією, котрі видозмінюються, мутують в умовах неомодерну та глобалізму.

Водночас приставка *пост-* генерує також й інші смисли, пов'язані із демонтажем і спробами переборення, ревізії імперської й тоталітарної спадщини. Скажімо, у річищі подолання інерційної моделі суспільного буття у післятоталітарну добу⁶⁸ тощо.

Таке означення можна розглядати як варіативне потрактування пострадянської доби у відповідному дослідницькому фокусі. У вищезгаданому прикладі провідний рефрен пов'язаний із окресленням викликів і проблем розриву із радянським спадком, передусім із сучасною Росією як спадкоємицею й охоронницею тоталітарної традиції у пострадянському світі.

Зрештою, сполучною ланкою вказаних термінів є те, що вони позначають трансформації й мутації від первинної основи — тоталітарної й імперської. Відтак ці концепти ілюструють набуття модифікованих сенсів, себто пропонують оновлення їх змістовної локалізації, сфер ужитку та інструментального призначення.

Варто вирізнити ще два концепти-маркери — *цивілізаційна війна* (війна цивілізацій), *глобалізація* — *вертикальна* і / або *горизонтальна*. Згадані термінологічні проєкції походять від фундаментальних концептів, які мають максимальний обсяг змістовної локалізації і продукують граничну чи майже всеохопну генералізацію на теренах історії. Водночас вони циркулюють і як темпоральні образи, котрі репрезентують сучасну російсько-українську війну.

Відзначимо, що ці похідні означення генерують чималий пізнавальний скептицизм багатьох істориків, оскільки ці терміни, як правило, потребують додаткових або проміжних інстру-

⁶⁸ Головка В., Якубова Л. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2021. 592 с.

ментів, аби їх пов'язати із певною предметною областю. Натомість окреслені концепти досить вільно вживаються у текстах політологів, культурологів, соціологів і багатьох інших колег, які репрезентують різні дисциплінарні напрями сучасної соціогуманітаристики.

Зауважимо, що вказані терміни тією чи іншою мірою відштовхуються чи, навпаки, вмонтовуються до певних пізнавальних патернів. Вони базуються на відомих парадигмах історичного та соціогуманітарного знання, зокрема теорії цивілізацій Арнольда Тойнбі⁶⁹, концепції зіткнення цивілізацій Самуеля Гантінгтона⁷⁰ та ін. Відтак *низка дописувачів сприймає сучасну війну у вигляді темпорального образу «зіткнення цивілізацій»*, принаймні як цивілізаційний конфлікт⁷¹.

Поряд із цивілізаційними конструктами до кола концептуальних пропозицій, якими прагнуть описати і потрактувати природу сучасної російсько-української війни, ввійшло і глобалістське маркування. Адже російське вторгнення 24 лютого 2022 р. спричинило кризу моделей відкритої та доступної глобалізації світу, котра маркувалася переважно як горизонтальна та відкрита глобалізація. Натомість нині обстоюється думка про неодмінне поширення моделей вертикальної глобалізації внаслідок сполучення кризових політичних чинників і передумов⁷².

Зрештою, сьогочасна війна відбувається під потужним тяжінням глобальної доби XXI ст. з неомодерними чи постмодерними віяннями, численними, розмаїтими й амбівалентними ролями «колективного Заходу». Водночас вона відображає старі імперіалістичні устремління, котрі походять від часів Російської імперії та СРСР. Такий конфлікт темпоральних шарів пов'язаний

⁶⁹ *Toynbee A.J. A study of history (12 vols.). London & New York & Toronto, 1954. Vol. 9. VIII, 759 p.*

⁷⁰ *Huntington S. The clash of civilizations and the remaking of world order. New York, 1996. 367 p.*

⁷¹ *Douthat R. Yes, there is a clash of civilizations. The New York Times. (30th March 2022). URL: <https://www.nytimes.com/2022/03/30/opinion/ukraine-clash-of-civilizations.html>*

⁷² *Prakash A. Ukraine war accelerates new era of vertical globalization. Nikkei Asia. (25th April 2022). URL: <https://asia.nikkei.com/Opinion/Ukraine-war-accelerates-new-era-of-vertical-globalization>*

із становленням новітньої історичної доби і переформатуванням глобального світоустрою, котрі накладаються на реваншистські спроби поррахунків із пострадянською й радянською епохами.

Термінологічні проекції для означення сучасної війни, так і передумов, які призвели до неї переважно походять із різних парадигм соціогуманітарного й історичного знання. Це — теорії тоталітаризму та посттоталітаризму, постіндустріального й інформаційного суспільства, візії зі старої і нової імперської історії, постколоніалізму, концептуалізації з обсягу цивілізаційного, глобального, нелінійного представлення й маркування історії, конфліктології, політології, соціології, воєнної, інтелектуальної, культурної історії тощо.

Водночас із такими термінами конкурують і сполучаються видові та родові означення, котрі постають безпосередньо з подієвої палітри давньої й недавньої історії. Ця палітра справляє чималий вплив на сучасні темпоральні шари й образи, котрі ширяться на теренах культурного, медійного та інформаційного просторів. Останні формуються як строкатий калейдоскоп уявлень трансльованих із біполярної минувшини другої половини ХХ ст. до темпоральної палітри сучасності.

Проте ширяться й інші спроби досягнути й реконцептуалізувати трансформації сучасного російського проекту, котрі спираються не тільки старі концептуалізації, а й пропонують свій тезаурус для опису, пояснення, оцінки. Вони представлені у вигляді термінів-інструментів із префіксами *пост-* і *нео-*, зокрема намагаються відштовхнутися від старих і класичних пізнавальних, політичних культурних патернів у світлі новітніх політичних і соціокультурних реалій. Чи висунуть такі концептуалізації достатні пояснення нинішніх екстремальних трансформацій і криз покаже час.

VI. ПРОЄКТУВАННЯ ВОЄННОЇ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ

Будь-яка війна неодмінно продукує прогностичні уявлення, котрі зорієнтовані на *окреслення гаданих меж критичної темпоральності*. Тим паче, що питання про те, коли закінчиться війна хвилює абсолютно всі шари та групи воюючого суспільства, незалежно від їх соціального й майнового стану, національності, конфесійної належності, політичних переконань, світоглядних і культурних настанов тощо. Загалом проєкції тривалості війни формують скороминущі, проте дуже важливі й мінливі суб'єктивні образи-маркери. Вони демонструють діапазон масових очікувань, сподівань, надій, розчарувань, корекцій і ревізій воєнної доби.

Метафора прусського теоретика Карла фон Клаузевіца про туман війни або сферу недостовірного, якою на три чверті оповиті бойові дії¹, і до сьогодні примушує дошукуватися співвідношення раціональних й ірраціональних складових у воєнних подіях. Зазвичай цей вислів трактують як хиткий, швидкоплинний, оманливий стан відомостей про театр воєнних дій.

Якщо перенести згаданий вираз у площину колективних очікувань щодо гаданої тривалості війни, то уявлення про хиткість і мінливість таких припущень зростають багатократно. Тож за спробами зазирнути, відгадати, зрозуміти, що саме переховується за мінливим горизонтом воєнного мороку, проступають реальні суспільні очікування й устремління. Вони є дуже важливими для розуміння темпоральності війни.

За висловом історикині Маргарет Макміллан, «передбачити, якою буде війна в майбутньому, — це те саме, що робити ставки на кінних перегонах або вгадувати долю нової технології... *Історія знає безліч прикладів, коли воєнні прогнози виявлялися хибними*»². Це повною мірою стосується оцінок як можливої тривалості війни, так і її перебігу.

¹ Клаузевіц К. фон. Природа війни. Харків, 2018. С. 50.

² Макміллан М. Війна. Як конфлікти формували нас / Пер. Н. Старовойт. Київ, 2024. С. 278.

Водночас проєкції тривалості є цікавим і самотутнім свідченням про адаптивні сценарії соціальної поведінки й світоглядні метаморфози. Приміром, усвідомлення більшої тривалості катастрофічних, критичних подій війни змушують переосмислювати екстремальну реальність. Відтак істотно і досить швидко змінюються канали і способи світосприйняття.

На цьому місці відзначимо, що *зміщення перспектив темпоральної тривалості війни у світлі суспільних очікувань не є винятковим явищем на терезах історії*. Наприклад, хибними виявилися припущення на «швидку» чи «блискавичну» війну 1914 р. Адже у суспільній свідомості побутувала думка, що внаслідок міцного сплетіння міжнародних економічних взаємин й інтересів Перша світова війна триватиме щонайбільше 3–6 місяців. Про такі пророцтва з сарказмом згадував український урядовець на еміграції Павло Чижевський³.

Дані прогностичні проєкції суттєво конфронтували з попередніми оцінками відомих військовиків кінця XIX ст., зокрема німецького фельдмаршала Гельмута фон Мольтке (старшого). Останні гадали, що майбутня велика чи загальна війна європейських країн триватиме протягом багатьох років⁴.

Однак ці візії очевидно були підважені образами тріумфу людського прогресу XIX — початку XX ст. Промисловий поступ, зриме звужування географічних меж світу завдяки новим засобам сполучення й зв'язку, успіхи наук продукували думку про малоймовірність і навіть неможливість довготривалої війни. Тим більше, що вона суперечила базовим засадам людського Ratio.

Первісні сценарії про те, що велика європейська війна, котру лише згодом стали називати світовою, протриває якісь місяці спиралися нібито на достатньо раціональні й логічні підстави. Скажімо, побутували думки, що за чотири-п'ять місяців блокади у Німеччини та її союзників не залишиться достатньо сировини

³ Чижевський П. Війна, большевизм і майбутня ситуація // Воля (Відень). 1920. 28 лютого. Т. 1, ч. 9. С. 403.

⁴ Блиох И.С. Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношениях. СПб., 1898. Т. 1. С. 10.

для промисловості. Тому війна мала однозначно вщухнути, бо настане економічний колапс⁵.

Суголосні тези висловлювала низка фінансистів й економістів. Зокрема, французький економіст П'єр Леруа-Больє восени 1914 р. стверджував, що коштів на війну вистачить лише на сім місяців⁶. Подібну позицію посідали відомі політики та громадські діячі.

Та економіки воюючих країн, передусім Німеччини, виявили дивовижну спроможність до адаптації. Саме у Першу світову війну поширилися практики виробництва великої кількості дешевих, сурогатних, комбінованих із доступних елементів замінників споживацьких товарів, відомих як «ерзаци» (нім. *Ersatz*). Приміром, ерзац-хліб (нім. *Kriegsbrot*), який складався із невеликої кількості пшениці, жита, картопляної суміші, цукру, жирів, а пізніше — вівса, ячменю, гороху і т.п.

Окрім того, масово використовували ерзац-каву з цикорію, ерзац-масло з маргарину, ерзац-цукор із сахарину, ерзац-ковбасу з гороху й інших домішок⁷, ерзац-бинти з паперу й багато ін. За часів Другої світової війни німці застосували технології ерзаців надзвичайно інтенсивно, позаяк це дозволяло вирішувати масштабні економічні проблеми. Наприклад, виробництво штучної шкіри й вовни, синтетичного палива та каучуку тривалий час забезпечували базові потреби Третього рейху. «Ерзаци» навіть ввійшли як своєрідні речові атрибути до повсякденного життя обох світових воєн.

Зауважимо, що практика ерзаців широко прижилася в СРСР у післявоєнні часи, особливо на ринку товарів масового споживання в умовах вічного дефіциту. Зокрема, маргарин як замінник вершкового масла, кавові напої з ячменю, жолудів, цикорію, велика кількість різновидів консервів із низькоякісних субпродуктів були добре відомі радянським споживачам кількох поколінь.

⁵ Скільки времени продлится война // Киевлянин. 1914. 6 октября. № 276. С. 2.

⁶ Кошти сучасної європейської війни // Свобода (Джерзи Сити). 1914. 7 листопада. № 72. С. 3.

⁷ World War I. The Definitive Visual History. From Sarajevo to Versailles / Ed. R. Overy. London & New York & Melbourne & Munich & Delhi, 2014. P. 198.

Так чи інакше, проте «ерзаци» й чимало інших адаптивних алгоритмів і схем воєнних економік, як-от: державне регулювання й планування, трудова повинність, масова жіноча праця, використання військовополонених як робочого ресурсу, карткове нормування головних споживчих товарів й інші заходи продемонстрували хибність темпоральних очікувань на скороминушність Великої війни 1914 р.

Видається доволі дивним, але сподівання на «швидку» війну плекало чимало професійних військових із обох ворогуючих альянсів Першої світової війни. Німці розраховували на блискучий успіх своєї воєнної кампанії, котру передбачав сумнозвісний план Альфреда фон Шліффена на західному фронті. Після того планувалося замиритися з Росією на вигідних умовах, або перейти до швидкого розгрому східного фронту. Тому очікувалася коротка й переможна війна, на відміну від Британії, котра готувалася до більш тривалого протистояння⁸.

Проте супротивники Німеччини часто-густо теж керувалися аналогічними міркуваннями, котрі припасовували до власних проєкцій тривалості війни. Скажімо, французький генерал Берто гадав, що війна протриває лише три місяці⁹. Найреалістичнішим у своїх припущеннях про гадану тривалість Першої світової війни виявився британський військовий міністр, лорд Герберт Кітченер. Ще 1914 р. він гадав, що війна триватиме щонайменше два або три роки¹⁰. Довгу тривалість війни переднакресливали й інші відомі діячі¹¹. Проте вони становили незаперечну меншість поміж громадськості й політикуму своїх країн.

Та навіть крайні проєкції тривалості війни виявилися неточними. Тож згадані прогнози довелося терміново оновлювати. Навіть більше, довелося пояснювати воюючим суспільствам —

⁸ Продолжительность мировой войны // Киевлянин. 1914. 18 сентября. № 258. С. 2.

⁹ Як довго потриває ще війна? // Свобода (Джерзі Ситі). 1914. 10 падоліста. № 73. С. 1.

¹⁰ Лорд Китченер о продолжительности войны // Киевлянин. 1914. 26 сентября. № 266. С. 3.

¹¹ Як довго буде тривати війна? // Свобода (Джерзі Ситі). 1914. 5 грудня. № 84. С. 2.

чому ж не так сталося, як гадалося. Натомість потрібно було терміново адаптувати нові публічні практики, котрі б пояснювали, що війна неодмінно добіжить свого кінця у ближчому, а згодом — віддаленому майбутньому. Проте окреслений, прогнотований час спливав, а війна тривала, попри численні проєкції, передбачення, розумування...

Ось як цей процес корекції темпоральних очікувань описував М. Грушевський: «Однак відміряні провидцями місяці минали, максимальні терміни, передбачені для війни, подвоювались і потроювались, та замість заспокійливих розмов про нетривалість війни почали лунати пропозиції приготуватися до тривалого її продовження — до цілих років і, можливо, до цілого циклу війни»¹².

На відміну від Першої світової війни наприкінці 1939 р. лише поодинокі журналісти й дописувачі вірили у скороминущість нової світової війни. Натомість більшість авторів зазвичай орієнтувалася на приблизну часову тривалість, окреслену усталеними межами попередньої світової війни. На газетних шпальтах і журнальних сторінках 1939 р. циркулювала думка про те, що противники завчасно готувалися до нової тривкої війни.

Таким чином, 1939 р. відзначалася як психологічна готовність політикуму й соціуму, так і створення відповідних фінансових ресурсів, товарних запасів, планування екстрених економічних і соціальних заходів із розрахунку на довготривалу війну. У певному сенсі такі урядові планування й суспільні очікування виказували налаштування еліт на довготривалий перебіг майбутньої світової війни. Тож Другу світову війну ще 1939 р. слушно нарекли «тотальною війною»¹³.

Отож як суспільні, так й урядові устремління разуче відрізнялися від очікувань на швидку перемогу 1914 р., які вищезгадана М. Макміллан влучно нарекла «помилкою швидкої війни».

Подібні настрої побутували і українському соціумі 2022 р. На тлі краху первісних російських планів захопити Україну за лічені

¹² Грушевський М. У річницю війни // *Грушевський М. Твори*: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів, 2005. Т. 3. С. 415.

¹³ Тотальна війна // *Свобода* (Джерзі Ситі). 1939. 10 листопада. № 262. С. 2.

дні чи тижні у лютому-березні 2022 р. поставали начебто очевидні раціональні підстави сподіватися на відносно швидке припинення війни. Адже великі втрати російських загарбників протягом перших тижнів і місяців потребували термінового залучення нових ресурсів — людських, технічних, фінансових.

В інформаційному просторі протягом 2022 р. неодноразово висловлювалися сподівання на відносно швидке завершення повномасштабної фази війни протягом найближчих кількох місяців і навіть тижнів. Такі проєкції темпоральної тривалості передбачали, що у Росії закінчатся підготовлені солдати, справна боездатна техніка, ракети, боєприпаси, а також справлятимуть потужний руйнівний вплив санкції західних держав. Тому поновлення інтенсивних бойових дій вимагатиме мобілізації людських і технічних ресурсів. Відтак передбачалося, що істотно зростуть ризики суспільного невдоволення та потенційних загроз для стабільності путінського режиму.

Цей прогностичний сценарій був доволі популярним серед українських експертів і дописувачів наприкінці березня і навіть протягом квітня 2022 р.¹⁴ Скажімо, загадують знаменитий виразом тодішнього радника Офісу президента Олексія Арестовича про «два-три тижні» орієнтованої тривалості війни, хоч і з пізнішою поправкою, що йшлося про «російську операцію біля Києва»¹⁵.

Весною і влітку 2022 р. з'явилася ціла купа споживацьких товарів із написами з саркастичним або іронічним підтекстом. Приміром, сувенірні чи декоративні подушки із промовистим принтом: «Арестович — особистий сорт валеріяни». У певному сенсі вони були своєрідним індикатором суспільної рецепції оптимістичних і рожевих переднакреслень.

¹⁴ Жмеренецький О. Як закінчиться війна: вісім практичних сценаріїв. *Українська правда*. (28 березня 2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/03/28/7335105>

¹⁵ Черниш О. Чому війна в Україні триває всупереч прогнозам експертів. *BBC News Україна*. (23 лютого 2023). URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cp3z5plmzg4o>; Таран С. Від 2–3 тижнів до 12 років: чому прогнози експертів про війну в Україні не збуваються. *Фокус*. (16 вересня 2023). URL: <https://focus.ua/uk/eksklyuzivny/592833-ot-2-3-nedel-do-12-let-pochemu-prognozy-ekspertov-o-voynе-v-ukraine-ne-sbyvayutsya>

Такі вірогідні оцінки тривалості сучасної війни якоюсь мірою нагадували згадані вище прогнози 1914 р. Принаймні, таке враження постає, коли йдеться про раціональні та логічні підстави, на яких спиралися обнадійливі темпоральні очікування в обох випадках. Однак ірраціональні мотиви дій політичних лідерів й еліт, котрі б видавалися абсурдними у світлі навіть формальної логіки, часто-густо беруть гору саме під час найзапекліших воєн. Принаймні про це незаперечно свідчать дії російського керівництва.

Перші корекції темпоральних очікувань і проєкцій з'явилися наприкінці квітня і протягом травня 2022 р. Приміром, у травні 2022 р. дедалі частіше йшлося про те, що війна триватиме щонайменше до осені поточного року¹⁶.

Влітку 2022 р. переоцінки темпоральних проєкцій щодо тривалості були суттєво пролонговані. Тож стало очевидно, що Москва обрала стратегію війни на виснаження¹⁷.

Показово, що 2023 р. у проєкціях й очікуваннях гаданої тривалості російсько-української війни майже повністю зникли конкретні терміни. За слушним висловом одного із дописувачів до річниці повномасштабного вторгнення: «24 лютого 2022 року майже ніхто не припускав, що повномасштабна війна триватиме й за рік. Подібних сподівань не плекали ані в Москві, ані у Вашингтоні, ані в Брюсселі, ані в Києві» [87].

Темпоральна переоцінка тривалості сучасної війни відбулася і в західному політикумі та експертному середовищі. Скажімо, Гаральд Мальмгрен — колишній помічник президентів Джона Кеннеді, Ліндона Джонсона, Річарда Ніксона та Джеральда Форда

¹⁶ Арестович озвучив нові можливі терміни тривалості війни з Росією. *Слово і діло. Аналітичний портал*. (19 травня 2022). URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/19/novyna/bezpeka/arestovych-ozvuchyv-novi-mozhlyvi-termyny-trivalosti-vijny-rosiyeyu>; Феценко А. Коли закінчиться війна? Що обіцяли Буданов, Резніков, Арестович: найгучніші заяви. *Главком* (17 серпня 2023). URL: <https://glavcom.ua/country/politics/dva-tri-tizhni-ta-zvilnennja-krimu-u-travni-prohnozi-shchodo-zakinchennja-vijni--949817.html>

¹⁷ Горбулін В., Бадрак В. Війна на виснаження: в очікуванні нової фази. *LB.ua*. (6 липня 2022). URL: <https://lb.ua/society/2022/07/06/522249-vijna-visnazhennja-ochikuvanni.html>

з нагоди 100 днів повномасштабної війни (3 червня 2022 р.) наголосив, що вона тільки починається¹⁸.

Успішні українські контрнаступальні операції восени 2022 р. на Харківщині та на правобережній Херсонщині й Миколаївщині згенерували нову хвилю оптимізму. Проте російський режим обрав стратегію довготривалої війни, зорієнтованої на виснаження України. Про це свідчить проголошена 30 вересня 2022 р. показова анексія Російською Федерацією чотирьох українських областей — Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської.

Зрештою ідею довготривалої війни розглядають як адаптивний сценарій Москви для досягнення своїх максималістських цілей в Україні¹⁹. Ця концепція постала у світлі російських розрахунків як на своєрідну психологічну втому від війни у західних суспільствах, так і виборчу ротацію еліт. Москва розраховує, що саме фактор «довгої війни» може привести до суттєвої зміни політичного курсу провідних геополітичних гравців, передусім США.

Не випадково очільник європейської дипломатії Жозеп Боррель припускав, що війна в Україні затягнеться до президентських виборів у США восени 2024 р.²⁰ Американський президент Дж. Байден у липні 2023 р. висловив думку, що війна не зможе тривати роками²¹. Проте вони резонували із заявами інших світових лідерів, які наголошували, що російсько-українська війна буде тривалою²².

¹⁸ Malmgren H. Putin's war is just beginning. *UnHerd*. (June 3th 2022). URL: <https://unherd.com/2022/06/putins-war-is-just-beginning/?=refinnar>

¹⁹ Bugayova N. Reframing the US Policy Debate on a 'long war' in Ukraine. *ISW (Institute for the Study of War)*. (27th April 2023). URL: https://www.understandingwar.org/backgroundunder/reframing-us-policy-debate-'long-war'-ukraine?fbclid=IwAR0K7wq0Nry_lyd8hPKw462OYZU2u-Mjqm57IjZx8shGfR2VtP4bOIOW7VM

²⁰ Боррель повідомив, що війна в Україні затягнеться до виборів у США. *Ua.news*. (13 червня 2023). URL: <https://ua.news/ua/world/borrel-soobsh-hyl-chto-vojna-v-ukraynezatyanetsya-do-vyborov-v-ssha>

²¹ Байден не думає, що війна триватиме роками. *Європейська правда*. (13 липня 2023). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/07/13/7165732>

²² Bochove D. G7 Will Support Ukraine for as Long as It Takes, Trudeau Says. *Bloomberg* (26th August 2023). URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-08-26/g7-will-support-ukraine-for-as-long-as-it-takes-trudeau-says?srnd=premium-europe>

Втім, із височини грудня 2024 р. є очевидним, що жодний прогноз не зміг достатньо реалістично оцінити гадану тривалість війни. Нині побутують навіть крайні оцінки темпоральної тривалості російсько-української війни — десятиліття, котрі західні дописувачі пов'язують із боротьбою за Крим²³.

З одного боку, російську «гру в довгу війну» сприймають як нову крайність, яка очевидно суперечить її первісній стратегії блискавичної війни проти України. Проте контраверсійна стратегія довготривалої війни зорієнтована не тільки на те, щоби зберегти загарбанні території та захопити нові, а й кінець-кінцем знищити українську державу і українців як націю. Саме на це скеровані російські репресивні практики на окупованих українських територіях, які справедливо нарекли відкритим і прихованим геноцидом²⁴.

На цьому місці доречно наголосити, що Верховна Рада України 14 квітня 2022 р. ухвалила постанову за № 7276 — «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»²⁵. Нині парламенти Естонії, Латвії, Канади, Польщі, Литви, Чехії та Ірландії визнали сучасні військові злочини Росії геноцидом українського народу.

З іншого боку, ідею «довгої війни» розглядають також і в річищі російської інформаційної війни. Вона активно використовується для трансляції відповідних психологічних настанов і настроїв у західних суспільствах. Подібна стратегія застосовувалася Москвою протягом гібридної фази російсько-української війни. Загрозливі та руйнівні сценарії були дієвим російським важелем впливу на західні еліти, аби досягнути прийняттого стану поступок у перемовинах.

²³ Ebel F. Fierce claims to Crimea highlight slim chance of Russia-Ukraine peace deal. *The Washington Post*. (11th December 2022). URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2022/12/11/crimea-russia-ukraine-negotiations-war/?fbclid=IwAR38lrsb8Sm0nf0AAa5tWhZwpfEOhwVG5rXHOgC1pHFKMoT85M01O03N26k>

²⁴ Кевлюк В. Тривалість війни. Про інші засоби. *LB.ua*. (1 травня 2023). URL: https://lb.ua/society/2023/05/01/553506_trivalist_viyini_pro_inshi_zasobi.html

²⁵ Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». *Верховна рада України. Законодавство України*. (14 квітня 2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>

Нині концепція «довгої війни» спонукає західних експертів, аналітиків, політичних діячів чимдалі частіше розглядати можливе закінчення російсько-української війни за «корейським сценарієм». Йдеться про фактичне «замороження» бойових дій за поточною лінією фронту²⁶.

Зауважимо, що вже наприкінці весни 2023 р. дедалі частіше ширилися наративи і сюжети про надзвичайно завищений рівень суспільних очікувань щодо майбутнього українського контрнаступу²⁷. Невдача українського контрнаступу влітку 2023 р. істотно підвищила вірогідність саме «довгої війни», що відобразилося у домінуючих темпоральних очікуваннях²⁸ і публічних заявах²⁹. Навіть більше, дедалі частіше лунали передбачення щодо розширення і навіть глобалізації війни³⁰, а також початку її критичного, переломного етапу³¹.

Своєрідним показником коливання суспільних настроїв, які спершу виплекали «Маніфест сталого миру»³² як своєрідної

²⁶ Україна може приєднатися до країн «заморожених конфліктів». — Politico. #Букви. (18 травня 2023). URL: <https://bykvu.com/ua/bukvy/ukraina-mozhe-priednatysia-dokrain-zamorozhenykh-konfliktiv-politico>; Смирнов А. На Заході натякають на «корейський» сценарій для України. New Voice. (19 грудня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/zahid-hoche-zamoroziti-viynu-v-ukrajini-novini-50377770.html>

²⁷ O'Grady S., Khurshudyan I., Karklis L., Granados S. Senior Ukrainian officials fear counterattack may not live up to hype. The Washington Post. (6th May 2023). URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2023/05/06/ukraine-counteroffensive-expectationshype-russia/>

²⁸ Дубинянський М. Гра в довгу. Українська правда. (6 січня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/01/6/7436061>

²⁹ Зеленський заявив, що емоційно готовий до тривалої війни. Varta1. (11 вересня 2023). URL: <https://varta1.com.ua/news/zelenskiy-zayaviv-shcho-emoцино-gotoviy-do-trivaloyi-viyni-370285.html>

³⁰ Кравець Р. Кирило Буданов: Ми швидко наближаємося до глобальної війни. Українська правда. (12 жовтня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/10/12/7423740>

³¹ Портников В. Ми наближаємося до нової, якщо не переломної, то визначальної стадії цієї війни, — історик Плохий. (31 грудня 2023). Еспесо. URL: <https://espreso.tv/mi-nablizhaemosya-do-novoi-yakshcho-ne-perelomnoi-to-viznachalnoi-stadii-tsiei-viyni-istorik-plokhii>

³² Маніфест сталого миру. Світ після нашої перемоги. (б.д.) URL: <https://sustainablepeacemanifesto.org/ua>

декларації публічних інтелектуалів, стала метафора історика Я. Грицака про «маніфест сталої війни» у березні 2024 р.³³

Перемога на президентських виборах у США Дональда Трампа з гучними заявами домогтися швидкого припинення російсько-української війни згенерувала неоднозначну хвилю передбачень й очікувань. Із одного боку, йдеться про можливі сценарії замороження війни³⁴. З другого боку, шириться очевидний скептицизм стосовно гучно анонсованих очікувань і передбачень у дусі досягнення «швидкого миру» з путінською Росією, що спирається на багаторічний досвід гібридного періоду російсько-української війни. Адже вона однозначно показала, що Москва де-факто не дотримується жодних міжнародних умов і домовленостей.

Побувають навіть думки й передбачення, що для України й українців тимчасове завершення війни може виявитися більш небезпечним, аніж її продовження протягом тривалого часу. Таке припущення висловив влітку 2024 р. британський історик Тімоті Гартон-Еш³⁵.

Зрештою, перебіг великої війни дуже складно, а у багатьох ключових аспектах майже неможливо достеменно передбачити. Тим паче, що найменший поступ на війні досягається дуже великою та жахливою ціною. Тривалість війни поступово, але доволі відчутно притуплює її медійну й інформаційну гостроту.

Натомість відбувається процес узвичаєння образів воєнної дійсності, насамперед вписування її як звичайної складової у більш-менш сталу інформаційну палітру медійного та культурного просторів світу. Водночас зростає кількість скептиків і кри-

³³ Грицак Я. Маніфест сталої війни. *New Voice*. (4 березня 2024). <https://nv.ua/ukr/opinion/skilki-trivatime-vivna-v-ukrajini-gricak-rozpoviv-do-chogo-gotuvatisya-ukrajincyam-50397599.html>

³⁴ Костін І. Британський союзник Трампа: Для зупинки війни в Україні потрібні поступки з обох сторін. *Європейська правда*. (8 листопада 2024). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/11/8/7198031>

³⁵ Історик Тімоті Еш назвав найбільшою небезпекою для України тимчасове припинення війни. *New Voice*. (31 липня 2024). URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/timchasove-peremir-ya-ye-naybilshoyu-nebezpekoju-dlya-ukrajini-ekspert-50439072.html>

тиків західної підтримки України, що пов'язано і з деструктивними впливами агентів російського впливу та чималими фінансовими ресурсами для просування й популяризації таких візій.

Даються взнаки й інерція мислення та відстороненого сприйняття російсько-української війни з боку певної частини мешканців західних країн. Останні звикли до тривалого комфортного існування після завершення Другої світової війни, спертого на відомий образ Європи без війн. Саме у такому сенсі історик Тоні Джадт згадував про «ознаки дещо самовдоволеної повоєнної Західної Європи»³⁶.

Таке світосприйняття продукує настрої відчуження, самоізоляції чи, навпаки, вузького й егоїстичного геополітичного та зовнішньоекономічного прагматизму. Зростаючим ризиком для України є можливий перехід низки демократичних країн світу до чергової версії Realpolitik у взаєминах із путінською Росією, приправленої чималими домішками популізму для західного обивателя вже наступного — 2025 р.

Інший *темпоральний шар прийдешності, пов'язаний із уявними післявоєнними проєкціями ліпшого, принаймні іншого життя*. Втім, жодна війна не закінчується з останнім пострілом. У тому чи іншому вигляді війна й далі «триває» роками і навіть десятиліттями у післявоєнній реальності та людській свідомості — калічить, убиває, руйнує, деформує, знецінює. Йдеться про травматичні впливи, соціокультурні розломи та численні деструктивні наслідки війни, котрі багатоманітні і тривалі.

Зазвичай вони справляють руйнівний вплив щонайменше протягом кількох поколінь. Отож у суспільній думці ХХ ст. поступово визрівала й стверджувалася думка, котра представляла та маркувала війну як велику соціокультурну катастрофу з відповідними наслідками для воюючих і післявоєнних суспільств. Відтак світові війни доволі часто метафорично означували як Першу і Другу світові катастрофи.

Усвідомлення значущості воєнного часу і його потужного впливу на прийдешність побутує у багатьох записках учасників

³⁶ Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року / Пер. з англ. К. За-рембо. Київ, 2024. С. 21.

й очевидців. Приміром, один із дописувачів до газети «Свобода» 1916 р. зазначав: «Ми мусимо знати і ясно се собі представити, що се час воєнний, час, котрий по війні буде сто разів важнійший, цікавіший, ніж тепер. Ми мусимо пам'ятати, що море пролитої крові не остане без наслідків!»³⁷. Втім, майже будь-яка післявоєнна доба спричиняє неминуче розчарування як персональне, так і групове, колективне, масове.

Власне, відкладене усвідомлення катастрофічних наслідків війни є одним із найважливіших і найхарактерніших образів воєнної темпоральності. Приміром, у лютому 1945 р. знаний історик права Микола Чубатий, учень М. Грушевського й польського вченого Освальда Бальцера відзначав: «Україна нині осмалена земля; що четвертий українець вигинув або зник з України. Мільйони українців пішли на вигнання в світ за очі і то найцінніший матеріал»³⁸. Ця заувага мимоволі продукує асоціації з нашим сьогоденням, але звісно забарвлена тодішніми почуттями, рефлексіями, контекстами, смислами.

Тривала воєнна реальність спричиняє ефект узвичаєння, вживання у війну як певного психологічного стану. Навіть більше, в якийсь момент воєнна темпоральність, сперта на екстремальний досвід стає звичним і навіть «нормальним» станом. Натомість повернення до ритмів цивільного життя нав'язує гострий конфлікт. Адже рідний дім за час перебування вояка-господаря на війні може стати зовсім незнаною, некомфортною, чужою, інколи навіть «ворожою» територією³⁹.

Постає гострий когнітивний дисонанс, коли демобілізовані вояки не можуть повернутися з війни, перейти з воєнного у післявоєнний час, залишити війну позаду⁴⁰. Цей *конфлікт повер-*

³⁷ Сіменович В. Проч із зневірою (надіслана стаття) // Свобода (Джерзі Ситі). 1916. 15 червня. № 72. С. 2.

³⁸ Чубатий М. Обрахунок тисячлітнього польсько-українського сусідства // Свобода (Нью-Йорк; Джерзі Ситі). 1945. 28 лютого. № 41. С. 2.

³⁹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ, 2019. С. 58.

⁴⁰ Waters J. After War: A Conversation with author Nancy Sherman. *Real Clear Defense*. (4th June 2015). URL: <https://www.realcleardefense.com/articles/2015/06/05/after-war-an-interview-with-author-nancy-sherman-108023.html>

нення людини війни до нової чи іншої дійсності є ще одним із найважливіших образів воєнної темпоральності. За великим рахунком, він побутує практично у межах будь-якої великої, а тим більше тривалої війни.

Варто наголосити, що йдеться не тільки про повернення, так би мовити, фізичне, реальне вояків із війни. Ба більше, слід акцентувати увагу на повернення всього суспільства від уявлень воєнної доби до післявоєнної реальності з усією суперечливою палітрою настроїв, почувань, устремлінь, зокрема усвідомленням провини, болю, шоку від незворотних втрат і неминучим страшим розчаруванням від нової і зовсім нерожевої, некомфортної, неідеальної, недосконалої дійсності світу після жакіть війни!

Ось як описувався подібне усвідомлення й темпоральне переживання повоєнного часу на сторінках львівської газети «Діло» 1932 р.: «Велика війна, що кинула міліони людських жертв у ненаситну пащу молоха війни, спричинила у повоєнних часах цілком природний відрх (рефлекс. — Авт.) на її страхіття серед усіх цивілізованих громадянств. І коли в час війни не було місця для сентиментів при розпоряджуванні людським життям в імя державних престижових чи державних життєвих інтересів, то повоєнний час дав саме широке поле для рефлексії над страхітливим минулим. А ця рефлексія оперлася передовсім на сентименті, на почуванні. Жертви війни як мертві, так і живі сколихнули сумлінням вчорашніх засліплених войовників і дали волю їхньому почуттю гуманности»⁴¹.

Розуміння того як складно повернутися людині з війни до звичного чи іншого життя склалося ще в античну добу. Вже тоді йшлося про те, що потрібні певні практики аби повернути недавніх воїнів до рутини мирного життя із родинами й сусідами. Зокрема, в Афінах такі практики передбачали ритуальні танці, спортивні змагання, театральне дійство⁴². Драматичні колізії післявоєнного життя колишніх солдатів яскраво представлені

⁴¹ Перед святом Матері у Львові (Кілька заміток на тему культу Матері у нас) // Діло (Львів). 1932. 26 травня. № 111. С. 4.

⁴² Tritle L.A. «Laughing for joy»: war and peace among the Greeks // War and peace in the ancient world / Ed. K.A.Raaflaub. Malden, 2007. P. 183.

у світовій літературі. Достатньо, приміром, згадати романи «Повернення» й «Три товариші» Еріха Марія Ремарка чи «Прощавай, зброе!» Ернеста Гемінґвея.

Війни за часів біполярного поділу світу між СРСР і США й очолюваними ними військово-політичними блоками згенерували в'єтнамський і афганський синдроми. Вони відіграли надзвичайну роль в усвідомленні травматичного досвіду, набутого мільйонними спільнотами комбатантів.

Обидва синдроми порушили проблему сприйняття травматичної спадщини війни у різних типах суспільств. У 1980 р. Американська психологічна асоціація включила *посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)* до діагностичного посібника з психіатрії, який є національним медичним стандартом.

Відтоді абревіатура *PTSD* (англ. *Post-traumatic stress disorder*), відома в українському перекладі як *ПТСР* — *посттравматичний стресовий розлад*, увійшла до психіатричних, культурних, соціальних й інших суспільних практик⁴³. Навіть більше, 1996 р. у США було понад 200 спеціалізованих центрів консультативної та психіатричної допомоги для ветеранів В'єтнамської / Другої індокитайської війни 1959–1975 рр. і Корейської війни 1950–1953 рр.⁴⁴ Натомість у СРСР, попри підкреслену офіційну риторику щодо ветеранів т.зв. великої вітчизняної 1941–1945 рр. війни чи навіть Афганської війни 1979–1989 рр., колишні комбатанти зі своїми близькими залишалися наодинці з набутим травматичним досвідом.

Окрім того, ПТСР спонукав по іншому подивитися на критичний досвід й екстремальні навички, котрі засвоюють ветерани на війні. Тож навіть історія попередніх війн стала розглядатися у світлі антропологічних і травматичних вимірів, зокрема посттравматичних стресових розладів, які переживали колишні вояки. Наприклад, ці сюжети побутують у репрезентації Громадянської війни 1861–1865 рр. у США⁴⁵.

⁴³ *Spinrad P.S. Post-Traumatic Stress Disorder // The Encyclopedia of the Vietnam War. A Political, Social, and Military History / Ed. S.C. Tucker. (4 vols.). 2nd ed. Santa Barbara, 2011. Vol. 2. P. 923–925.*

⁴⁴ *Ibid. P. 925.*

⁴⁵ *The Civil War: a visual history. New York, 2015. P. 334.*

За часів світових воєн ці стани були відомі як «бойові нерви»⁴⁶, «воєнна лихоманка», «воєнна неврастенія», «бойовий шок»⁴⁷ і т.п. Вочевидь, травматичні впливи російсько-української війни у багатьох площинах будуть ще більш масштабними та руйнівними, а можливо й більш тривалими та різноманітними. Адже вони торкнулися з неоднаковим ступенем важкості практично-го кожного українця.

Почасти про це свідчать сучасні рефлексії та спостереження, зокрема представлені у метафоричному, але дуже точному означенні — *нація трьохсотих*⁴⁸. Навіть більше, за попередніми урядовими оцінками кількість ветеранів разом із їхніми родинами і найближчим соціальним оточенням орієнтовно складе до 30% всього населення України⁴⁹.

Проте йдеться не тільки ветеранів і членів їх родин, а й мільйони біженців поза межами України, евакуйованих, внутрішньо переміщених осіб, а також тих, хто опинився на тимчасово окупованих територіях. Велика кількість українців зазнали травмуючих вражень як очевидці бойових дій, смерті, каліцтва, насильства щодо рідних, друзів, колег, інших людей. Уважають, що вже 2023 р. кількість українських військовиків, які через важкі поранення зазнали ампутацій обраховувалася десятками тисяч і була порівнювальна з відповідними наслідками Першої світової війни⁵⁰.

⁴⁶ Terkel S. «The Good War». An Oral History of World War Two. New York, 1985. P. 520.

⁴⁷ Holmes R. Battle: The Experience of Modern Combat // The Oxford history of modern war / Ed. Ch. Townshend. Oxford & New York, 2000. P. 240.

⁴⁸ Сергеева І. Нація трьохсотих. З війни із почуттям провини. *Українська правда*. (1 січня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/01/1/7382944>

⁴⁹ Віктор Ляшко: «Подбати про потреби тих, хто дбає про нас, ризикуючи власним життям на фронті — так ми бачимо втілення політики Героїв». *Урядовий кvb'єт*. (17 липня 2023). URL: <http://ukurier.gov.ua/uk/news/viktor-lyashko-podbati-pro-potrebitih-hto-dbaye-p>; Крижний А. Після завершення війни кількість ветеранів зросте до 5-6 мільйонів осіб — Мінветеранів. *Економічна правда*. (27 травня 2024). URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/05/27/714276>

⁵⁰ Погорілов С. Масштаби ампутацій в Україні сягнули рівня Першої світової війни — The Wall Street Journal. *Українська правда*. (1 серпня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/08/1/7413800>

Ще один величезний травматичний шар вражень пов'язаний із особами, котрі були змушені назавжди покинути своє житло, постійне місце мешкання, втратили улюблену роботу чи найважливішу справу свого життя. Багатьом із них доведеться починати заново вчитися елементарним життєвим практикам і звичним алгоритмам у післявоєнному світі⁵¹. Тож структуру потреб післявоєнної соціалізації нині складно навіть уявити, а тим більше окреслити й оцінити.

Масштаби набутого травматичного досвіду почасти ілюструють попередні кількісні оцінки. Сучасна російсько-українська війна спричинила найбільшу хвилю біженців від часів Другої світової війни. За оцінкою Верховного комісара ООН у справах біженців Філіппо Гранді їхня кількість сягнула 5,7 млн осіб⁵². За даними Міністерства закордонних справ України станом на 21 червня 2023 р. поза межами України перебували 8,177 млн осіб. Водночас станом на липень 2023 р. кількість внутрішньо переміщених осіб за підрахунками Міністерства соціальної політики України становила 4,7 млн⁵³. З висоти грудня 2024 р. припускають, що йдеться про приблизно 6,8 млн осіб переміщених осіб, доля і подальші життєві сценарії яких досі залишаються невизначеними внаслідок воєнних потрясінь⁵⁴.

Очевидно, що вимушені масові переміщення та численні людські жертви спричинять чималі демографічні втрати для України як у ближчій, так і віддаленій прийдешності, особливо за

⁵¹ Ситник О. Багатьох треба навчати жити спочатку: психотерапевтка про те, як війна змінила українців. *Українська правда*. (25 лютого 2023). URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/25/253063>

⁵² Російське вторгнення в Україні спричинило найбільший потік біженців із часів Другої світової — ООН. *Гвара медіа*. (14 липня 2023). URL: <https://gwaramedia.com/rosijske-vtorgnennya-v-ukraini-sprichinilo-najbilshij-potik-bizhencziv-iz-chasiv-drugoisvitovoi-oon>

⁵³ Бойко М. Скільки мільйонів українців зараз живе за кордоном: конкретні цифри. *ТСН*. (24 липня 2023). URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ponad-20-naseleennya-nazvalikonkretni-cifri-skillki-ukrayinciv-viyihalo-za-kordon-2376805.html>

⁵⁴ Kent L., Kostenko M. After years of war, 6.8 million Ukrainian refugees' lives are still mired in uncertainty. *CNN*. (23th December 2024). URL: <https://edition.cnn.com/2024/12/23/europe/ukraine-refugees-uncertainty-war-intl/index.html>

умов довготривалої війни. Адже країна вже кілька десятиліть потерпає від постійного скорочення кількості населення, особливо осіб працездатного віку.

За демографічними прогнозам не доводиться розраховувати на післявоєнний сплеск народжуваності, подібного до тих, які сталися після обох світових воєн. Зокрема, у США і низці західних країн постало одне з найвідоміших поколінь XX ст., відоме як генерація бебі-бумерів, народжених між 1946–1963 рр. Цей демографічний бум був значною мірою пов'язаний із кращими оцінками майбутніх життєвих перспектив після 1945 р. Та й відтворення людської популяції на той час регулювалося переважно природним шляхом.

Натомість післявоєнній Україні загрожує *сплеск відкладеної еміграції* внаслідок возз'єднання родин, зокрема чоловіків. Окрім того, *відкладене на тривалий час повернення біженців* може спричинитися до їх успішної та глибокої соціальної й культурної адаптації в країнах постійного мешкання. Це потенційно означає дуже великі демографічні втрати й даліше старіння українського населення⁵⁵. Станом на січень 2024 р. поза українськими кордонами перебувало 4,9 млн біженців. Припускають, що лишитися поза межами України за різними сценаріями може від 1,4 до 2,3 млн українців⁵⁶.

Врешті, сучасна російсько-українська війна спричинилася до відтермінування та нагромадження численних «відкладених» економічних, соціальних і навіть політичних проблем. Із високим ступенем імовірності вони із надзвичайною силою, гостротою та швидкістю постануть у післявоєнному суспільстві, зокрема у вигляді корупційних ризиків.

Отож *темпоральні образи післявоєнної України значною мірою будуть формувати «відкладені» виклики, проблеми, супереч-*

⁵⁵ Лібанова Е. Мігранти і депопуляція. Якою буде Україна після війни. *New Voice*. (26 травня 2024). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/libanova-rozpovila-yakim-mozhe-stati-naselennya-ukrajini-pislya-viyini-50421548.html>

⁵⁶ Вишлінський Г. та ін. Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. Третя хвиля дослідження. Аналітична стратегія. Центр економічної стратегії. (12 березня 2024). URL: <https://ces.org.ua/ukrainian-refugees-third-wave-research>

ності, потреби, спричинені наслідками тривкої й жорстокої воєнної реальності. Ще одним болючим вислідом воєнної, якоюсь мірою післявоєнної темпоральності стане усвідомлення тотальної зміни колись звичного світу.

У випадку поствоєнної України йдеться про тектонічні зрушення, ба навіть суцільну руйнацію образів довоєнного світу. Каховська катастрофа 6 червня 2023 р. яскраво демонструє, що кардинально поінакшає навіть геоприродне середовище соціального буття. Тому післявоєнні масштаби соціо- й етнокультурних перетворень будуть величезними.

Лише два факти на тему урбаністики й регіональної палітри. Харків за час повномасштабної війни втратив статус міста-мільйонника. Натомість Львів став де-факто містом із мільйонним населенням. Це означає, що багатьох українців після повоєнного повернення до рідних місць очікує культурний шок. Водночас прогнозують і загрозу обезлюднення чималих територій, яку навіть метафорично порівнюють із заселенням сучасної Монголії⁵⁷.

Зауважимо, що психологічні переживання й кризові настрої особливо гострими були після світових воєн і стосувалися не тільки переможених країн, а й переможців. Наприклад, саме Друга світова війна як історична подія кардинально змінила психіку і загальне обличчя США⁵⁸. Йдеться не тільки про величезні соціальні та економічні трансформації, а й про суттєве прискорення політичних процесів, пригальмованих протягом воєнного часу. Приміром, у США тривала досить складна дискусія щодо можливих виборів за часів Другої світової війни. Особливо гострою ця полеміка була 1944 р.⁵⁹

Класичний приклад. Славнозвісний британський прем'єр-міністр Вінстон Черчилль як лідер консерваторів із ореолом переможця у Другій світовій війні програв парламентські вибори

⁵⁷ Мавушак П. Після війни Україна ризикне перетворитися на Монголію: вчений пояснив демографічні загрози. ТСН. (21 жовтня 2023). URL: <https://tsn.ua/exclusive/pislya-vivni-ukravina-rizikuve-peretvoritisya-na-mongoliyu-vcheniy-poyasniv-demografichni-zagrozi-2433730.html>

⁵⁸ Terkel S. «The Good War»... Р. 1.

⁵⁹ Час на зміну особи президента, думає Вилкі // Свобода (Джерзі Сіті). 1944. 10 лютого. №. 27. С. 1.

у липні 1945 р. і подав у відставку. Одним із провідних чинників, які причинилися до цієї поразки були завищені соціальні очікування й масове невдоволення британців після дуже важких воєнних часів.

За візією історика Ярослава Грицака, висловленою ще 2023 р., післявоєнну Україну очікує чимало викликів, ризиків і небезпек, як-от попередження становлення авторитарного режиму і загроз громадянської війни, суспільний катарсис на звільнених територіях, численні суспільні реформи і пошуки джерел й енергії для масштабних трансформацій у межах усєї країни⁶⁰.

Вочевидь, *образи післявоєнного суспільства будуть не тільки пов'язані з низкою соціальних, демографічних, економічних, психологічних, культурних та інших проблем й очікуваних, а можливо і неочікуваних метаморфоз.* Одним із післявоєнних викликів може стати потужний імміграційний приплив до України вихідців із країни Близького Сходу, Азії та Африки, котрі не зможуть потрапити до країн Європейського Союзу. Його потенційну гостроту нескладно уявити на тлі масштабної еміграції українців до низки європейських країн і тривалої демографічної кризи⁶¹.

Післявоєнний ринок праці гостро потребуватиме кваліфікованих і некваліфікованих робочих рук. До того ж межеве становище України з Європейським Союзом може стати ще одним стимулом як для трудової, так і транзитної імміграції із низки країн. Насамперед, ідеться про держави, на обширах яких тривають війни, релігійні переслідування, расова й соціальна сегрегація, політичні репресії, масштабні стихійні лиха чи кліматичні катаклізми.

Передумови та реалії глобального світу можуть нав'язати й іншу несподівану конфігурацію викликів, зокрема в умовах жорсткої конкуренції з інтегрованою в єдиний економічний простір

⁶⁰ Post-War Challenges: Historian Yaroslav Hrytsak Ponders Over Ukraine Future. *KyivPost*. (15th October 2022). URL: <https://www.kyivpost.com/post/671>

⁶¹ Дубинянський М. Україна для людей. *Українська правда*. (11 березня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/03/11/7392801>; Його ж. Україна для чужих. *Українська правда*. (29 червня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/06/29/7462995>

Європою і водночас практично вічною загрозою з обширів неоімперської Росії. Та навіть успішна інтеграція післявоєнної України до Європейського Союзу потенційно може тривати протягом десятиліть.

Отож гадані проєкції й образи як ближчої, так і більш віддаленої прийдешності вирізняються контраверсійною варіативністю. Вони потенційно намічають розмаїтий горизонт можливостей, в якому темпоральні впливи війни будуть дуже сильними та неоднозначними.

VII. ПІСЛЯМОВА, АБО КРИЗОВА ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ НА ТЕРЕЗАХ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Наприкінці 2024 р. війна міцно ввійшла до нашої повсякденності. Ба більше, дедалі частіше *воєнний час немовби заповнює собою весь простір суб'єктивного буття і навіть уявляється майже як «вічна» категорія*. Проте кожен рік повномасштабної війни відчувався і відчувається, сприймався та сприймається по-своєму як українцями, так і європейцями.

Повномасштабна / широкомасштабна фаза російсько-української війни невинно наближається до позначки в три роки. Протягом цього часу сьогочасна війна чимдалі сильніше набуває неповторних рис на медійних й інформаційних виднокругах світу. Відтак її дедалі складніше порівнювати зі світовими чи регіональними війнами ХХ — початку ХХІ ст., оскільки контексти суб'єктивного досвіду чимраз активніше витісняють на маргінеси колишні уявлення, думки, переконання, котрі побутували ще 2022 р. і навіть 2023 р.

Нинішня війна стала найбільшою війною дронів в історії людства. Приміром, згадки про шахеди — іранські / російські дрони-камікадзе міцно ввійшли до воєнного повсякдення навіть найвіддаленіших від фронту українських міст. Повідомлення про атаки дронів посідають чільне місце у щоденних біжучих і гарячих новинах. Недавні передбачення про те, що на фронті дрони полюватимуть ледь чи не за кожним піхотинцем стали реальністю.

Ще 2022 р. російсько-українську війну розглядали потенційно як одну з найкровопролитніших воєн сучасної історії та найбільшу війну на європейських теренах після 1945 р. Приміром, у червні 2022 р. американський політолог Пол Поуст із Чиказького університету відзначав, що на нинішній російсько-українській війні гине значно більше військових, аніж у «середньостатистичній війні двох останніх століть». Він припускав, що якщо

війна протриває до початку 2023 р., то вона «увійде до 10% найкривавіших міждержавних воєн за останні два століття»¹.

2023 р. на шпальтах західної преси воєнні втрати оцінювалися у межах 500 тис. вояків². 2024 р. дописувачі до західних видань обстоювали думку, що загальна кількість втрат (убитими й пораненими з обох сторін) сягнула 1 млн осіб³.

На цьому трагічному та жакливому тлі палітра рецепції російсько-української війни видається вкрай суперечливою й неоднозначною. У певному розумінні варто вести мову про своєрідну *негативну глокалізацію російсько-української війни*. Адже війну будь-що-будь хочуть обмежити українськими межами, попри очевидну й опосередковану залученість до війни багатьох світових гравців, які просувають власні зацікавлення. Відтак дедалі частіше дописувачі акцентують увагу на зростаючій відстороненості світу від українських проблем⁴.

На полі темпоральності ця настанова відображається у загальних, генералізованих образах війни, котрі циркулюють у медійній та інформаційній палітрі світу. Протягом 2023–2024 рр. російсько-українську війну дедалі рідше пов'язують із макроконтекстами — цивілізаційними, глобальними, світовими. Тому згадки про *Другу чи Нову холодну війну, Третю світову війну, цивілізаційну війну* стають щодалі більш принагідними і часто густо побутують не як концепти, а як інформаційні вкиди у ма-

¹ Війна в Україні може стати однією із найкривавіших у сучасній історії, не рахуючи двох світових. Розбір Washington Post. *Журнал Forbes Ukraine*. (26 червня 2022). URL: <https://forbes.ua/inside/viyna-v-ukra-ini-mozhe-stati-odnievu-iz-navkrivavishikh-u-suchasniy-istorii-ne-rakhuyuchi-dvokh-svitovikh-rozbir-washingtonpost-26062022-6803>

² Cooper H., Gibbons-Neff T., Schmitt E. Barnes J. Troop Deaths and Injuries in Ukraine War Near 500,000, U.S. Officials Say. *The New York Times*. (18th August 2023). URL: <https://www.nytimes.com/2023/08/18/us/politics/ukraine-russia-war-casualties.html>

³ Pancevsk B. One Million Are Now Dead or Injured in the Russia-Ukraine War. *The Wall Street Journal*. (17th September 2024). URL: <https://www.wsj.com/world/one-million-are-now-dead-or-injured-in-the-russia-ukraine-war-b09d04e5>

⁴ Куц О. «Синдром Апокаліпсису» або Українцям треба усвідомити реальність. *Главком*. (30 січня 2024). URL: <https://glavcom.ua/columns/olexkush/sindrom-apokalipsisu-abo-ukrajintsjam-treba-usvidomiti-realnist-983285.html>

ніпулятивних цілях із апокаліптичним акцентуванням задля навіювання фобій європейському чи американському обивателю.

Зміщується поле компаративних проєкцій та образів-зіставлень, на якому ще донедавна домінували порівняння зі світовими війнами. Наприклад, історик Тімоті Снайдер у травні 2024 р. порівнював ситуацію в Європі не з 1939 р., а з 1938 р. Зокрема, він згадував про трагічну долю Чехо-Словаччини, котру значною мірою вирішила сумнозвісна Мюнхенська угода 1938 р.⁵

Іншими стають і суб'єктивні маркери дійсності окреслені «гарячим» воєнним досвідом. Шок 2022 р., який у європейських столицях називали переломом, заступила втома й виснаження політикуму від споглядання і не бажання відверто пояснити західному виборцю нові реалії, до яких увійшла Європа за часів найбільшої війни після 1945 р. Оптимістичні передчуття українців 2022 р. на швидку перемогу, завищені очікування та сподівання, пік яких припав на весну-літо 2023 р., важкий 2024 р., сповнений численних кризових і навіть катастрофічних сценаріїв, що все ж таки не стали реальністю⁶.

Ці суб'єктивні палітри воєнного часу неначе спресувалися в єдине, заплутане мереживо недавніх вражень і сприймань, яке складно розплутати, розрізнити, маркувати за виразними суб'єктивними шарами. Потужне й суцільне медійне, інформаційне, культурне, психологічне узвичаєння війни, котре чимдалі сильніше споглядаємо протягом 2023 р., а ще більше впродовж 2024 р. найяскравішим чином демонструє вказаний ефект.

На цьому місці, доречно наголосити, що *темпоральність у жодному разі не є абсолютною, а, навпаки, релятивною*. Вона у той або інший спосіб умонтовується у розмаїті палітри світосприйняття та світовідчування. Навіть більше, фокусування на

⁵ Тімоті Снайдер: Якщо Україна програє у війні, Заходу доведеться воювати з іншою Росією — підсиленою українським військом і технологіями. *Голос Америки*. (20 травня 2024). URL: <https://www.holosameryky.com/a/snyder-pro-ukrainu-i-vijnu-z-rosieyu/7619599.html>

⁶ Дубинянський М. Рік, який [не] став катастрофою. *Українська правда*. (28 грудня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/12/28/7490774>

суб'єктивному сприйнятті часу виявляє свої особливості та демонструє самотутню антропологічну конфігурацію часу.

Вповні очевидно, що *синтезуючі образи персональної, групової, колективної уяви кардинально переосмислюють вектори тривалості, інтенсивності, руйнівної та травмувальної де-струкції сучасної війни*. Довоєнні часи все частіше сприймаються як передвоєнні, себто як певний пролог або предтеча нинішньої війни. Гадана післявоєнна прийдешність, яка протягом 2022 р. і почасті 2023 р. розглядалася як уповні досяжна і ближча мета, зараз пролонгується до все більш віддалених і невизначених часових обріїв.

Однак війна, попри страшні втрати й біль, принесла і нові можливості. Протягом російсько-української війни українці *пере/відкрили себе як націю, як державу та пере/осмислили своє становище й місце у великому світі. Українське громадянське суспільство після тридцятиліття Незалежності стало у низці аспектів більш зрілим, а у чомусь навіть дорослішим*. Ці ментальні, світоглядні, культурні метаморфози є, можливо, найціннішим, але складним, неоднозначним здобутком великої, кривавої і незавершеної війни із Росією. Вони безперечно позначаються на *об-разах післявоєнної темпоральності, які походитимуть із різних просторів суб'єктивного досвіду*.

У світлі гаданої будучності найважливішою видається проблема як сполучити й гармонізувати в єдиному національному проекті повоєнного буття такі дуже різні простори набутого досвіду. Адже цей проект має об'єднати демобілізованих ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, біженців, які повернуться з-за кордону, недавніх мешканців окупованих територій і багатьох інших наших співвітчизників різною мірою опалених великою війною.

За таких передумов й обставин ще *гарячі образи недавньої воєнної темпоральності* матимуть неабияке значення. Адже вони можуть як об'єднати, так і роз'єднати суспільство...

БІБЛІОГРАФІЯ

Монографії та окремі видання

- Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. 2-е вид. Київ: Дух і літера, 2005. 584 с.
- Березовець Т. Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни». 2-е вид. Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2016. 391 с.
- Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З англ. пер. О. Фешовець. Львів; Ів.-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
- Блиох И.С. Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношениях. СПб.: Тип. И.А. Ефрона, 1898. Т. 1. 682 с.
- Блиох И.С. Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношениях. СПб.: Тип. И.А. Ефрона; тип. «Общественная польза», 1898. Т. 2. 828 с.
- Блиох И.С. Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношениях. СПб.: Тип. акц. об-ва «Гутенберг», 1898. Т. 3. 521 с.
- Блиох И.С. Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношениях. СПб.: Тип. И.А. Ефрона, 1898. Т. 4. 686 с.
- Блиох И.С. Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношениях. СПб.: Тип. И.А. Ефрона, 1898. Т. 5. 634 с.
- Блиох И.С. Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношениях. СПб.: Тип. И.А. Ефрона, 1898. Т. 6. 426, XXVII с.
- Вжосек В. Історія — Культура — Метафора. Постановня некласичної історіографії. Про історичне мислення / Пер. з польськ. В.С. Саган, С.О. Серяков, В.В. Склокін; наук. ред. А.М. Киридон, С.С. Троян, В.В. Склокін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с.
- Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914–1991 / З англ. пер. О. Мокровольский. Київ: Альтернативи, 2001. 544 с.
- Головко В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2023. 602 с.
- Головко В., Якубова Л. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Академперіодика, 2021. 592 с.
- Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. М.: НЛО, 2022. Т. 1. 809 с.
- Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. М.: НЛО, 2022. Т. 2. 716 с.
- Дем'яненко Б.Л. Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. Київ: Нелень, 2000. 254 с.
- Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року / Пер. з англ. К. Зарембо. Київ: Наш формат, 2024. 912 с.

- Драгоманов М.* Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876) / З передм. М. Павлика. Львів: З друк. І. Айхельбергера і Сп., 1909. 38 с.
- Екельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. 303 с.
- Єфремов С.О.* Щоденники 1923–1929. Київ: ЗАТ Газета «Рада», 1997. 848 с.
- З великої європейської війни. З ілюстраціями і урядовим списком убитих і ранених жовнірів-Русинів.* Нью-Йорк: Наклад видавничої спілки, 1915. 108, [20] с.
- Залізняк Л.Л.* Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. Київ: Шлях, 2014. 167, [1] с.
- Клаузевіц К. фон.* Природа війни. Харків: Віват, 2018. 415 с.
- Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. В. Швед; наук. ред. С. Стельмах. Київ: Дух і літера, 2005. 380 с.
- Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами (1920–1950) / Вступне слово Н. Полонської-Василенко. Мюнхен: Інститут для вивчення ССРСР, 1957. XLVI, 120, [2] с.
- Кузьо Т.* Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. А. Павлишин, К. Диса. Київ: Дух і літера, 2018. 560 с.
- Лисяк-Рудницький І.* Щоденники / Гол. упорядник Я. Глистюк. Київ: Дух і літера, 2019. 696 с.
- Магда Е.В.* Гибридная война: выжить и победить. Харків: Виват, 2015. 320 с
- Макміллан М.* Війна. Як конфлікти формували нас / Пер. Н. Старовойт. Київ: Лабораторія, 2024. 301 с.
- Орвелл Джордж.* 1984 / З англ. пер. В. Шовкун. Київ: Видавництво Жупанського, 2015. 312 с.
- Офіцинський Ю.* Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород: РІК-У, 2018. 312 с.
- Парахонський Б.О., Яворська Г.М.* Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ: НІСД, 2019. 560 с.
- Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками: У 2 кн. / Відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь.* Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2022. Кн. 1. 802 с
- Плохій С.* Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу / Пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 512 с.
- Плохій С.* Російсько-українська війна: повернення історії / Пер. з англ. М. Ларченка. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2023. 400 с.

- Плохий С.* Ялта. Ціна миру / Пер. з англ. Н. Коваль. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 418 с.
- Покровский М.Н.* Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1991. 392 с.
- Покровский М.* Об Украине. Сборник статей и материалов. Киев: Социально-экономическое издательство Украины, 1935. IV, 166 с.
- Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / Под общ. ред. Г.Ф. Кривошеева. М.: ОЛМА-Пресс, 2001. 608 с.
- Рущенко І.* Війна цивілізацій: анатомія українсько-російського конфлікту. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 436 с.
- Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
- Саїд Е.* Культура й імперіалізм / Пер. К. Ботанова, Т. Цимбал. Київ: Критика, 2007. 608 с.
- Світова гібридна війна: український фронт: монографія / За заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
- Сотий день спротиву агресії Росії: Facebook-рефлексії / Упоряд. В. Скальський. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2022. 72 с.
- Фельштинський Ю., Станчев М.* Третя світова: битва за Україну / Пер. з рос. Київ: Наш Формат, 2015. 455 с.
- Фуко М.* Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. Київ: Основи, 2003. 326 с.
- Херпен Ван М.Х.* Войны Путина. Чечня, Грузия, Украина: неусвоенные уроки прошлого / Пер. с англ. Харьков: Виват, 2015. 320 с.
- Хроніка повномасштабної війни: 24 лютого — 24 грудня 2022 р. / Укладачі С. Гірік, А. Киридон; за заг. ред. А. Киридон. Київ: Енциклопедичне видавництво, 2022. 152 с.
- Якубова Л.Д.* Рашизм: Звір з безодні. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с.
- Якубова Л.* Російсько-українські «історичні війни»: введення в дискурс ненависті і знищення: Аналітична записка / Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2023. 68 с.
- Яснопольский Н.* О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира В.И. Завадзкого, 1890. [Ч. 1]. VIII, 235 с.
- Яснопольский Н.* О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира. В.И. Завадзкого, 1897. Ч. 2. [2], 4, XVI, 584, XIV с.
- Arnold T.F.* Renaissance at war. London: Cassell & Co, 2001. 224 p.

- Arrighi G.* The long twentieth century: money, power, and the origins of our times. London & New York: Verso, 1994. XIV, 400 p.
- Barnett N.J.* Britain's Cold War. Culture, Modernity and Soviet threat. London & New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2018. XI, 292 p.
- Cohen S.F.* Soviet Fates and Lost Alternatives: From Stalinism to the New Cold War. New York: Columbia University Press, 2009. XVI, 308 p.
- Dudziak M.L.* War time: an idea, its history, its consequences. New York: Oxford University Press, 2012. 221 p.
- Empires at War 1911–1923* / Eds. R. Gerwarth and E. Manela. Oxford: Oxford University Press, 2014. 302 p.
- Fukuyama F.* The end of history and the last man. New York & Toronto: The Free Press. A Division of Macmillan, Inc., 1992. XXIII, 418 p.
- Haspelmath M.* From space to time: temporal adverbials in the world's languages. München: Lincom Europa, 1997. VI, 181 p.
- Historical Encyclopedia of World War II* / Eds. M. Baudot, H. Bernard, H. Brugmans, M.R.D. Foot, H.-A. Jacobsen. New York: Facts On File Inc., 1980. 550 p.
- Hobsbawm E.* The Age of Empire. 1875–1914. New York: Vintage Books, 1989. 404 p.
- Huntington S.* The clash of civilizations and the remaking of world order. New York: Simon & Schuster, 1996. 367 p.
- Ireland and Ukraine. Studies in Comparative Imperial and National History* / Eds. by S. Velychenko, J. Ruane, and L. Hrynevych. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2022. 760 p.
- Lucas E.* The new cold war: the future of Russia and the threat to the West. New York: Palgrave Macmillan, 2008. VIII, 260 p.
- Neiberg M.S., Jordan D.* The History of World War I. The Eastern Front 1914–1920. From Tannenberg to the Russo-polish war / Foreword by G. Sheffield. London: Amber Books Ltd, 2008. 224 p.
- Schoen D.E. & Kaylan M.* Return to Winter: Russia, China, and the New Cold War Against America. New York & London: Encounter Books, 2015. 440 p.
- Swift J.* The Palgrave Concise Historical Atlas of the Cold War. New York: Palgrave Macmillan, 2003. 120 p.
- Terkel S.* «The Good War». An Oral History of World War Two. New York: Ballantine books, 1985. [XIV], 591 p.
- The Civil War: a visual history.* New York: DK Publishing, 2015. 384 p.
- The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religions, economic, and legal aspects.* Scientific monograph. Riga: Baltija Publishing, 2022. XIV, 1421 p.

- Toynbee A.J.* A study of history (12 vols.). London & New York & Toronto: Oxford University Press, 1954. Vol. 9. VIII, 759 p.
- Tucker S.C.* The Great War 1914–1918. London: UCL Press, 1998. 272 p.
- Wilson A.* The Ukrainians: unexpected nation / 4th ed. New Haven: Yale University Press, 2015. 410 p.
- Wilson A.* Ukraine Crisis. What it means for the West. New Haven & London: Yale University Press, 2014. IX, 236 p.
- World War I. The Definitive Visual History. From Sarajevo to Versailles / Ed. R. Overy. London & New York & Melbourne & Munich & Delhi: DK Publishing, 2014. 360 p.

Статті, замітки, рецензії

- Ададуров В.* Російсько-українська війна через призму теорії цивілізацій // Український історичний огляд. 2023. Вип. 2. С.155–175. doi: 10.47632/2786-717X-2023-2-155-175
- Березовська-Чміль О.* Неототалітарні тенденції в сучасному світі: виклики для України // 36. наук. пр. за матеріалами всеукраїнської наук.-практ. конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті» (11–12 червня 2020 р.). Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 496–499.
- Білас Л.* Історія як спокусник // Українська літературна газета. 1958. № 10: (жовтень). С. 1, 3; № 12: (грудень). С. 3, 10.
- Більченко Є.* Неототалітаризм як світоглядний феномен: культурологічний дискурс // Схід. 2017. № 2. С. 83–90.
- Быстрицкий А., Шушарин Д.* Неототалитаризм, или Скучные ошибки века // Международная жизнь. 2012. №2. С. 49–61.
- Брехуненко В.* Вітчизняна війна за незалежність 2014–? рр. Попередні нотатки // Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. / За заг. ред. В. Брехуненка. Київ: б.в., 2016. С. 221–243.
- Ветринський І.* Ідентифікація неоімперських стратегій в епоху глобалізації // Дослідження світової політики: 36. наук. пр. Київ: НАН України. Ін-т світової економіки і міжнародних відносин, 2009. Вип. 49. С. 3–13.
- Viter O.* Путінська «гра» триває: знову виконують соло зелені чоловічки, війська — в очікуванні. Розслабитися рано // Голос України. 2014. 4 квітня. № 65. С. 10.

- Воєнний час буде знесений 30 вересня // Свобода (Джерзі Ситі). 1945. 13 вересня. №. 180. С. 1.
- Вонсович Г.Б. Посттоталітаризм як об'єкт політичної теорії: основні підходи // Політологічні студії. 2016. Вип. 5. С. 78–90.
- Гординський С. Майбутня війна // Діло (Львів). 1931. 14 березня. № 65. С. 2.
- Грушевський М. Новий рік // Грушевський М. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2005. Т. 3. С. 447–450.
- Грушевський М. Перспективи нового життя // Грушевський М. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2005. Т. 3. С. 513–520.
- Грушевський М. Після Балканської війни // Грушевський М. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2005. Т. 2. С. 453–463.
- Грушевський М. По світу. З подорожних вражень // Літературно-науковий вістник. 1908. Кн. 12. С. 480–491.
- Грушевський М. У річницю війни // Грушевський М. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2005. Т. 3. С. 415–417.
- Грушевский М. Украинцы // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / Ред. А. Кастелянский. СПб.: Общественная польза, 1910. С. 307–330.
- Європейська війна // Свобода (Джерзі Ситі). 1939. 28 листопада. № 276. С. 2.
- Залізняк Л. Україна та Росія: війна цивілізацій // Універсум. 2017. № 3/4. С. 4–11.
- Іванів С. Брехливі телеканали і захист «соотечественників» // Голос України. 2014. 4 березня. № 41. С. 2.
- Киридон А.М., Троян С.С. Цивілізаційна війна 2014–2022 рр.: національно-визвольна війна України ХХІ століття (теоретичний дискурс) // The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religions, economic, and legal aspects. Scientific monograph. Riga: Baltija Publishing, 2022. P. 523–534.
- Костюк Ю. Українська суспільно-політична лексика в інтернет-виданнях 2012–2017 рр. // Лексика на перетині наукових парадигм / Ред. Л. Струганець. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. С. 135–155.
- Коропатник М. Україна у двох війнах з гітлерівською Німеччиною та путінською Росією: історичні паралелі // Сіверянський літопис. 2015. №1. С. 49–60.
- Кошти сучасної європейської війни // Свобода (Джерзі Ситі). 1914. 7 листопада. № 72. С. 3.

- Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 71–82.*
- Лінець Х.Х., Штепан А. «Державність», націоналізм і демократизація // *Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 662–684.*
- «Літній час» для всіх // *Свобода (Джерзі Ситі). 1941. 6 червня. № 128. С. 1.*
- Лорд Китченер о продолжительности войны // *Киевлянин. 1914. 26 сентября. № 266. С. 3.*
- Майбутня війна // *Свобода (Джерзі Ситі). 1945. 12 липня. № 135. С. 4.*
- Мир можна ще врятувати... (З польської преси) // *Діло (Львів). 1939. 1 вересня. № 198. С. 2.*
- Мотиль О. Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні // *Сучасність. 1995. №9. С. 61–73.*
- Нечкина М. От редактора // *Тарле Е. Сочинения: В 12 т. М.: Изд-во АН СССР, 1959. Т. 7. С. 5–9.*
- Обушний М. «Русский мир» — неоімперська ідеологема сучасної Росії // *Українознавчий альманах. 2020. Вип. 27. С. 123–128. doi: 10.17721/2520-2626/2020.27.18*
- Осадчук Ю. Політичний режим Північної Кореї (1991–2016): тоталітаризм чи посттоталітаризм? // *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія. 2016. Вип. 17. С. 216–225.*
- Павленко Ж., Антонов А. «Гібридна війна»: аналіз визначень поняття // *Вісник національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософські науки. 2022. № 2. С. 106–119. doi: 10.21564/2663-5704.53.258155*
- Патріотизм британских колоний // *Киевлянин. 1914. 23 августа. № 232. С. 2.*
- Перед святом Матері у Львові (Кілька заміток на тему культу Матері у нас) // *Діло (Львів). 1932. 26 травня. № 111. С. 4.*
- Перепелиця Г. Концепція «гібридного миру» для України // *Україна дипломатична: науковий щорічник. Київ: Логос, 2016. Вип. 17. С. 762–773.*
- Петров В. Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини». The Saturday Review or Literature. New York. Neue Auslese V. 1946) // *Петров В. Розвідки: У 3 т. / Упоряд., авт. передмови та прим. В. Брюховецький. Київ: Темпора, 2013. Т. 2. С. 810–824.*
- «Подвійний військовий час у Британії» // *Свобода (Джерзі Ситі). 1943. 6 квітня. №. 65. С. 1.*

- Положай К.І., Скиба Е.К.* Неототалітаризм як виклик демократичної форми управління // Соціально-гуманітарні виміри правової держави: еволюційна парадигма: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 березня 2019 р.). Дніпро: Дніпровський державний ун-т внутр. справ, 2019. С. 244–247.
- [Передова стаття] // Краківські вісті. 1940. 14 січня. № 3. С. 1.
- Проти Третьої світової // Свобода (Джерзі Ситі). 1945. 19 грудня. № 248. С. 2.
- Продолжительность мировой войны // Киевлянин. 1914. 18 сентября. № 258. С. 2.
- Романюк А.А.* Поняття та характеристики рашизму: історіографія проблеми // Вісник національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2024. № 1. С. 133–143. doi: 10.21564/2663-5704.60.299687
- Сегеда С.П., Шевчук В.П.* Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір // Наука і оборона. 2019. № 1. С. 31–35. doi: 10.33099/2618-1614-2019-6-1-31-35
- Сіменович В.* Проч із зневірою (надіслана стаття) // Свобода (Джерзі Ситі). 1916. 15 червня. № 72. С. 2.
- Скільки времени продлится война // Киевлянин. 1914. 6 октября. № 276. С. 2.
- Соколов Н.* Украина в государственном бюджете России // Украинский вестник. 1906. 28 мая. № 2. С. 97–103.
- Сталін про Третю світову війну // Свобода (Джерзі Ситі). 1948. 24 вересня. № 222. С. 2.
- Стасюк М.* Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Записки Українського наукового товариства у Києві. 1911. Кн. 9. С. 86–120.
- Тарле Е.* Война отечественная, война освободительная // *Тарле Е.* Сочинения: В 12 т. М.: Изд-во АН СССР, 1962. Т. 12. С. 35–36.
- Томашівський С.* Війна і Україна // Вістник СВУ. 1915. Ч. 29/30. С. 2–3; Ч. 47/48. С. 1–2; Ч. 51/52. С. 1–2; Ч. 53/54. С. 1–2; Ч. 59/60. С. 1–2.
- Томашівський С.* Finis Europae (16.XI.1921) // *Томашівський С.* Під колами історії: Нариси і статті. Берлін: Українське слово, 1922. С. 50–53.
- Тотальна війна // Свобода (Джерзі Ситі). 1939. 10 листопада. № 262. С. 2.
- Час на зміну особи президента, думає Вилкі // Свобода (Джерзі Ситі). 1944. 10 лютого. №. 27. С. 1.

- Чи воєнне подружжя устоїться? // Свобода (Джерзі Ситі). 1942. 9 грудня. № 253. С. 4.
- Чижевський П. Війна, більшовизм і майбутня ситуація // Воля (Відень). 1920. 28 лютого. Т. 1, ч. 9. С. 403–405.
- Что будет стоить война // Киевлянин. 1914. 29 октября. № 299. С. 2.
- Чубатий М. Обрахунок тисячлітнього польсько-українського сусідства // Свобода (Нью-Йорк; Джерзі Ситі). 1945. 28 лютого. № 41. С. 2.
- Чубатий М. Чи Третя світова війна правдоподібна? // Свобода (Джерзі Ситі). 1946. № 94. С. 2–3.
- Шаповаленко М.В. Посттоталітаризм, посткомунізм... Що далі? // Наукові записки НаУКМА. 2001. Т. 19: Політичні науки. С.17–23.
- Як довго буде тривати війна? // Свобода (Джерзі Ситі). 1914. 5 грудня. № 84. С. 2.
- Як довго потриває ще війна? // Свобода (Джерзі Ситі). 1914. 10 листопада. № 73. С. 1.
- Banasik M. Russia's Hybrid War in Theory and Practice // Journal on Baltic Security. 2016. Vol. 2, no. 1. P. 157–182. doi:10.1515/jobs-2016-0035
- Bar-Siman-Tov Y. The Strategy of War by Proxy // Cooperation and Conflict. 1984. Vol. 19, no. 4. P. 263–273. doi: 10.1177/0010836784019004
- Bellows T.J. Proxy War in Indochina // Asian Affairs. An American Review. 1979. Vol. 7, no.1. P. 13–30. doi: 10.1080/00927678.1979.105
- Bourne J. Total War I: The Great War // The Oxford history of modern war / Ed. Ch. Townshend. Oxford & New York: Oxford University Press, 2000. P. 117–137.
- Brzezinski Z. Avoiding a New Cold War with China // New Perspectives Quarterly. 2001. Vol. 18, no. 3. P.13–15. doi:10.1111/0893-7850.00411
- Catley R. Sociology and rhetoric in the “New Cold War?” // Contemporary Crises. 1984. Vol. 8, no. 4. P. 305–328. doi: 10.1007/bf00728845
- Charap S. The Ghost of Hybrid War // Survival. 2015. Vol. 57. no. 6. P. 51–58. doi: 10.1080/00396338.2015.11
- Chivvis C.S. Hybrid war: Russian contemporary political warfare // Bulletin of the Atomic Scientists. 2017. Vol. 73, no. 5. P. 316–321. doi: 10.1080/00963402.2017.1362903
- Collins C. A Horizontal, Almost Nationless Organisation. Doris Lessing's Prophecies of Globalization // Twentieth Century Literature. 2010. Vol. 56, no. 2. P. 221–244. doi: [10.2307/41062471](https://doi.org/10.2307/41062471)
- Dzutsati V. Geographies of hybrid war: rebellion and foreign intervention in Ukraine // Small Wars & Insurgencies, 2020. Vol. 32, no. 3. P. 1–28. doi: 10.1080/09592318.2020.1849897

- Eisenberg C.* The New Cold War // *Diplomatic History*. 2005. Vol. 29, no. 3. P. 423–427. doi:10.1111/j.1467-7709.2005.00494.x
- Elshtain Bethke J.* Women and War // *The Oxford history of modern war* / Ed. Ch. Townshend. Oxford & New York: Oxford University Press, 2000. P. 303–316.
- Foxall A.* A “New Cold War”: Re-drawing the MAP / map of Europe // *Political Geography*. 2009. Vol. 28, no.6. P. 329–331. doi: 10.1016/j.polgeo.2009.07
- Fox J.* The propaganda war // *The Cambridge History of the Second World War* / Eds. R.J.B. Bosworth & J.A. Maiolo. Cambridge: Cambridge university press, 2015. Vol. 2: Politics and Ideology. P. 91–116.
- Fraser P.* The British “Shells scandal” of 1915 // *Canadian Journal of History*. 1983. Vol. 18, no. 1. P. 69–86.
- Galeotti M.* Hybrid, ambiguous, and non-linear? How new is Russia’s “new way of war”? // *Small Wars & Insurgencies*. 2016. Vol. 27, no. 2. P. 282–301. doi: 10.1080/09592318.2015.1129170
- German T.* Review. The lands in between: Russia vs. the West and the new politics of hybrid war. By Mitchell A. Orenstein. New York: Oxford University Press. 2019. 234 pp. // *International Affairs*, 2020. Vol. 96, no. 2. P. 543–545. doi:10.1093/ia/iiaa029
- Hagen M. von* From Imperial Russia to Colonial Ukraine // *The Shadow of Colonialism on Europe’s Modern Past* / Eds. R. Healy, E. Dal Lago. Houndmills & Basingstoke & Hampshire, 2014. P. 173–193.
- Holmes R.* Battle: The Experience of Modern Combat // *The Oxford history of modern war* / Ed. Ch. Townshend. Oxford & New York: Oxford University Press, 2000. P. 224–244.
- Kang X.* Moving Toward Neo-Totalitarianism: A Political-Sociological Analysis of the Evolution of Administrative Absorption of Society in China // *Nonprofit Policy Forum*. 2018. Vol. 9, no. 1. P. 1–8. doi: 10.1515/npf-2017-0026
- Kappeler A.* Ukraine and Russia: Legacies of the imperial past and competing memories // *Journal of Eurasian Studies*. 2014. Vol. 5, no. 2. P. 107–115. doi: 10.1016/j.euras.2014.05.005
- Kokoshin A.A.* The “Hybrid War” Phenomenon in the Coercive Component of Current World Politics // *Herald of the Russian Academy of Sciences*. 2018. Vol. 88, no. 5. P. 313–319.
- Krawchenko V.* Frontline Ukraine. Review Essay // *East/West. Journal of Ukrainian Studies*. 2016. Vol. 3, no.1. P. 155–163. doi: 10.21226/T2V88W

- Kruizinga S.* Neutrality // *The Cambridge History of the First World War* / Ed. J. Winter. New York: Cambridge University Press, 2014. Vol. 2: The State. P. 542–575.
- Lisovskaya E.* Religious Education in Russia: Inter-Faith Harmony or Neo-Imperial Toleration? // *Social Inclusion*. 2016. Vol 4, no. 2. P. 117–132. doi: 10.17645/si.v4i2.509
- McLaren J.* “Globalization” and Vertical Structure // *The American Economic Review*. 2000. Vol. 90, no. 5. P. 1239–1254.
- Mearsheimer J.* The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent // *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72, no. 3. P. 50–66. doi: 10.2307/20045622
- Moyers B.* Documentation: The New Cold War // *International Security*. 1981. Vol. 6, no. 2. P. 181–201. doi: 10.2307/2538651
- Mumford A.* Proxy Warfare and the Future of Conflict // *The RUSI journal*. 2013. Vol. 158, no. 2. P. 40–46. doi: 10.1080/03071847.2013.787733
- Osborn E.W., Pierpaoli Jr.P.G.* Munich Analogy // *The Encyclopedia of the Vietnam War. A Political, Social, and Military History* / Ed. S.C. Tucker. (4 vols.). 2nd ed. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2011. Vol. 2. P. 781.
- Overy R.* Air Warfare // *The Oxford history of modern war* / Ed. Ch. Townshend. Oxford & New York: Oxford University Press, 2000. P. 262–279.
- Overy R.* Total War II: The Second World War // *The Oxford history of modern war* / Ed. Ch. Townshend. Oxford & New York: Oxford University Press, 2000. P. 138–157.
- Patalano A.* Feigning grand strategy: Japan, 1937–1945 // *The Cambridge History of the Second World War* / Eds. J. Ferris & E. Mawdsley. Cambridge: Cambridge university press, 2015. Vol.1: Fighting the War. P. 159–188
- Pynnöniemi K. & Jokela M.* Perceptions of hybrid war in Russia: Means, targets and objectives identified in the Russian debate // *Cambridge Review of International Affairs*. 2020. Vol. 33, no. 6. P. 828–845. doi: 10.1080/09557571.2020.1787949
- Rosenstein N.* War and peace, fear and reconciliation at Rome // *War and peace in the ancient world* / Ed. K.A.Raaflaub. Malden: Blackwell Publishing Ltd, 2007. P. 226–244.
- Sakwa R.* “New Cold War” or twenty years’ crisis? Russia and international politics // *International Affairs*. 2008. Vol. 84, no. 2, P. 241–267. doi: 10.1111/j.1468-2346.2008.00702.x
- Spinrad P.S.* Post-Traumatic Stress Disorder // *The Encyclopedia of the Vietnam War. A Political, Social, and Military History* / Ed. S.C. Tucker. (4 vols.). 2nd ed. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2011. Vol. 2. P. 923–925.

- Ssorin-Chaikov N.* Hybrid Peace: Ethnographies of War // *Annual Review of Anthropology*. 2018. Vol. 47, no. 1. P. 251–262. doi: 10.1146/annurev-anthro-102317-050139
- Taylor F.* Post-Totalitarianism in The Lives of Others // *Perspectives on Political Science*. 2011. Vol. 40, no. 2. P. 61–67. doi: 10.1080/10457097.2011.5605
- Tritle L.A.* «Laughing for joy»: war and peace among the Greeks // *War and peace in the ancient world* / Ed. K.A.Raaflaub. Malden: Blackwell Publishing Ltd, 2007. P. 172–190.
- Veebel V.* Russia's neo-imperial dependence model: Experiences of former Soviet republics // *PolSci. Romanian Journal of Political Science*. 2017. Vol. 17, no. 1. P. 4–34.
- Zayarnyuk A.* Historians as Enablers? Historiography, Imperialism, and the Legitimization of Russian Aggression // *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2022. Vol. 9, no. 2. P. 191–212. doi: 10.21226/ewjus754

Web-ресурси

- Американський ленд-ліз для України закінчився, так і не почавшись. Чому він не запрацював — BBC Україна. *New Voice*. (5 жовтня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/lend-liz-chomu-ne-zapracuyuvav-mehanizm-amerikanskogo-lend-lizu-dlya-ukrajini-50358553.html>
- Андаліцька І. Полковник австрійської армії [Маркус Райснер] описав три сценарії війни в Україні. *УНІАН*. (30 липня 2024). URL: <https://www.unian.ua/war/viyna-v-ukrajini-polkovnik-avstriyskoji-armiji-opisav-tri-scenariji-12712629.html>
- Арестович озвучив нові можливі терміни тривалості війни з Росією. *Слово і діло. Аналітичний портал*. (19 травня 2022). URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/19/novyna/bezpeka/arestovych-ozvuchyv-novi-mozhlyvi-terminy-tryvalosti-vijny-rosiyeyu>
- Байдак М. Про історичне підґрунтя і терміни, які використовують історики. *The Village*. (22 лютого 2023). URL: <https://www.the-village.com.ua/village/culture/cultural-question/336339-diskusiya-pro-termin-velika-viyna>
- Байден не думає, що війна триватиме роками. *Європейська правда*. (13 липня 2023). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/07/13/7165732>
- Бахмут перевершив Верден як найтриваліша битва в історії людства: що між ними спільного. *YLE*. (1 червня 2023). URL: <https://yle.fi/a/74-20034667>

- Бітюков Г. «Це війна двох радянських армій». *Українська правда*. (2 лютого 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/02/2/7440036>
- Блог Дяченка: мова під час війни. *Суспільне. Культура*. (16 травня 2022). URL: <https://suspilne.media/238617-blog-dacenko-mova-pid-cas-vijni>
- Бобра М. Яким українці бачать майбутнє країни через 10 років: дані опитування КМІС. *Фокус*. (29 грудня 2023). URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/616452-yakim-ukrajinci-bachat-maybutnye-krajini-cherez-10-rokiv-dani-opituvannya-kmis>
- Бобрицький Д. Путін застосує ядерну зброю лише в одному випадку. Історик Сергій Плохій про спротив України і нову холодну війну [інтерв'ю]. *New Voice*. (23 березня 2022). URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/chi-vikoristovuye-putin-yadernu-zbroyu-chi-mozhe-rosiya-vikoristovuvati-yadernu-zbroyu-interv-yu-nv-50227575.html>
- Бойко М. Скільки мільйонів українців зараз живе за кордоном: конкретні цифри. *ТСН*. (24 липня 2023). URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ponad-20-naseleння-nazvalikonkretni-cifri-skilki-ukrayinciv-viyihalo-za-kordon-2376805.html>
- Борковський А. Україна не виграє війну, якщо влада і армія не змінить мислення, — військовий експерт Грант. *Еспreso*. (22 жовтня 2023). URL: <https://espresso.tv/ukraina-ne-vigrae-viynu-yakshcho-vlada-i-armiya-ne-zminit-mislennya-viyskoviy-ekspert-grant>
- Боррель повідомив, що війна в Україні затягнеться до виборів у США. *Ua.news*. (13 червня 2023). URL: <https://ua.news.ua/world/borrel-soobshhyl-cto-vojna-v-ukraynezatyanetsya-do-vyborov-v-ssha>
- Букет Є. Аналогії війн: радянсько-фінська vs російсько-українська. *АрміяInform*. (7 березня 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/07/analogiyi-vijn-radyanskofinska-vs-rosijsko-ukrayinska>
- Букет Є. Аналогії війн: конфлікти в Африці vs російсько-українська війна. *АрміяInform*. (3 червня 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/06/03/analogiyi-vijnkonflikty-v-afryczy-vs-rosijsko-ukrayinska-vijna>
- Букет Є. Аналогії війн: російсько-грузинські vs російсько-українська. *АрміяInform*. (26 травня 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/26/analogiyi-vijn-rosijskogruzynski-vs-rosijsko-ukrayinska>
- Букет Є. Аналогії війн: інтервенція росії у Сирію vs російсько-українська війна. *АрміяInform*. (31 травня 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/31/analogiyivijn-intervencziya-rosiyi-u-syriyu-vs-rosijsko-ukrayinska-vijna>

- Букет Є. Аналогії війн: російсько-японська vs російсько-українська. *АрміяInform*. (14 лютого 2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/14/analogiyi-vijn-rosijskoyaponska-vs-rosijsko-ukrayinska>
- Васютинський В.О., Горностай П.П., Губеладзе І.Г., Найдьонова Л.А., Слюсаревський М.М., Чуніхіна С.Л. Термінологічний словник російсько-української війни / За ред. М.М. Слюсаревського; упоряд. С.Л. Чуніхіна. Київ: НАПН України. Ін-т соціальної та політичної психології, 2022. 20 с. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/Словник-війни-1.pdf>
- Верстюк В. Думки з підвалу (Думки та рефлексії воєнної доби): Діаріюш історика / Вступ. слово Г. Боряка. Київ, 2022. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016524>
- Вишинський Г. та ін. Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. Третя хвиля дослідження. Аналітична стратегія. *Центр економічної стратегії*. (12 березня 2024). URL: <https://ces.org.ua/ukrainian-refugees-third-wave-research>
- Війна в Україні може стати однією із найкривавіших у сучасній історії, не рахуючи двох світових. Розбір Washington Post. *Журнал Forbes Ukraine*. (26 червня 2022). URL: <https://forbes.ua/inside/viy-na-v-ukraini-mozhe-stati-odnieyu-iz-naykrivavishikh-u-suchasniy-istorii-ne-rakhuyuchi-dvokh-svitovikh-rozbir-washingtonpost-26062022-6803>
- Війна йде погано. Україні та її союзникам необхідно змінити курс. [Виклад статті з журналу «The Economist». 26 вересня 2024]. *Українська правда*. (29 вересня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/09/29/7477137>
- Війна пішки. Тактика броньованих штурмів, якої США очікували від України в наступі, більше не працює: що змінили дрони й технології – WSJ. *New Voice*. (29 вересня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/droni-u-viyni-rosiji-proti-ukrajini-zmenshili-rol-bronetechniki-yak-nastupayut-zsu-novini-ukrajini-50357066.html>
- Віктор Ляшко: «Подбати про потреби тих, хто дбає про нас, ризикуючи власним життям на фронті — так ми бачимо втілення політики Героїв». *Урядовий кур'єр*. (17 липня 2023). URL: <http://ukurier.gov.ua/uk/news/viktor-lyashko-podbati-pro-potrebitih-hto-dbaye-p>
- Воронко К. Президент Фінляндії нагадав про ризики у війні. Путін може застосувати ядерну зброю. *Ukrayina.pl*. (7 вересня 2023). URL: <https://ukrayina.pl/ukrayina/7,183470,30166232,1055-1088-1077-1079-1080-1076-1077-1085-1090.html>

- Гарарі Ю.Н. Чому Путін вже програв цю війну. *ZBRUC* (2 березня 2022). URL: <https://zbruc.eu/node/110909>
- Гичко М. Війна в Україні може затягнутися до 2025 року, з'являється відчуття тупиковості, — CNN. *УНІАН*. (2 жовтня 2023). URL: <https://www.unian.ua/war/viyna-v-ukrajini-mozhe-zatyagnutisya-do-2025-roku-z-yavlyayetsya-vidchuttya-tupikovosti-cnn-12411984.html>
- Гірник К. Ми вибилися з графіка: Буданов скоригував прогноз про строки закінчення війни. *УНІАН*. (12 жовтня 2023). URL: <https://www.unian.ua/war/koli-zakinchitsya-viyna-budanov-zayaviv-shcho-ukrajina-vibilasya-z-grafika-12422562.html>
- Глущенко О. Поразка України стане початком кінця «золотої доби» Заходу — прем'єр Польщі [Матеуш Моравецький]. *Українська правда*. (14 квітня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/14/7397814>
- Голобуцький О. Не варто чекати на припинення війни. Концепція має бути іншою. *Главком*. (25 вересня 2023). URL: <https://glavcom.ua/columns/golobutskyi/ne-varto-chekati-na-pripinennja-vijni-kontseptsija-maje-buti-inshoju-958446.html>
- Головчак Х. Перемога України у війні означатиме Третю світову, перемога РФ — катастрофу — Ле Пен. *TSN.UA*. (14 квітня 2023). URL: <https://tsn.ua/ato/peremogaukrayini-u-viyni-oznachatime-tretyu-svitovu-peremoga-rf-katastrofu-le-pen-2307403.html>
- Головчак Х. Чи закінчиться війна в Україні 2024 року: історик [Я. Грицак] зробив прогноз. *ТСН*. (8 січня 2024). URL: <https://tsn.ua/ukrayina/chi-zakinchitsya-viyna-v-ukrajini-2024-roku-istorik-zrobiv-prognoz-2487502.html>
- Горбачова А. Світова війна вже триває: в Україні зішлись два величезні альянси, — Bloomberg. *УНІАН*. (12 травня 2024). URL: <https://www.unian.ua/world/svitova-viyna-vzhe-trivaye-v-ukrajini-ziyshlisya-dva-velichezni-alyansi-bloomberg-12633837.html>
- Горбулін В., Бадрак В. Війна на виснаження: в очікуванні нової фази. *LB.ua*. (6 липня 2022 р.). URL: https://lb.ua/society/2022/07/06/522249_viyna_visnazhennya_ochikuvanni.htm
- Грабович Г. Війна і наука. Про істотне, але нечасто обговорюване. *Критика* (29 грудня 2022 р.). № 11/12. <https://www.krytyka.com/ua/articles/viina-i-nauka-pro-istotne-ale-nechasto-obhovoriuvane>
- Грабовський С. Перспективи українського неототалітаризму. *Українська правда*. (6 квітня 2010). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/04/6/4904194>

- Грабовський С. Російська новобудова: неототалітаризм XXI століття. *Універсум*. 2003. № 11/12. URL: <https://universum.lviv.ua/magazines/universum/2003/5/ros.html>
- Грабська А. Бжезинський про те, як розв'язати українську кризу. *DW*. (29 червня 2015). URL: <https://p.dw.com/p/1Fpjm>
- Грицак Я. Маніфест сталої війни. *New Voice*. (4 березня 2024). <https://nv.ua/ukr/opinion/skilki-trivaitime-viyna-v-ukrajini-gricak-rozpoviv-do-chogo-gotuvatisya-ukrajincyam-50397599.html>
- Грицак Я. На чий бік перехилилися шальки перемоги. *New Voice*. (14 січня 2024). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/koli-zakinchitsya-viyna-v-ukrajini-istorik-yaroslav-gricak-pro-naygirshiy-scenariy-2024-roku-50383625.html>
- Грицак Я. Як розвиватиметься війна в Україні — відповідь з історії. *New Voice*. (5 грудня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/koli-zakinchitsya-viyna-v-ukrajini-istorik-gricak-rozpoviv-yakim-bude-2024-rik-dlya-ukrajini-50373929.html>
- Громенко С. Чому російсько-українська війна не почалася 1991 року? *Локальна історія*. (23 серпня 2022). URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/chomu-rosiisko-ukrayinska-viina-ne-pochalasia-1991-roku-vona-pochalasia-prosto-malo-khto-tse-pomitiv>
- Гулійчук Д. «Нехай мене звинуватять у зраді»: Грицак відверто про кордони 1991 року. *ТСН*. (4 червня 2024). URL: <https://tsn.ua/ukrayi-na/nehay-mene-zvinuvatyat-u-zradi-gricak-vidverto-pro-kordoni-1991-roku-2592723.html>
- Давиденко Б., Павлушенко Т. «Україна залишатиметься фронтиром двополярного світу». Інтерв'ю з автором книги «Російсько-українська війна: повернення історії», істориком Сергієм Плохієм. *Forbes Ukraine*. (24 серпня 2023). URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/ukraina-zalishatimetsya-frontirom-dvopolyarnogo-svitu-intervyu-z-avtorom-knigi-rosiysko-ukrainska-viyna-povernennya-istorii-sergiem-plokhie-m-23082023-15593>
- Два роки великої війни: що буде далі? Прогнози фахівців. *BBC News Україна*. (20 лютого 2024). URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c161ye3zkjdo>
- Демпсі Д. Чому в Європі по-різному бачать закінчення війни в Україні. *New Voice*. (23 грудня 2022). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-rosiiji-proti-ukrajini-chogohochut-makron-i-sholc-ostanni-novini-50293030.html>

- Добрынин С., Крутов М. Симуляция апокалипсиса. Россия объявила об учениях ядерных сил. *Радио Свобода*. (6 мая 2024). URL: <https://www.svoboda.org/a/simulyatsiya-apokalipsisa-rossiya-obyavila-ob-ucheniyah-yadernyh-sil/32935351.html>
- Дробович А. В полоні завчених сценаріїв. *New Voice*. (25 червня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/chomu-ya-pishov-voyuvati-vidverta-rozpovid-viyskovosluzhbovcyaistoriya-ukrajini-50334121.html>
- Дробович А. Зневага з малої літери. *Українська правда*. (15 травня 2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/15/7346243>
- Дробович А. Суспільний договір вічної війни. *Українська правда*. (14 червня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/06/14/7460763>
- Дубинянський М. Війна. Велика та мала. *Українська правда*. (24 лютого 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/02/24/7443389>
- Дубинянський М. Війна, історія, кон'юнктура. *Українська правда*. (27 липня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/07/27/7467627>
- Дубинянський М. День, коли закінчилася війна. *Українська правда*. (11 листопада 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/11/11/7428071>
- Дубинянський М. Гра в довгу. *Українська правда*. (6 січня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/01/6/7436061>
- Дубинянський М. Життя в позику. *Українська правда*. (13 липня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/07/13/7465171>
- Дубинянський М. Маятник війни. *Українська правда*. (25 травня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/05/25/7457536>
- Дубинянський М. Молодим тут не місце. *Українська правда*. (17 лютого 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/02/17/7442249/>
- Дубинянський М. Найгірша зима війни. *Українська правда*. (2 березня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/03/2/7444419>
- Дубинянський М. [Не] тотальна війна. *Українська правда*. (25 листопада 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/11/25/7430277>
- Дубинянський М. Передчуття світової війни. *Українська правда*. (6 квітня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/04/6/7449939>
- Дубинянський М. Рік тривалістю в життя. *Українська правда*. (25 лютого 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/02/25/7390909>
- Дубинянський М. Рік, який [не] став катастрофою. *Українська правда*. (28 грудня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/12/28/7490774>

- Дубинянський М. Україна для людей. *Українська правда*. (11 березня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/03/11/7392801>
- Дубинянський М. Україна для чужих. *Українська правда*. (29 червня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/06/29/7462995>
- Дубинянський М. Час оптимістів. *Українська правда*. (6 липня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/07/6/7464336>
- Енн Епплбом: Війна не закінчиться, доки Путін не програє / Пер. С. Громенка. *Локальна історія*. (24 травня 2022). URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/enn-epplbom-viina-ne-zakinchitsia-doki-putin-ne-prograie>
- Жерновська Л. Майбутнє виглядає все більш похмурим: експерт сказав, від чого залежить результат війни. *УНІАН*. (31 березня 2024). URL: <https://www.unian.ua/world/voyna-v-ukraine-kak-pomoch-vsuo-pobedit-12589974.html>
- Жирохов М. «Танковий зоопарк» під'їхав до початку наступу: що дають ЗСУ «леопарди», «челленджери» й «абрамси». *Новинарня*. (30 березня 2023). URL: <https://novynarnia.com/2023/03/30/tankoviy-zoopark>
- Жмеренецький О. Вбиті, зруйновані, обурені: світовий досвід конфліктів і шість розрахунків фіналу війни в Україні. *Українська правда*. (5 січня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/01/5/7435887>
- Жмеренецький О. Як закінчиться війна: вісім практичних сценаріїв. *Українська правда*. (28 березня 2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/03/28/7335105>
- 3 точки зору наслідків війни в Україні є світовою — польський дипломат [Кшиштоф Щерський]. *Європейська правда*. (2 січня 2023). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/2/7153456>
- За рік війни в Києві 680 разів лунала тривога, — Кличко. *Lb.ua*. (24 лютого 2023). URL: https://lb.ua/society/2023/02/24/547018_rik_viyni_kiievi_680_raziv_lunala.html
- Заїка Н. Шлях додому: Хто з українських мігрантів та біженців планує повернутися. Аналітичний звіт. American university Kyiv. Київ, березень 2024. 63 с. URL: <https://er.auk.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6f359908-c8e7-42c4-b1e4-d98480df47c3/content>
- Зеленський заявив, що емоційно готовий до тривалої війни. *Varta1*. (11 вересня 2023). URL: https://varta1.com.ua/news/zelenskiy-zayaviv-shcho-emociyno-gotoviy-do-trivaloyi-viyni_370285.html
- Знаткевич О. Бен Годжес: «Я помилився із термінами, але Україна все одно звільнить Крим». *Радіо Свобода*. (3 листопада 2023). URL:

- <https://www.radiosvoboda.org/a/ben-hodges-crimea-russia-war-usa-missiles-iran-hamas-interview/32669915.html>
- Івашків О. ISW: Російські ЗМІ готують громадськість до тривалої війни. *Українська правда*. (18 липня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/07/18/7466233>
- Імперська хвороба Росії. *Ukrainer*. (19 листопада 2022). URL: <https://www.ukrainer.net/imperska-khvoroba-rosii>
- Історія повторилася: Блінкен порівняв ситуацію в Маріуполі з блокадою Ленінграда. *Українська правда*. (10 березня 2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/10/7329950>
- Історик [Лукаш Пшибил]: Російсько-українська війна — це мішанина елементів Першої і Другої світової та сучасної війни. *Portal Polskiego Radia SA*. (28 лютого 2023). URL: <https://www.polskieradio.pl/398/7866/arttykul/3127104>
- Історик Тімоті Еш назвав найбільшою небезпекою для України тимчасове припинення війни. *New Voice*. (31 липня 2024). URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/timchasove-peremir-ya-ye-naybilshoyu-nebezpekoyu-dlya-ukrajini-ekspert-50439072.html>
- Казарін П. Ніхто до нас не воював. *Українська правда*. (23 червня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/06/23/7461828>
- Казарін П. Перший день після війни. *New Voice*. (25 серпня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/koli-zakinchitsya-viyna-pavlo-kazarin-rozpoviv-chogo-chekati-ukrajini-50348476.html>
- Казарін П. Розкажи Богу про свої плани. *Українська правда*. (20 серпня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/08/20/7415910>
- Казарін П. Умови для Третьої світової. *New Voice*. (29 квітня 2024). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/kazarin-rozpoviv-koli-pochnetsya-tretya-svitova-viyna-50414056.html>
- Казарін П. Як приборкати час. *Українська правда*. (30 червня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/06/30/7409126>
- Кевлюк В. Тривалість війни. Про інші засоби. *LB.ua*. (1 травня 2023). URL: https://lb.ua/society/2023/05/01/553506_trivalist_viyni_pro_inshi_zasobi.html
- Кобзар Ю. Самоізоляція США стане прологом до світової війни, це вже було 85 років тому, — Bloomberg. *УНІАН*. (17 березня 2024). URL: <https://www.unian.ua/world/samoizolyaciya-ssha-stane-prologom-do-svitovoji-viyni-ce-vzhe-bulo-85-rokiv-tomu-bloomberg-12575898.html>
- Коваленко О. У українців почався новий етап ставлення до війни, — експерт [Є. Головаха]. *УНІАН*. (19 серпня 2023). URL: <https://>

www.unian.ua/society/adaptaciya-do-viyini-sociolog-rozpoviv-cherez-shcho-prohodyat-ukrajinci-12365727.html

Ковальова А. «Не можна ігнорувати нову реальність»: Боррель натякнув, що через 20 років Росії не буде. *Obozrevatel*. (23 вересня 2023). URL: <https://war.obozrevatel.com/ukr/ne-mozhna-ignoruvati-novu-realnist-borrel-natyaknuv-scho-cherez-20-rokiv-rosii-ne-bude.htm>

Коновал В. Демократія чи неототалітаризм. *Українська правда*. (21 квітня 2010). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/04/21/4948679>

Костін І. Британський союзник Трампа: Для зупинки війни в Україні потрібні поступки з обох сторін. *Європейська правда*. (8 листопада 2024). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/11/8/7198031>

Кравець Р. Кирило Буданов: Ми швидко наближаємося до глобальної війни. *Українська правда*. (12 жовтня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/10/12/7423740>

Кравець Р. Тарас Чмут: Мобілізація має відбуватися вже з 20 років. Ми занадто багато втратили часу. Інтерв'ю. *Українська правда*. (11 квітня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/04/11/7450657>

Кригель М. 906 лютого. Як нас змінила війна і яка вона — «нова нормальність». [Розмова з антропологинєю Тіною Полек]. *Українська правда*. (25 липня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/07/25/7467293/>

Кригель М. «Ми ніколи не повинні брехати випадково, тільки навмисно». Як хитрість і розум допомагають виграти війну. *Українська правда*. (16 серпня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/08/16/7415736>

Кригель М. «Мій кошмар — це перемога будь-якої зі сторін». Як доктор Кіссінджер перемагав у війнах. *Українська правда*. (22 жовтня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/10/22/7425044>

Крижний А. Після завершення війни кількість ветеранів зросте до 5-6 мільйонів осіб — Мінветеранів. *Економічна правда*. (27 травня 2024). URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/05/27/714276>

Куц О. Катастрофа чи надія ще є? Аналіз демографічної перспективи України. *Главком*. (3 жовтня 2023). URL: <https://glavcom.ua/columns/olexkush/katastrofa-chi-nadija-shche-je-analiz-demohrafichnoji-perspektivi-ukrajini-960508.html>

- Куш О. Про залучення до війни населення України. *Главком*. (9 вересня 2023). URL: <https://glavcom.ua/columns/olexkush/pro-zaluchennja-do-vijni-naselennja-ukrajini-955538.html>
- Куш О. «Синдром Апокаліпсису» або Українцям треба усвідомити реальність. *Главком*. (30 січня 2024). URL: <https://glavcom.ua/columns/olexkush/sindrom-apokalipsisu-abo-ukrajintsjam-treba-usvidomiti-realnist-983285.html>
- Лиманська К. Захід побудував стіну обмежень навколо України, але настав час її зруйнувати, — президент Естонії. *УНІАН*. (7 жовтня 2024). URL: <https://www.unian.ua/world/zahid-pobuduvav-stinu-obmezhen-navkolo-ukrajini-ale-nastav-chas-jiji-zruynuvati-prezident-estoniji-12779502.html>
- Лібанова Е. Мігранти і депопуляція. Якою буде Україна після війни. *New Voice*. (26 травня 2024). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/libanova-rozpovila-yakim-mozhe-stati-naselennya-ukrajini-pislya-vijni-50421548.html>
- Лібанова Е. «Україна має боротися за повернення своїх біженців». *НАН України*. (24 червня 2022). URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9205>
- Лозовенко Т. Україна має змінити курс і підготуватися до війни на виснаження – *The Economist*. *Українська правда*. (21 вересня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/21/7420870>
- Лузан Є. Від радості за військові успіхи до помірного песимізму. Як змінилися настрої українців щодо війни. *Українська правда*. (11 липня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/07/11/7465166>
- Мазуренко А. Маємо зробити все, щоб до літа Крим повернувся додому – Буданов. *Українська правда*. (31 січня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/31/7387269>
- Макміллан М. Як не закінчуються війни. Україна, Росія та уроки Першої світової / Пер. В. Романчук. *Главком*. (18 червня 2023). URL: <https://glavcom.ua/publications/jakne-zakinchujutsja-vijni-ukrajina-rosija-ta-uroki-pershohoj-svitovoj--934394.html>
- Мальцева О. «Війна одного шансу»: Україні потрібна зброя перед новим наступом Росії, — *Politico*. *Bigmir.net*. (3 квітня 2024). URL: <https://news.bigmir.net/ua/world/7497951-vojna-odnogo-shansa-ukraine-nuzhno-oruzhie-pered-novym-nastupleniem-rossii>
- Маніфест сталого миру. Світ після нашої перемоги. (б.д.) URL: <https://sustainablepeacemanifesto.org/ua>
- Марущак П. Після війни Україна ризикує перетворитися на Монголію: вчений пояснив демографічні загрози. *ТСН*. (21 жовтня 2023). URL:

- <https://tsn.ua/exclusive/pislya-viyni-ukrayina-rizikuje-peretvoritisya-na-mongoliyu-vcheniy-poyasniv-demografichni-zagrozi-2433730.html>
- Марш Г. Війна в Україні та «реалізм» Міршаймера. *Українська правда*. (10 травня 2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/10/7345275>
- Матвійчук О. Цінності майбутнього. *New Voice*. (9 червня 2024). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/nova-epoha-v-istoriji-oleksandra-matviychuk-pro-te-shcho-zminyuyut-ukrajinci-v-sviti-50425339.html>
- «Ми не повернемось... Для нас війна не закінчиться...», — Євгеній Шароваров. *Радіо Трек: Новини*. (27 серпня 2024 р.). URL: <https://radiotrek.rv.ua/blog/mi-ne-povernemos...-dlya-nas-viyna-ne-zakinchitsya...-mi-nazavzhdi-zalishimosya-tut...-foto-331279.html>
- Молодій В. «Якщо порівнювати з нацистсько-радянською війною, то поки що ми в 1941–42 році», — Микола Белесков. *Локальна історія*. (21 березня 2022). URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/iakshcho-porivniuvati-z-natsistsko-radianskoiuviinoiu-to-poki-shcho-mi-v-1941-42-rotsi-mikola-bielieskov>
- Нахманович В. Світ після війни. *Історична правда*. (21 березня 2022). URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/03/21/161088>
- Національний банк присвятив обігову пам'ятну монету війнам проти-повітряної оборони України. *Національний банк України*. (4 серпня 2023). URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/natsionalniy-bank-prisvyativ-obigovu-pamyatnu-monetu-voyinamprotipovitryanoyi-oboroni-ukrayini>
- Німецький історик [Йорг Баберовскі] зробив похмурий прогноз щодо закінчення війни: що очікує на Україну. *Comments.ua*. (9 червня 2024). URL: <https://society.comments.ua/ua/news/warrussia/nimeckiy-istorik-zrobiv-pohmuriy-prognoz-schodo-zakinchennya-viyni-scho-ochikue-na-ukrainu-733849.html>
- Новий випуск Der Spiegel вийшов зі статтею про «нескінченну війну» в Україні. *Хвиля*. (2 грудня 2023). URL: <https://war.hvilya.net/uk/283686-novyy-vypusk-der-spiegel-vyshel-so-statey-o-beskonechnoy-voyne-v-ukraine>
- Обстріли РФ: в ООН підраховали, скільки в середньому була без світла пересічна українська родина. *Еспресо*. (21 червня 2023). URL: <https://espresso.tv/obstrili-rf-v-oonpidrakhuvai-skilki-v-serednomu-bula-bez-svitla-peresichna-ukrainska-rodina>
- Озтурк І. Більшість українських біженок вирішили залишитись у Європі та США — ЗМІ. *Главком*. (5 вересня 2023). URL: <https://glavcom.com>

- ua/country/society/bilshist-ukrajinskih-bizhenok-virishili-zalishitis-u-jevropi-ta-ssha-zmi-954328.html
- Олаф Шольц: «Ми переживаємо переломний момент» (ukrainisch). *Deutscher Bundestag*. (27 лютого 2022). URL: <https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2022/kw08-sondersitzung-ukrainisch-882526>
- Орбан: Ми ніколи не були настільки близькими до світової війни. *Європейська правда*. (10 березня 2023). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/03/10/7157736>
- Папа римський [Франциск] назвав війну в Україні світовою і розповів, що він думає про терміни її закінчення. *Соцпортал*. (18 грудня 2022). URL: <https://socportal.info/ua/news/papa-rimskii-nazval-voinu-v-ukraine-mirovoi-i-rasskazal-chto-ondumaet-o-srokakh-ee-okonchaniya>
- Папакін Г. Після перемоги, або Новий світовий порядок. *День*. (18 березня 2022). URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/istoriya/pislya-peremogy-abo-novyy-svitovyy-poryadok>
- Пекар В. Перспектива заморожування війни? *ЦН. Блоги*. (3 березня 2024). URL: https://m.censor.net/ru/blogs/3476581/perspektiva_za_morozhuvannya_vyini
- Пиріг В. В Україні зафіксували найбільший спад народжуваності за час незалежності. *Zaxid.net* (31 липня 2023). URL: <https://zaxid.net/v-ukrayini-zafiksuvali-naybilshiy-spad-narodzhuvanosti-za-chas-nezalezhnosti-n1568337>
- Погорілов С. Масштаби ампутацій в Україні сягнули рівня Першої світової війни — *The Wall Street Journal*. *Українська правда*. (1 серпня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/08/1/7413800>
- Погорілов С. Time: Зеленський злий на союзників через брак допомоги, але продовжує вірити в перемогу. *Українська правда*. (30 жовтня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/30/7426406>
- Полохало В. Неототалітарні трансформації посткомуністичної влади в Україні // Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. Київ: Політична думка, 1995. URL: <http://litopys.org.ua/polpost/r2a4.htm>
- Попов А. Мишині диверсії. Польові миші, що валили римських диктаторів та знищували танки Третього Рейху, атакують окопи ЗСУ та російських окупантів. *УНІАН*. (19 листопада 2023). URL: <https://www.unian.ua/war/mishini-diversiiji-polovi-mishi-shcho-valili-rimskih-diktatoriv-ta-znishchuvali-tanki-tretogo-reyhu-atakuyut-okopi-zsu-ta-rosiyskih-okupantiv-12460509.html>

- Попович С. «Ми проти третьої війни»: Зеленський пояснив, чому Україна не підтримує замороження конфлікту. 24 канал. (28 жовтня 2024). URL: https://24tv.ua/peremovini-rosiyeu-zelenskiy-poyasniv-chomu-ukrayina-proti-zamorozhennya_n2673066
- Портников В. Історична відповідальність українців — переписати російську історію, — історик Плохій. *Еспресо*. (1 січня 2023). URL: <https://espresso.tv/mi-zarazuspilstvo-yake-v-situatsii-vizhivae-vazhливо-ne-natisnuti-knopku-stirannya-istoriksergiy-plokhiiy>
- Портников В. Ми наближаємося до нової, якщо не переломної, то визначальної стадії цієї війни, — історик Плохій. (31 грудня 2023). *Еспресо*. URL: <https://espresso.tv/mi-nablizhaemosya-do-novoi-yakshcho-ne-perelomnoi-to-viznachalnoi-stadii-tsiei-viyni-istorik-plokhiiy>
- Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких”». *Верховна рада України. Законодавство України*. (2 травня 2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-IX#Text>
- Президент Італії заявив про «фрагментовану світову війну». *Європейська правда*. (16 грудня 2023). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/12/16/7175708>
- Прем'єр Чехії: майбутнє Заходу поставлено на карту в Україні та Ізраїлі. *Матриця Свободи*. (17 жовтня 2023). URL: <https://myc.news/ua/politika/premer-kehii-budushee-zapada-postavleny-na-kartu-v-ukraine-i-izraile>
- Про загальнонаціональну хвилину мовчання за загиблими внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Указ Президента України В. Зеленського № 143/2022. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. (16 березня 2022). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1432022-41729>
- Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». *Верховна рада України. Законодавство України*. (14 квітня 2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>
- Рашизм чи неототалітаризм — як визначити політичний режим Росії? *Українська гельсінська спілка з прав людини*. (1 вересня 2022). URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/rashyzm-chy-neototalitaryzm-iak-vyznachyty-politychnyy-rezhym-rosii>

- Реуцький К. Столітня війна. Змінитися, щоб перемогти. *Українська правда*. (7 вересня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/09/7/7418790>
- Російське вторгнення в Україні спричинило найбільший потік біженців із часів Другої світової — ООН. *Гвара медіа*. (14 липня 2023). URL: <https://gwaramedia.com/rosijske-vtorgnennya-v-ukraini-sprichinilo-najbilshij-potik-bizhencziv-iz-chasiv-drugoisvitovoi-onn>
- Рошчина О. Залужний: Ситуація зайшла у глухий кут, було помилкою сподіватися на виснаження Росії. *Українська правда*. (2 листопада 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/11/2/7426819>
- Рошчина О. На Заході вже міркують, що буде, якщо Путін переможе в Україні — ЗМІ. *Українська правда*. (21 грудня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/12/21/7434041>
- Рошчина О. Українці за кордоном бачать війну більш тривалою, ніж українці вдома — [соціологічна група] «Рейтинг». *Українська правда*. (10 липня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/07/10/7410699>
- Руденко Є. Сто метрів горя та кав'ярень. Чим живе та як змінюється Франківськ під час війни. *Українська правда*. (29 березня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/03/29/7448628>
- Руденко Є. «Якщо рішення приймають за нас, ми повертаємося туди, де були до 1991 року» — Сергій Плохій. *Українська правда*. (18 жовтня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/10/18/7480194>
- Саква Р. Україна і постколоніальний стан. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. (2015). URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Sakva_Ukraina_i_postkolonial_stan.htm
- Сергеева І. Нація трьохсотих. З війни із почуттям провини. *Українська правда*. (1 січня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/01/1/7382944>
- Середін А. Війна в Україні як війна п'ятого покоління: Чому ця війна не переросте у Третю світову. *Політична теологія*. [без дати публікації]. URL: <https://politteo.online/materialy/vijna-v-ukrayini-yak-vijna-pyatogo-pokolinnya-chomu-czya-vijna-nepereroste-u-tretyu-svitovu>
- Середін А. Як війна в Україні стала можливою: прихід воєн п'ятого покоління у світі, що змінюється. *Політична теологія*. [без дати публікації]. URL: <https://politteo.online/materialy/yak-vijna-v-ukrayini-stala-mozhlyvoyu-pryhid-voyen-pyatogo-pokolinnya-u-sviti-shho-zminuyetsya>

- Ситник О. Багатьох треба навчати жити спочатку: психотерапевтка про те, як війна змінила українців. *Українська правда*. (25 лютого 2023). URL: <https://life.prawda.com.ua/society/2023/02/25/253063>
- Ситуація як у 1940 році. Британський генерал [Річард Лоусон Берронс] порівняв події на фронті з календарем Другої світової. *Еспресо*. (15 квітня 2023). URL: <https://espresso.tv/situatsiya-yak-u-1940-rotsi-britanskiy-general-porivnyav-podii-na-fronti-zkalendarem-drugoi-svitovoi>
- Скаврон Б. США прогнозують похмури сценарії війни в Україні – The Washington Post. *TCH*. (16 березня 2024). URL: <https://tsn.ua/svit/u-ssha-prognozuyut-pohmuri-scenariyi-viyni-v-ukrayini-the-washington-post-2536225.html>
- Слова року 2022: що вони означають та чи пов'язані з війною. *Освіторія*. (Б. д.). URL: <https://osvitoria.media/experience/slova-roku-2022-shho-vony-oznachayut-ta-chy-pov-yazani-z-vijnoyu>
- Смирнов А. На Заході натякають на «корейський» сценарій для України. *New Voice*. (19 грудня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/zahid-hoche-zamoroziti-viynu-v-ukrajini-novini-50377770.html>
- Смолій В. Історик і війна. *Інститут історії України Національної академії наук України*. (23 березня 2022 р.). URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016388>
- Снайдер Т. Апокаліпсис, який ми обрали самі. *New Voice*. (5 березня 2024). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/ssha-nablizhayut-katastrofu-snyder-pro-te-shcho-bude-yakshcho-putin-peremozhe-v-ukrajini-50398249.html>
- Сорос Дж. Володимир Путін і загроза Третньої світової війни. *New Voice*. (13 березня 2022). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/rosiya-kitay-shcho-zadumali-putin-i-si-czinpin-tretya-svitova-viyna-ostanni-novini-50224264.html>
- Соціологічне дослідження до Дня Незалежності: уявлення про патріотизм та майбутнє України. *Соціологічна група Рейтинг*. (16–20 серпня 2023). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/soc_olog_chne_dosl_dzhennya_do_dnya_nezalezhno_uayavlennya_pro_patr_otiz_m_ta_maybutn_ukra_ni_16-20_se.html
- Таран С. Від 2–3 тижнів до 12 років: чому прогнози експертів про війну в Україні не збуваються. *Фокус*. (16 вересня 2023). URL: <https://focus.ua/uk/eksklyuziviy/592833-ot-2-3-nedel-do-12-let-pochemu-prognozy-ekspertov-o-voyne-v-ukraine-ne-sbyvayutsya>

- Тімоті Гартон Еш: Нам потрібна деколонізація західної думки (інтерв'ю О. Ворожбит). *Український тиждень*. (27 березня 2023). URL: <https://tyzhden.ua/timoti-gartonesh-nam-potribna-dekolonizatsiia-zakhidnoi-dumky>
- Тімоті Снайдер: Третя світова? *Світовий Конгрес Українців — Ukrainian World Congress* (27 листопада 2024). URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/timoti-snaider-tretia-svitova>
- Тімоті Снайдер: Якщо Україна програє у війні, Заходу доведеться воювати з іншою Росією — підсиленою українським військом і технологіями. *Голос Америки*. (20 травня 2024). URL: <https://www.holosameryky.com/a/snyder-pro-ukrainu-i-vyynu-z-rosieyu/7619599.html>
- Турчинов: Нехай Путін і далі марить неоімперією. *Укрінформ*. (25 квітня 2014). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1665754-turchinov-nehay-putin-i-dali-marit-neoimperie-yu-1941163.html
- У Києві за два роки повномасштабної війни повітряна тривога лунала близько тисячі разів / Підготувала І. Мамчур. *Зн.ua*. (24 лютого 2024). URL: <https://zn.ua/ukr/war/u-kijevi-za-dva-roki-povnomashtabnoji-vijni-povitrjana-trivoha-lunala-blizko-tisjachi-raziv.html>
- У Німеччині обрали слово 2022 року, яке Шольц використав у контексті нападу Росії на Україну. *Нromadske.ua*. (10 грудня 2022). URL: <https://hromadske.ua/posts/unimechchini-obrali-slovo-2022-roku-yake-sholc-vikoristav-u-konteksti-napadu-rosiyina-ukrayinu>
- У світі може настати нова «епоха імперій», у якій переможе сила — глава МЗС Естонії. *New Voice*. (20 грудня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/u-sviti-mozhe-nastati-nova-epoha-imperiy-u-yakiy-peremozhe-sila-glava-mzs-estoniji-50378044.html>
- Україна може приєднатися до країн «заморожених конфліктів». — Politico. *#Букви*. (18 травня 2023). URL: <https://bykvu.com/ua/bukvy/ukraina-mozhe-pryiednatysia-dokrains-zamorozhenykh-konfliktiv-politico>
- Україністи вийшли з профспілки університетів Британії через скандальну резолюцію про війну. *Європейська правда*. (31 травня 2023). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/05/31/7162796>
- Умланд А. Шість перешкод для досягнення миру шляхом переговорів між Києвом і Москвою. *Українська правда*. (24 січня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/01/24/7438511>
- Умланд А. Що буде зі Східно-Центральною Європою, якщо США підуть? *Українська правда*. (29 червня 2024). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/06/29/7462945>

- Феофан Полоцький (Скоробогатов), ієромонах. Як Росія стала Мордором. До дня народження великого казкаря Джона Толкієна. *News-sky.com.ua*. 15 січня 2020. URL: <https://newssky.com.ua/yak-rosiya-stala-mordo-rom-do-dnya-narodzhennya-velikogo-kazkarya-dzhona-tolkiena>
- Фергюсон Н., Райс К. П'ять уроків холодної війни. *New Voice*. (5 січня 2024). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/kitay-i-ssha-uviyshli-v-konfrontaciyu-nil-fergyuson-ta-kondoliza-rays-pro-p-yat-urokiv-holodnoji-viyni-50381602.html>
- Фесенко В. Неоімперії як виклик для міжнародного порядку. *Главком*. (23 серпня 2022). URL: <https://glavcom.ua/columns/fesenko/neoimperiji-jak-viklik-dlja-mizhnarodnoho-porjadku-870129.html>
- Фещенко А. Коли закінчиться війна? Що обіцяли Буданов, Резніков, Арестович: найгучніші заяви. *Главком* (17 серпня 2023). URL: <https://glavcom.ua/country/politics/dva-tri-tizhni-ta-zvilnennja-krimu-u-travni-prohnozi-shchodo-zakinchennja-vijni--949817.html>
- Фрідман Л. Настала критична фаза війни. Що покажуть найближчі тижні на фронті. *New Voice*. (15 липня 2023). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-v-ukrajini-vstupilav-kritichnu-fazu-fridman-dav-prognoz-pro-kontrnastup-zsu-50338539.html>
- Халілов Р. Самоповага, цинізм і віра в перемогу за півроку. Соціолог Євген Головаха про портрет сучасного українця. *Українська правда*. (9 березня 2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/03/9/7392553>
- Хім'як О. Європа в «передвоєнній ері»: Туск заявив, що наступні два роки будуть вирішальними. *Фокус*. (30 березня 2024). URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/636937-yevropa-u-peredvoyenny-eri-tusk-zayaviv-shcho-nastupni-dva-roki-budut-virishalnimi>
- Хубер Р.К. Гібридна війна і доктрина Герасимова / Пер. з нім. *Воєнний кабінет*. (17 січня 2020). URL: <https://militarycabinet.com/publikacii/gibridna-vijna-i-doktrina-gerasimova>
- Цюпин Б. Історики про російську війну проти України: коли вона почалася, як називатиметься, звідки корені? *Голос Америки*. (22 лютого 2024). URL: <https://www.holosameryky.com/a/7497837.html>
- Чепурко В. Елла Лібанова — про майбутній бебі-бум, міграцію та вплив війни на комплекс меншовартості. *КР.UA*. (11 січня 2023). URL: <https://kp.ua/ua/life/a662465-ella-libanova-pro-majbutnij-bebi-bum-mihratsiju-ta-vpliv-vijni-na-kompleksmenshovartosti>

- Черниш О. Чому війна в Україні триває всупереч прогнозам експертів. *BBC News Україна*. (23 лютого 2023). URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cp3z5plmzg4o>
- Черновол К. «Настав час поговорити про падіння Києва»: The Times описало невтішний сценарій війни. *УНІАН*. (28 березня 2024). URL: <https://www.unian.ua/war/viyna-v-ukrajini-na-zahodi-pochali-rozglyadati-naygirshi-scenariji-12587394.html>
- Чому Путін — вже «копач власної могили», а його війна проти України — найважливіший конфлікт у світі: інтерв'ю Юваля Харарі з Енн Епплбаум. *New Voice*. (22 вересня 2024). URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/viyna-v-ukrajini-yak-zagroza-svitovomu-ladu-ta-yakoyu-ye-meta-putina-yuval-harari-50452054.html>
- Шевчук Ю. Про війну і потребу нової мови. *Радіо Свобода*. (13 березня 2022). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mova-maye-znachen-nya/31750018.html>
- Шморгун О. Перша світова війна як пролог до Другої всесвітньої воєнної катастрофи: стадіально-цивілізаційні передумови // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. 2019. Вип. 2. С 25–51. URL: https://vim.gov.ua/pages/journal/files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-25-51.pdf
- Шольц: Чи дозволимо ми Путіну повернути світ назад у дев'ятнадцяте століття? Повний текст промови канцлера ФРН на екстреному засіданні Бундестагу. *Укрінформ*. (28 лютого 2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3416137-solcci-dozvolimo-mi-putinu-povernuti-svit-nazad-u-devatnadcate-stolitta.html>
- Шушарін Д. Про історичні розходження. *День*. (21 листопада 2014). URL: <https://day.kyiv.ua/blog/polityka/pro-istorychni-rozhkhodzhen-nya>
- Якби Росія взяла Київ: альтернативна історія із висновками для Польщі та всього Заходу / Пер. з польськ. Я. Бартосяка. *Радіо Свобода*. (28 серпня 2023). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/alternatyvna-istoriya-vysnovky-dlya-polshchi-ta-zakhodu/32568453.html>
- Ахе D. There is only one war going on and it is global. Iran, North Korea and China are Russia's arsenals of autocracy. *The Telegraph*. (16th April 2024). URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/2024/04/15/world-war-west-allies-iran-russia-china-north-korea>
- Barnes J.E., Schmitt E., Entous A., Gibbons-Neff T. Ukraine's Spring Offensive comes with immense Stakes for Future of the War. *The New York Times*. (24th April 2023). URL: <https://www.nytimes.com/2023/04/24/us/politics/ukraine-russia-war-spring-offensive.html?searchResultPosition=8>

- Baugh L.S. Proxy war. *Britannica*. [update 17th October 2024]. URL: <https://www.britannica.com/topic/proxy-war>
- Bell D.A. Does Putin's War Mark a New Period in History? *Foreign Policy*. (1th July 2022). URL: <https://foreignpolicy.com/2022/07/01/world-history-new-era-russia-ukraine-war-covid-19>
- Biden Calls Putin's Invasion of Ukraine a 'Test for the Ages'. *Bloomberg*. (8th February 2023). URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-02-08/biden-calls-putin-s-invasion-ofukraine-a-test-for-the-ages>
- Biden makes the case for wartime aid to Israel and Ukraine in primetime address. *CNN*. (19th October 2023). URL: <https://edition.cnn.com/2023/10/19/politics/biden-oval-office-speech-israel-ukraine/index.html>
- Bochove D. G7 Will Support Ukraine for as Long as It Takes, Trudeau Says. *Bloomberg* (26th August 2023). URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-08-26/g7-will-support-ukraine-for-as-long-as-it-takes-trudeau-says?srnd=premium-europe>
- Bradley S. Ukraine and a post-Western world: are we entering a new era in global politics? *The Week*. (22th February 2023). URL: https://www.theweek.co.uk/news/politics/959789/ukraine-and-a-post-western-world-are-we-entering-a-new-era-in-global-politics?amp=#amp_tf=%D0%94%D0%B6%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%BE%3A%20%251%24s&aoh=16859453044600&referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com
- Brands H. It's Looking a Lot Like World War II Out There. *Bloomberg*. (17th March 2024). URL: <https://www.bloomberg.com/opinion/features/2024-03-17/it-s-looking-like-world-war-ii-out-there-with-russia-china-iran>
- Bretton-Gordon H. de Ukraine has one last chance to save itself. *The Telegraph*. (29th May 2024). URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/2024/05/29/ukraine-must-now-strike-behind-enemy-lines>
- Bunker R.J. Generations, Waves, and Epochs. Generations of Warfare and the RPMA // *Small Wars Journal*. 1996. P. 1–10. URL: <https://smallwarsjournal.com/documents/bunker.pdf>
- Bugayova N. Reframing the US Policy Debate on a 'long war' in Ukraine. *ISW (Institute for the Study of War)*. (27th April 2023). URL: https://www.understandingwar.org/backgrounder/reframing-us-policy-debate-'long-war'-ukraine?fbclid=IwAR0K7wq0Nry_lyd8hPKw462OYZU2u-Mjqm57JjZx8shGfR2VtP4bOIOW7VM
- Byman D.L. Why engage in proxy war? A state's perspective. *Brookings*. (21th May 2018). URL: <https://www.brookings.edu/articles/why-engage-in-proxy-war-a-states-perspective>

- Chiappa C. 'Russian warship, go f-k yourself' ignites Ukraine-EU spat. *Politico*. (11th March 2024). URL: https://www.politico.eu/article/russia-vladimir-putin-ukraine-fights-uphill-battle-over-go-fuck-yourself-trademark/?utm_medium=social&utm_source=Twitter
- Cohen R.S., Gentile G. A Winnable War. *RAND*. (21th July 2023). URL: <https://www.rand.org/pubs/commentary/2023/07/a-winnable-war.html>
- Cooper H., Gibbons-Neff T., Schmitt E. Barnes J. Troop Deaths and Injuries in Ukraine War Near 500,000, U.S. Officials Say. *The New York Times*. (18th August 2023). URL: <https://www.nytimes.com/2023/08/18/us/politics/ukraine-russia-war-casualties.html>
- Dettmer J. As ammo runs out, Ukraine still hopes it won't need that 'ride'. *Politico*. (26 March 2024). URL: <https://www.politico.eu/article/russia-ukraine-war-as-ammo-runs-out-ukrainians-still-hoping-they-wont-need-that-ride>
- Douthat R. Yes, there is a clash of civilizations. *The New York Times*. (30th March 2022). URL: <https://www.nytimes.com/2022/03/30/opinion/ukraine-clash-of-civilizations.html>
- Drozdiak N., Nardelli A. Moscow Is Outpacing Ukraine's Allies the Race for Ammunition. *Bloomberg*. (3th April 2024). URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-04-03/russia-is-outpacing-ukraine-s-allies-in-the-race-for-ammunition>
- Ebel F. Fierce claims to Crimea highlight slim chance of Russia-Ukraine peace deal. *The Washington Post*. (11th December 2022). URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2022/12/11/crimea-russia-ukraine-negotiations-war/?fbclid=IwAR38lrbs8Sm0nf0AAa5tWhZwpfEQhwVG5rXHOGcIpfHKMoT85M01Q03N26k>
- Fedyndiak S. Western and Russian neoimperialist projects: common and different. *Institute of Democratization and Development*. (21th June 2020). URL: <https://institutedd.org/blog/posts/western-and-russian-neoimperialist-projects-common-and-different>
- Fücks R. The Long History of Russian Imperialism. *Zentrum Liberale Moderne*. (18th December 2023). URL: <https://libmod.de/en/long-history-of-russian-imperialism-fuecks>
- Garton Ash T. Ukraine can still recover with bolder western support – but right now it's on the ropes. *The Guardian*. (24th May 2024). URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/article/2024/may/24/ukraine-western-support-boxing-champion-russia>
- Gazeta Wyborcza: смерть Російської імперії затягнеться на десятиліття, навіть якщо Україна переможе у війні. *Зп.иа. Дзеркало тижня*.

- (24 серпня 2024). URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/gazeta-wyborcza-smert-rosijskoji-imperiji-zatjahnetsja-na-desjatlittja-navit-jakshcho-ukrajina-peremozhe-u-vijni.html>
- Gibbons-Neff T. Russia Regains Upper Hand in Ukraine's East as Kyiv's Troops Flag. *The New York Times* (13th January 2024). URL: <https://www.nytimes.com/2024/01/13/world/europe/ukraine-russia-war.html>
- Hoffman F.G. Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars Arlington: Potomac Institute for Policy Studies. 2007. 72 p. URL: http://www.projectwhitehorse.com/pdfs/HybridWar_0108.pdf
- Huphes G. Is the war in Ukraine a proxy conflict? *King's College London*. (12th October 2022). URL: <https://www.kcl.ac.uk/is-the-war-in-ukraine-a-proxy-conflict>
- Hurevitz J. Ukraine's Yom Kippur War strategy is working in Kursk. *The Hill*. (24th August 2024). URL: <https://thehill.com/opinion/international/4844223-ukraine-offensive-russia/%5C>
- Jakes L. Do Tanks Have a Place in 21st-Century Warfare? *The New York Times*. (20th April 2024). URL: <https://www.nytimes.com/2024/04/20/world/europe/tanks-ukraine-drones-abrams.html>
- Kamusella T. Neo-imperial Russia: a self-hating western country. *New Eastern Europe*. (7th April 2023). URL: <https://neweasterneurope.eu/2023/04/07/neo-imperial-russia-a-self-hating-western-country>
- Kent L., Kostenko M. After years of war, 6.8 million Ukrainian refugees' lives are still mired in uncertainty. *CNN*. (23th December 2024). URL: <https://edition.cnn.com/2024/12/23/europe/ukraine-refugees-uncertainty-war-intl/index.html>
- Kotkin S. Myth of the New Cold War. *Prospect*. (April 2008). URL: <https://www.prospectmagazine.co.uk/essays/52293/myth-of-the-new-cold-war>
- Krawchenko V. Frontline Ukraine. Review Essay // East / West. *Journal of Ukrainian Studies*. 2016. Vol. 3, no. 1. P. 155–163. URL: <https://ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/173/68> doi: 10.21226/T2V88W
- Kushnir O. Russia's neo-imperial powerplay in Ukraine: The factors of identity and interests. *Forum for Ukrainian Studies*. (31th January 2022). URL: <https://ukrainian-studies.ca/2022/01/31/russias-neo-imperial-powerplay-in-ukraine-the-factors-of-identity-and-interests%E2%82%AC>
- Kushnir O. Seven Truths of Russian Neo-imperialism: Unceasing Expansion. *Forum for Ukrainian Studies*. (11th March 2022). URL: <https://ukrainian-studies.ca/2022/03/11/seven-truths-of-russian-neo-imperialism-unceasing-expansion>

- Kuzio T. Crisis in Russian. Nationalism (Imperialism), Racism and War. Bristol: E-International relations publishing, 2020. VIII, 187 p. URL: <https://www.e-ir.info/publication/crisis-in-russian-studies-nationalism-imperialism-racism-and-war>
- Kuzio T. Historical preparation and ideological legitimisation of the Russian invasion of Ukraine: a critical discourse. *Journal of Contemporary European Studies* (30th January 2024). P. 1–21. <https://doi.org/10.1080/14782804.2024.2310026>
- Kuzio T. Ukrainian versus Pan-Russian Identities: The Roots of Russia's Invasion of Ukraine. *Studies in Ethnicity and Nationalism*. 2024. P. 1–24. <https://doi.org/10.1111/sena.12422>
- Leloup D. Ukrainian and Russian Tolkien fans battle over the legacy of 'The Lord of the Rings'. *Le Monde*. (23th April 2022). URL: https://www.lemonde.fr/en/pixels/article/2022/04/23/ukrainian-and-russian-tolkien-fans-battle-over-the-legacy-of-the-lord-of-the-rings_5981383_13.html
- Lopez G. What's Next for Ukraine. The slow counteroffensive shows the realities of war. *The New York Times*. (18th September 2023). URL: <https://www.nytimes.com/2023/09/18/briefing/ukraine-counteroffensive-russia.html>
- Malmgren H. Putin's war is just beginning. *UnHerd*. (June 3th 2022). URL: <https://unherd.com/2022/06/putins-war-is-just-beginning/?=refinnar>
- McCuen J.J. Hybrid Wars // *Military Review*. 2008. Vol. 2. P. 107–113. URL: <https://www.questia.com/library/journal/1P3-1458719761/hybrid-wars>
- Mirovalev M. "Orcs" and "Rashists": Ukraine's new language of war. *Al Jazeera*. (3th May 2022). URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/5/3/orcs-and-rashists-ukraines-newlanguage-of-war>
- Mohamed T. JPMorgan CEO Jamie Dimon warns the Russia-Ukraine war and other global clashes are the greatest threat to the world today. *Business Insider*. (27th September 2023). URL: https://www.businessinsider.com/jpmorgan-jamie-dimon-russia-ukraine-geopolitics-economy-rates-energy-prices-2023-9?utm_source=copy-link&utm_medium=referral&utm_content=topbar
- Monaghan A. A 'New Cold War'? Abusing History, Misunderstanding Russia. London: Chatham House, 2015. 15 p. URL: <https://www.chathamhouse.org/2015/05/new-cold-war-abusing-history-misunderstanding-russia>
- Obama says local 'sympathy' aided Russia's seizure of Crimea in 2014, sparking row with Kyiv. *The Telegraph*. (23th June 2023). URL: <https://>

- www.telegraph.co.uk/news/2023/06/23/obama-ukraine-russia-putin-crimea-kyiv-2014-moscow-us-presi
- O'Grady S., Khurshudyan I., Karklis L., Granados S. Senior Ukrainian officials fear counterattack may not live up to hype. *The Washington Post*. (6th May 2023). URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2023/05/06/ukraine-counteroffensive-expectationshype-russia>
- Pancevsk B. One Million Are Now Dead or Injured in the Russia-Ukraine War. *The Wall Street Journal*. (17th September 2024). URL: <https://www.wsj.com/world/one-million-are-now-dead-or-injured-in-the-russia-ukraine-war-b09d04e5>
- Popesky N. Hybrid tactics: neither new nor only Russian. *European Union Institute for Security Studies*. (January 2015) URL: https://www.files.ethz.ch/isn/187819/Alert_4_hybrid_warfare.pdf
- Posater J., Melkozerova V., Stuart L., McLeary P., Donovan H. Ukraine's war strategy: Survive 2024 to win in 2025. *Politico*. (22th February 2024). URL: <https://www.politico.eu/article/ukraine-war-hang-on-in-2024-to-win-in-2025-putin-zelenskyy-russia-counteroffensive>
- Post-War Challenges: Historian Yaroslav Hrytsak Ponders Over Ukraine Future. *KyivPost*. (15th October 2022). URL: <https://www.kyivpost.com/post/671>
- Prakash A. Ukraine war accelerates new era of vertical globalization. *Nikkei Asia*. (25th April 2022). URL: <https://asia.nikkei.com/Opinion/Ukraine-war-accelerates-new-era-of-vertical-globalization>
- Rand: досить порівнювати війну в Україні з Першою світовою, існує більш точна аналогія. *Зн.Уа. Дзеркало тижня*. (1 серпня 2023). URL: <https://zn.ua/ukr/war/randdosit-porivnyuvati-vijnu-v-ukrajini-z-pershoho-svitovohoju-isnuje-bilsh-tochna-analogija.html>
- Ray M. Russia-Ukraine War [2022 — present]. *Britannica*. (5th November 2024). URL: <https://www.britannica.com/event/2022-Russian-invasion-of-Ukraine>
- Shashank Joshi. The war in Ukraine shows how technology is changing the battlefield. *The Economist*. (3th July 2023). URL: https://www.economist.com/special-report/2023/07/03/the-war-in-ukraine-shows-how-technology-is-changing-the-battlefield?itm_source=parsely-api
- Sheftalovich Z. The Rashists from Mordor vs the Tractor Troops. Ukraine's new language of war. An English-language guide to Ukrainian slang. *Politico*. (21th June 2022). URL: <https://www.politico.eu/article/rashists-mordor-tractor-troops-ukraines-new-languageof-war>

- Snyder T. The War in Ukraine Has Unleashed a New Word. *The New York Times*. (22th April 2022). URL: <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html>
- Snyder T. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. (19th May 2022). URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>
- The dismissal of Valery Zaluzhny is a crucial new phase in the war. *The Economist*. (8th February 2024). URL: <https://www.economist.com/leaders/2024/02/08/the-dismissal-of-valery-zaluzhny-is-a-crucial-new-phase-in-the-war?fbclid=IwAR1cEKXkYITIVgn-GC3M7wuqLazwWzEpFrW6uihFWa2tZNPFI ML Xx6KSeU>
- The Kremlin is rewriting Wikipedia. A new version of history is taking shape. *The Economist*. (9th July 2024). URL: <https://www.economist.com/europe/2024/07/09/the-kremlin-is-rewriting-wikipedia>
- The Russian attack on Ukraine marks a new era for Europe, MEPs say. *News European Parliament*. (1th March 2022). URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/pressroom/20220227IPR24204/the-russian-attack-on-ukraine-marks-a-new-era-for-europemeps-say>
- The Times: Україна може перемогти у війні, але програти мир. *Zn.Ua. Дзеркало тижня*. (19 червня 2023). URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/the-times-ukrajina-mozheperemohti-u-vijni-ale-prohrati-mir.html>
- The war is going badly. Ukraine and its allies must change course. *The Economist* (26th September 2024). URL: <https://www.economist.com/leaders/2024/09/26/the-war-is-going-badly-ukraine-and-its-allies-must-change-course?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAAR1lnXYwnr9nZMR05TfNUU Daj 9wRTpTP9us4qHDI1ssFwS-WJHbuYZKje8 aem WkBgRy5wiU--DW2xFU i2Q>
- Tisdall S. «The new cold war: are we going back to the bad old days?». *The Guardian*. (19th November 2014). URL: <https://www.theguardian.com/world/2014/nov/19/new-cold-war-back-to-bad-old-days-russia-west-putin-ukraine>
- Ukraine's defenders anxiously dig in for a looming Russian assault. *The Economist*. (9th May 2024). URL: <https://www.economist.com/europe/2024/05/09/ukraines-defenders-anxiously-dig-in-for-a-looming-russian-assault>
- Ukraine's top general on the breakthrough he needs to beat Russia. *The Economist*. (1th November 2023). URL: <https://www.economist.com/europe/2023/11/01/ukraines-top-general-on-the-breakthrough-he-needs-to-beat-russia>

- Ukrainian War Dictionary or Why Russians are Called Orcs. *The Happy Beavers*. (31th March 2022). URL: <https://thehappybeavers.com/why-russians-are-called-orcs>
- Volodymyr Zelensky tells our editor-in-chief about how Ukraine is preparing for a long war. *The Economist*. (1th September 2023). URL: <https://www.economist.com/podcasts/2023/09/11/volodymyr-zelensky-tells-our-editor-in-chief-about-how-ukraine-is-preparing-for-a-long-war>
- Waters J. After War: A Conversation with author Nancy Sherman. *Real Clear Defense*. (4th June 2015). URL: <https://www.realcleardefense.com/articles/2015/06/05/after-war-an-interview-with-author-nancy-sherman-108023.html>
- Winter-Levy S. A proxy war in Ukraine is the worst possible outcome – except for all the others. *War on the Rocks. Texas national security review*. (29th March 2022). URL: <https://warontherocks.com/2022/03/a-proxy-war-in-ukraine-is-the-worst-possible-outcome-except-for-all-the-others>
- Zaluzhnyi V. Modern positional warfare and now to win in it. (1th November 2023). URL: https://infographics.economist.com/2023/ExternalContent/ZALUZHNYI_FULL_VERSION.pdf

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

АДАДУРОВ Вадим 69
АРЕСТОВИЧ Олексій 114
АРРІГІ Джованні 82

БАЙДЕН Джозеф 95, 116
БАЛЬЦЕР Освальд 121
БЕРРОНС Річард 58
БЕРТО, генерал 112
БЖЕЗІНСЬКИЙ Збігнев 71, 99
БІЛАС Лев-Ростислав 69
БОРРЕЛЬ Жозеп 116
БУКЕТ Євген 53

ВАН ХЕРПЕН Марсель 104
ВЕБЕР Макс 66
ВЕРСТЮК Владислав 16
ВІЛСОН Ендрю 101

ГАГЕН Марк фон 46, 71, 73
ГАНТІНГТОН Семюел 66, 67, 68, 106
ГЕМІНГВЕЙ Ернест 123
ГЕРАСИМОВ Валерій 33
ГІТЛЕР Адольф 94
ГОБСБАУМ Ерік 46, 73, 81
ГОЛОВАХА Євген 12
ГОРДИНСЬКИЙ Святослав 36
ГРАНДІ Філіппо 125
ГРИЦАК Ярослав 119, 128
ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло 14, 17, 45, 56, 59, 113, 121

ГАРТОН-ЕШ Тімоті 119

ДЖАДТ Тоні 120
ДЖОНСОН Ліндон 115
ДРАГОМАНОВ Михайло 32

ЕЛШТАЙН Джін Бетке 13
ЕППЛБОМ Енн 70

ЕСХІЛ 13

ЄРМАК Андрій 100
ЄФРЕМОВ Сергій 24, 50

ЗАЛІЗНЯК Леонід 68
ЗЕЛЕНСЬКИЙ Володимир 27

КАЗАРІН Павло 15
КАППЕЛЕР Андреас 32
КАРТЕР Джеймс 99
КЕННЕДІ Джон 115
КІТЧЕНЕР Герберт 112
КЛАУЗЕВІЦ Карл фон 109
КОЕН Стівен 99
КОЗЕЛЛЕК Райнгарт 9
КУЗЬО Тарас 86

ЛЕРУА-БОЛЬЄ П'єр 111
ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван 36, 38, 73
ЛЛОЙД ДЖОРДЖ Девід 60
ЛУКАС Едвард 98
ЛЮДЕНДОРФ Еріх 62
ЛЮДОВІК XIV 82

МАКМІЛЛАН Маргарет 60, 109, 113
МАК-ФОЛ Майкл 100
МАЛЬМГРЕН Гарольд 115
МАТТАРЕЛЛА Серджо 91
МІРШАЙМЕР Джон 67
МОЛЬТКЕ Гельмут фон 110
МОТИЛЬ Олександр 51

НАПОЛЕОН Бонапарт 39
НЕЧКІНА Милиця 39
НІКСОН Річард 115

ОБАМА Барак 35
ОРВЕЛЛ Джордж 34

ПЛОХІЙ Сергій 69, 70, 86, 96, 97,
100

ПОКРОВСЬКИЙ Михайло 39, 49,
75

ПОУСТ Пол 131

ПУТІН Володимир 22, 51, 69

ПШИБИЛ Лукаш 61

РЕМАРК Еріх Марія 123

РОМАНОВИ, династія 43, 44, 47,
48, 52

РЮЗЕН Йорн 8

САДДАМ Хусейн 60

САЇД Едвард 43, 71

САКВА Річард 48

СНАЙДЕР Тімоті 22, 102, 133

СТАСЮК Микола 45

ТАРЛЕ Євген 39

ТОЙНБІ Арнольд 11, 12, 67, 68,
69, 106

ТОЛКІН Джон 23, 24

ТОМАШІВСЬКИЙ Степан 56

ТРАМП Дональд 119

ТРУМЕН Гаррі 94

ФЕЛЬШТИНСЬКИЙ Юрій 95

ФОРД Джеральд 115

ФУКО Мішель 8

ФУКУЯМА Френсіс 84, 85, 97

ХРУЩОВ Микита 94

ЦИЦЕРОН Марк Тулій 13

ЧЕРЧИЛЛЬ Вінстон 127

ЧИЖЕВСЬКИЙ Павло 110

ЧУБАТИЙ Микола 121

ШЕВЧЕНКО Тарас 45

ШЛІФФЕН Альфред фон 112

ШОЛЬЦ Олаф 37, 70

ЯСНОПОЛЬСЬКИЙ Микола 44

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- АБХАЗЬКА війна 1992–1993 рр. 69
АКУЛЬТУРАЦІЯ російська 44, 47, 48, 50
АЛЖИРСЬКА війна 1954–1962 рр. 65
АФГАНСЬКА війна 1979–1989 рр. 65, 123
АФГАНСЬКА війна 2001–2021 рр. 66, 97
АНТИГЛОБАЛІЗМ 77
АНТИКОЛОНІАЛІЗМ, антиколоніальний 46, 65, 71, 74, 75, 77, 79
АТО (Антитерористична операція на сході України) 32
В'ЄТНАМСЬКА / Друга індоки-тайська війна 1959–1975 рр. 65, 123
ВІЙНА за іспанську спадщину 1701–1714 рр. 56
ВІЙНА Судного дня 1973 р. 62
ВІТЧИЗНЯНА війна 1812 р. / ро-сійська кампанія Наполеона 1812 р. 38, 39, 41, 101
ВОЄННИЙ час 11–30
ГІБРИДНА фаза (період) росій-сько-української війни 2014 – (початок) 2022 рр. 19, 20, 21, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 53, 70, 78, 88, 89, 91, 97, 101, 104, 117
ГЛОБАЛІЗМ, глобалізація, гло-бальна сучасність 55, 78, 88, 90, 92, 96, 100, 105, 106, 107, 119, 128
ГРОМАДЯНСЬКА війна в Іспанії 1936–1939 рр. 83, 86
ГРОМАДЯНСЬКА війна в Мекси-ці 1910–1917 рр. 87
ГРОМАДЯНСЬКА війна в Росії 1917–1920 рр. 83
ГРОМАДЯНСЬКА війна в США 1861–1865 рр. 123
ДАГЕСТАНСЬКА війна 1999 р. 70
ДЕГУМАНІЗАЦІЯ, знецінення ворога 21, 23, 103
ДОВГА депресія 1873–1896 рр. 81
ДРУГА Балканська війна 1913 р. 14
ДРУГА / нова холодна війна 85, 86, 91, 97, 98, 99, 100, 101, 132
ДРУГА російсько-чеченська війна 1999–2009 рр. 70, 76, 97
ДРУГА світова війна 11–12, 13, 15, 18, 19, 22, 26, 36, 39, 41, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 74, 82, 83, 85, 86, 92, 93, 111, 113, 120, 125, 127
ЕРЗАЦИ 111–112
ЄВРАЗІЙСТВО 68, 69
ІМПЕРІАЛІЗМ російський 48, 49, 75, 106
ІРАКСЬКА війна 2003–2011 рр. 66, 97
ІРАНО-іракська війна 1980–1988 рр. 61
КАВКАЗЬКА війна 1817–1864 рр. 76
КАРИБСЬКА криза 1962 р. 92, 94

- КОЛОНІАЛІЗМ, колоніальний 49, 71, 74, 75, 79
- КОНЦЕПЦІЯ «гібридної війни» 32, 33, 34, 35, 89
- КОНЦЕПЦІЯ «довгої війни» 116, 117, 118, 119
- КОНЦЕПЦІЯ «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона 66–67, 106
- КОНЦЕПЦІЯ «тотальної війни» 62–63
- КОРЕЙСЬКА війна 1950–1953 рр. 94, 123
- КРИМСЬКА війна 1853–1856 рр. 76
- ЛЕКСИКА війни 22, 35, 102–103
- МАЛОРОСІЙСТВО 46, 47, 52
- МІФ і культ «великої вітчизняної війни» 1941–1945 рр. 38, 39, 40, 41, 42, 43, 123
- МЮНХЕНСЬКА угода 1938 р. 93, 94, 133
- НАПОЛЕОНІВСЬКІ / європейські війни 1792/1799–1815 рр. 56, 81
- НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ війни 75, 77, 79
- НЕОІМПЕРСЬКИЙ проєкт 41, 42, 75, 77, 79, 91, 101, 103, 104, 105, 107
- НЕОТОТАЛІТАРИЗМ 101, 103, 104, 105, 107
- НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА війна 1941–1945 рр. 15, 20, 36, 38, 39, 40, 57, 77, 79
- ОБРАЗИ ворога 12, 19, 21, 24, 25, 29
- ОБРАЗИ післявоєнної доби 125, 126, 127, 128, 129
- ОБРАЗИ повернення з війни 121, 122
- ОБРАЗИ повсякдення війни 12, 25, 26, 27, 28, 29, 131
- ОБРАЗИ початку війни / входження у війну 12, 16, 17, 18, 19, 20, 29
- ПЕРША Балканська війна 1912–1913 рр. 14
- ПЕРША російсько-чеченська війна 1994–1996 рр. 69–70, 76, 97
- ПЕРША світова війна / Велика війна 11–12, 16, 17, 22, 23, 24, 36, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 78, 82, 83, 92, 93, 110, 111, 112, 113, 120, 122, 124
- ПОВНОМАСШТАБНА / широко-масштабна фаза (період) російсько-української війни 2022–2024 рр. 16, 19, 20, 21, 27, 31, 36, 37, 53, 56, 60, 70, 75, 78, 83, 84, 88, 90, 102, 106, 114, 115, 117, 126, 131
- ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ студії, постколоніальна парадигма 43–48, 71, 72, 74, 75, 107
- ПОСТТОТАЛІТАРИЗМ 101, 103, 104, 105, 107
- ПОСТТРАВМАТИЧНИЙ стресовий розлад (ПТСР) 123, 124
- ПРИДНІСТРОВСЬКА війна 1992 р. 69
- ПРОЄКЦІЇ тривалості війни 109–119, 134
- ПРОКСИ-ВІЙНА / посередницька війна 78, 86–92, 96

- РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА** війна 1920 р. 83
- РАШИЗМ** 22, 101, 102, 103
- РЕВАНШИЗМ** 101, 107
- РОСІЙСЬКО-ГРУЗИНСЬКА** війна 2008 р. 22, 34, 70, 101
- СЕМИРІЧНА** війна 1756–1763 рр. 56
- ТЕОРІЯ** цивілізацій А. Тойнбі 11, 12, 67, 68, 69, 106
- ТЕОРІЯ** чотирьох поколінь війни 64–66
- ТОТАЛІТАРНА** / радянська спадщина 51, 92, 101
- ТРЕТЯ** світова війна 92, 93, 94, 95, 96, 132
- ТРИДЦЯТИРІЧНА** війна 1618–1648 рр. 64
- ТРИДЦЯТИРІЧНА** економічна криза 1914–1945 рр. 81
- УЗВИЧАЄННЯ** війни 119, 121, 133
- УКРАЇНСЬКА** революція 1917–1921 рр. 32
- УСНА** історія 15
- ХОЛОДНА** війна (Перша / стара холодна війна) 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 98, 99
- ЦИВІЛІЗАЦІЙНА** війна (війна цивілізацій) 105, 132
- ЦИКЛ** війни і миру західної цивілізації А. Тойнбі 11–12

Електронне наукове видання

ЯСЬ Олексій Васильович

**Темпоральності війни
Сучасна російсько-українська війна
на перехрестях історичного часу**

Монографія

Комп'ютерна верстка — *Світлана Блашук*

Ознайомитися з новинами й іншими виданнями можна
на сайті та facebook-сторінці
Інституту історії України Національної академії наук України:

<http://history.org.ua>
<https://www.facebook.com/history.org.ua>

Підписано до друку 27.12.2024 р. Формат 60х84/16.
Обл.-вид. арк. 9,1.
Зам. 38.2024 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

Ясь О.

Темпоральності війни. Сучасна російсько-українська війна на перехрестях історичного часу / За ред. В. Смоля. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2024. 178 с. Об'єм даних 1,63 Мб.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018335>

ISBN 978-617-14-0355-0 (друковане видання)

ISBN 978-617-14-0356-7 (електронне видання)

Висвітлюються проблеми рецепції, репрезентації та концептуалізації сьогочасної російсько-української війни у світлі різних пластів історичної темпоральності. Подаються широкі ретроспективні і порівняльні контексти, котрі відображають історичний досвід світових та інших воєн. Розглядається термінологічна палітра маркування та представлення війни. Аналізується діапазон компаративних зіставлень нинішньої війни із війнами минувшини, а також горизонт проєкцій післявоєнної майбутності. Обстоюється думка, що пояснення й осмислення образів, візій, проєкцій воєнної темпоральності є перспективною дослідницькою стратегією для студіювання кризової, екстремальної сучасності.

Монографія є взаємодоповнюючим і уточнюючим текстом до довідкових та методичних матеріалів до термінологічного словника «Сучасна російсько-українська війна у світлі історичного й соціогуманітарного знання».

Для науковців, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами інтелектуальної та воєнної історії.

УДК 355(470+477) «2014/2024»